

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№2, 2016

№2, 2016

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 2016

Київ 2016

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2 2016

KYIV 2016

УДК 94

Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – № 2. – К., 2016. – 238 с.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 9 від 1 грудня 2016 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)
Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)
Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)
Патрляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Віргінія Юрениене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Манжола В.А. д-р іст. наук, проф. (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка)
Дацьків І.Б. д-р іст. наук, проф. (Тернопільський національний економічний університет)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул.Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

UDK 94

Problems of World History: Scientific Journal. – № 2. – K., 2016. – 238 p.

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 9 of December 1, 2016)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)
Vidnyanskyi S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)
Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)
Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Manzhola A.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University)
Datskiv I.B., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ternopil National Economic University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

ЗМІСТ

Слово редактора9

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Ткаченко В.М. Про «історичну істину» в часі і просторі11
Шморгун О.О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України30
Бульвінський А.Г. Вплив імперської державної традиції на модернізаційні процеси у сучасній Росії49

НОВА ІСТОРІЯ

Ціватий В.Г. Європейський політико-дипломатичний діалог в інституціональному просторі міждержавних відносин доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.)72
Перга Т.Ю. Політика Теодора Рузвельта у сфері екології: консервація природних ресурсів82

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Кудряченко А.І. Ялтинська конференція держав «великої трійки» 1945 р. і вихід України на міжнародну арену97
Мартинов А.Ю. Чверть століття «Ваймарському трикутнику»: у контексті регіонів Європи122
Потєхін О.В. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна132
Dmytro Lakishyk Peculiarities of the US-EU Relations: Evolution and Prospects153
Igor Khyzhnyak Virtues and Vices of the Euromaidan's Lessons: the Second Stage of "State Defiance" Afterwards175

УКРАЇНА У СВІТІ

Срібняк І.В. Культурно-Просвітній Гурток полонених офіцерів-українців у австрійському таборі Йозефштадт (серпень 1917 – лютий 1918 рр.)187
Литвин М.Р. Українсько-польські наукові зв'язки у гуманітарній сфері (1991-2016 рр.)203

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Эйнулла Мадатли Вопросы формирования азербайджанского народа,
его языка и культуры в иранской историографии219

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ231

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ
ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ**235

CONTENTS

Editor's word9

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

Tkachenko V. About the “Historical Truth” in Time and Space11
Shmorgun O. Modern Ethno-national Processes: the Potential of Anti-crisis
Development of Ukraine30
Bulvinskiy A. Impact of the Imperial State Tradition on Modernization in
Contemporary Russia49

MODERN HISTORY

Tsivatyi V. European Political and Diplomatic Dialogue in the Institutional
Space of International Relations of Early New Age (XVI-XVIII centuries)72
Perga T. Theodore Roosevelt's Policy in the Field of Ecology:
Conservation Natural Resources82

CONTEMPORARY HISTORY

Kudryachenko A. The Yalta Conference of the “Big Three” in 1945 and
Ukraine's Appearance on the International Stage97
Martynov A. A Quarter-century of the Weimar Triangle: in Context of
Europe's Regions122
Potiekhin O. Non-proliferation of Nuclear Weapons in the US Military-political
Strategy and Ukraine132
Dmytro Lakishyk Peculiarities of the US-EU Relations: Evolution and
Prospects153
Igor Khyzhnyak Virtues and Vices of the Euromaidan's Lessons:
the Second Stage of “State Defiance” Afterwards175

UKRAINE IN THE WORLD

Sribnyak I. The Cultural and Educational Group of Ukrainian Officers
Held as Prisoners of War in Josefstadt Camp in Austria
(August 1917 – February 1918)187
Lytvyn M. Ukrainian-Polish Academic Cooperation in the Sphere of
Humanities (1991-2016)203

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

Eynulla Madatli Issues of Formation of the Azerbaijan People, its
Language and Culture in Iranian Historiography.....219

CONTRIBUTORS231

**REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO
PUBLISH IN THE JOURNAL**235

СЛОВО РЕДАКТОРА

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» та редакційна колегія пропонують друге число наукового журналу «Проблеми всесвітньої історії». Він продовжує висвітлювати актуальну тематику досліджень відповідних історико-хронологічних та географічно-тематичних зрізів. Сповідуючи мету гуртувати вітчизняних науковців напряму із всесвітньої історії та прагнучи стати їх притягальною трибуною, ми розширюємо коло авторів, тем та наукових розвідок, які виносимо на розсуд читача та прихильників нашого часопису. У другому номері видання ми представляємо декілька матеріалів із теорії та методології дослідження проблематики із всесвітньої історії, статті з низки проблем періоду нового та новітнього часу, окремі матеріали з історії поступу України у світі та розвідку із висвітлення культурно-цивілізаційних складових в процесах формування азербайджанського народу.

Вельми приємно відзначити, що авторами статей у цьому номері є не лише науковці Установи-засновника журналу, але представники кількох наукових академічних інститутів Києва, Львова та Баку. Окремі наукові розвідки надають представники професорсько-викладацького корпусу київських столичних вищих навчальних закладів. Таким чином, редколегія нарощує потенціал розвитку журналу, охоплює дедалі ширше коло досліджуваних проблем і напрямів.

У планах редколегії журналу та Інституту всесвітньої історії НАН України передбачається подальше висвітлення нашої наукової діяльності, проведених міжнародних наукових конференцій, засідань «круглих столів» з актуальної наукової та міжнародної тематики, зустрічей з послами іноземних держав, друк не лише інформації про надходження наукових видань, але й ґрунтовних рецензій на цікаві, знакові монографії, книги вітчизняних та зарубіжних авторів.

Редакційна колегія сподівається, що часопис «Проблеми всесвітньої історії», його електронна версія, власне як і інші видання, сприятимуть повноцінному висвітленню національної історії через призму регіональних, європейських та світових історичних процесів. Ми прагнемо до вдосконалення методологічних і концептуальних підходів у вивченні всесвітньої історії, завдяки доповненню традиційної для України проблематики, орієнтованої на внутрішньополітичний розвиток та зовнішню політику зарубіжних країн, міждисциплінарною тематикою з акцентом на висвітлення соціальної, культурної та інтелектуальної історії. Нам слід орієнтуватись на те, щоб напрацювання у сфері досліджень всесвітньої історії та міжнародних відносин ставали в нагоді і були корисними

для державних і політичних структур країни, які б могли у своїй діяльності спиратись та використовувати концептуальні і прикладні розробки науковців.

Матеріали нашого журналу мають сприяти популяризації знань в українському суспільстві з історії окремих зарубіжних, насамперед європейських, країн і народів та вихованню у наших громадян почуття причетності до розвитку європейської та світової цивілізації.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1

Ткаченко В.М.

ПРО «ІСТОРИЧНУ ІСТИНУ» В ЧАСІ І ПРОСТОРІ

Проаналізовано «кризу часу» в осмисленні історичного процесу, що виявляється у розриві зв'язку між минулим, сучасним та майбутнім. В центрі уваги автора – культ презентизму, коли виклад подій минулого і майбутнього підпорядковується нинішній кон'юнктурі, яка самостійно формує комфортне минуле й визначає таке ж комфортне майбутнє. В основі цього явища – розчарування у всіх ілюзіях та ідеалах минулого, коли на особистісному рівні не залишилося віри ні у революційну ідею, ні у соціалістичне суспільство, ні у перспективи євроінтеграції, а в суспільстві запанувало прагнення до багатства, комфорту й спокусливої миттєвості відчуттів.

Автор акцентує увагу на необхідності активізації українських інтелектуалів у пошуках адекватних відповідей на виклики часу, на необхідності запропонувати нові і переконливі способи пояснення всього, що відбувається навколо. Час невідкладно вимагає віднайдення зримої історичної перспективи виходу із ситуації «повсякденності виживання», пошуку шляхів зміцнення віри у торжество соціальної справедливості. В іншому випадку німота інтелектуалів лише підсилює розрив між історичним досвідом соціуму і його здатністю осмислення того, що відбувається, бачення майбутнього.

Ключові слова: темпоральність, дискретність часу, суб'єктивний час, презентизм, провінціалізм, «історія заради історії», «історична пам'ять поколінь».

Баталії навколо історичної тематики тривають в Україні, як правило, під прапором «з'ясування історичної істини». При цьому кожна із сторін чомусь виносить за межі обговорення той факт, що абсолютної історичної істини ми, власне, не можемо мати за визначенням. Історична істина є лише істина певного моменту існування, а тому неминуче може бути переглянутою за інших обставин. Вона залежить, по-перше, від нашої дистанції стосовно минулого. А по-друге, кожен дослідник є «продуктом свого часу»: він несе на собі відбиток певних етичних норм, принципів, ідеології й парадигм мислення своєї доби.

Внаслідок взаємодії цих двох обставин, історію Греції, наприклад, ми описуємо виходячи власне з наших уявлень про демократію. А тому для давніх греків наша інтерпретація їхньої історії, якби вони могли її прочитати, була б дивною і незрозумілою. І як би ми не хотіли дотримуватись «загальнолюдських принципів», однак кожен дослідник визначає своє «негативне» чи «позитивне» ставлення до тих чи інших процесів, пропускаючи їх через власне «Я», яке сформоване належністю до певної соціальної верстви, корпоративної групи, партії, врешті-решт – нації.

Ми змушені виходити з того, що абсолютної тотожності між поняттями «історична реальність» та «знання реальності» немає. На визнанні цього факту

й тримається історична наука, яка представляє події минулого не як «універсальну історію» на всі часи, а як численні версії історії, у яких події минулого постійно переглядаються й знаходять інші інтерпретації. Відтак кожен сумлінний дослідник має самостійно, без понукання «згори», визначити власну позицію і міру відповідальності за адекватну відповідь на виклик часу. Очевидно, він має виходити як із нинішніх загальнонаціональних інтересів народу, так і з відповідальності перед майбутніми поколіннями та пам'яттю предків, від яких ми успадкували цей світ.

В очікуванні кінця світу

У тому, що існує певний порядок часу, або, точніше, суспільні порядки, які змінювалися залежно від місця і часу, немає сумніву. Нині в історіософській літературі досить поширеним є розуміння історичного часу у трактуванні німецького дослідника Р. Козеллека [1]. Динаміка історичного часу, доводить він, створюється напругою, що виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань. Життя показує, що чим менше досвіду, тим більше очікувань. І навпаки – чим більше досвіду, тим обережнішим і більш відкритим стає очікування. Немає очікувань без досвіду, але й досвід нікчемний без очікувань чи сподівань. Однак, це – сучасне трактування.

В більш ранні періоди історії людської цивілізації усвідомлення фактору часу мало виняткове значення. Упорядкованість часу належала до тих основоположних аксіом мислення, які мали бути за своєю суттю очевидними. Настільки самоочевидними, щоб будь-які спроби новаторів (в середні віки – еретиків) поставити під сумнів плін життя мали б відразу наштовхуватися на стіну відторгнення. Біблейські оповіді були своєрідним сплавом пророцтв і періодизацій, де у своїх міркуваннях про майбутнє їх творці (байдуже, чи віддавали вони перевагу циклічній чи лінійній перспективі) намагалися пізнати механізм залежності між минулим й майбутнім. У V ст. Августин Блаженний використовував і популяризував модель семи часів світу, яка навіть в кінці XVII ст. виступала як основа «універсальної історії»: початок першому віку поклав Адам, шостий вік відкриває Ісус, а оскільки цей вік відповідає шостому дню (що є також і віком старості), то він і має тривати до кінця світу. Ось цей останній етап – одночасно і старість й оновлення – є очікуванням відпочинку седмиці, яка й принесе вічний pokій у спогляданні Бога.

Вся історія християнства аж до XVII ст. є історією очікувань, або, точніше – постійним очікуванням останньої години, з одного боку, й постійного запізнювання кінця світу – з іншого. Безпосередній характер цих очікувань змінювався від ситуації до ситуації, однак вони виконували важливу стабілізаційну функцію: «Відсутність кінця світу надала церкві такого статусу, за якого їй – з огляду на загрозу кінця світу в будь-яку мить і у сподіванні на Друге Пришестя Христа – вдалося досягти стабільності» [1, с. 28].

А в процесі очікування людям відкривалася перспектива не лише покаяння, але й очищення й самовдосконалення, послуговуючись, зокрема, еллінською

спадщиною Цицерона: «історія – учителька життя». У трактуванні цього мислителя історія минулих часів виступає добіркою прикладів, за допомогою яких оратор чи проповідник повчає і наставляє аудиторію. Роботи Цицерона часто потрапляли до монастирських бібліотек, їх широко використовували як зібрання повчальних прикладів. Минуле в ранні періоди історії завжди домінує над майбутнім і дає можливість людям зробити з історичного досвіду висновки на день нинішній та на більш віддалене майбутнє заради спасіння душі. Власне і в наш час в історичній свідомості традиційних спільнот минуле ставлять попереду сучасного – маючи минуле за взірець, до якого належить максимально наблизитися.

Отже, доки християнське вчення про останні події – за спрощеною оцінкою десь до середини XVII ст. – остаточно обмежувало горизонт очікувань, майбутнє зберігало обов'язковий зворотній зв'язок із минулим. Біблійні одкровення та їх церковне адміністрування зумовили схрещення напруги між досвідом та очікуваннями таким чином, що між ними не могло існувати розриву. Внаслідок цієї обставини, зазначав Р. Козеллек, довгостроковий земний досвід повсякденного життя ніколи не вступав у конфлікт з тими очікуваннями, які мали б тривати аж до кінця світу. Таке становище змінилося лише з моменту, коли з'явився новий горизонт очікувань завдяки явищу, яке знайшло своє втілення в понятті «прогрес».

Ламкий поступ історії

Відтак світобачення з акцентом на минуле принципово змінилося, породивши нове сприйняття часу. З приходом доби гуманізму відбувся розподіл на Стародавній час, Середні віки та Новий час. Замість очікування кінця світу прийшла ідея прогресу, удосконалення й прогнозованого майбутнього. Об'єктивний, лінійний, безперервний і незворотний час прогресу було покладено в основу осмислення суспільства та його історії. Після Великої французької революції 1789 р. нове, прогресивне, футуристичне сприйняття історичного часу виникло й співіснувало разом з ідеєю об'єктивного лінійного часу, що робило привабливою концепцію єдиної історії людства. Плавне односпрямоване перетікання минулого в сучасне і в майбутнє забезпечувало сприйняття всесвітнього історичного процесу як єдиного цілого. Коли ця думка визріла, вона започаткувала нові принципи усвідомлення і відтворення всесвітньої історії, що прийшла на зміну практиці безлічі локальних, не співвідносних між собою історій.

В розумінні Р. Козеллека, можна зрозуміти суть осмислення історії за допомогою концепції «переломного часу», який для Західної Європи припадає на другу половину XVIII – початок XIX ст. Цей «переломний час» і став своєрідною межею виникнення модерного світу, де в основі нової історичної темпоральності (світосприймання плину часу) постає напруга між «простором досвіду» і «горизонтом очікувань». Філософія історії з її ідеєю прогресу епохи Просвітництва, відкрила нові горизонти майбутнього, які разюче виходили за

межі раніше прогнозованих і успадкованих обрисів майбутнього. Відтак прагнення прогресу стимулювало нові довгострокові проекти на майбутнє. Характер реформ з часу Французької революції став спрямовуватися у сферу грядущого, в «горизонт очікувань». Минуле віднині не визнавалось визначальним. Більше того, настання Нового часу якраз і характеризується розривом із минулим досвідом і переходом до прогресивного поступу в напрямі демократії.

Відтак у другій половині XVIII – на початку XIX ст., виникають базові історичні поняття Нового часу, відмінною рисою яких стала спрямованість у майбутнє, навіть домінування у них майбутнього. Зображення процесу прогресивного суспільного розвитку скріплювалося жорсткими причинно-наслідковими зв'язками, які дозволяли суспільним наукам пояснити минуле і викладати свою версію передбачень щодо майбутнього. Виходить що ***досвід минулого не є абстракцією – він вкарбований в сучасності й у раціональних напрацюваннях людини, і в її несвідомих типах поведінки.*** Увесь цей набутий досвід не обов'язково об'єднується в персональному досвіді конкретної людини, але й у тому досвіді, що передається з покоління в покоління. Власне – в чужому досвіді, бо ж і історія сприймалася завжди як учення про освоєння чужого досвіду.

Так само і очікування майбутнього – вони теж плекаються в сьогоденні, тобто стають осучасненим майбутнім. Вони також є і особистісними, але водночас і надсуб'єктивними, спрямованими на те, чого поки що немає, що наразі ще неосвоєне нами. Йдеться про надію і страх, бажання й волю, стурбованість й упевненість – усе це входить в очікування. ***У підсумку і досвід, і наші очікування існують в теперішньому часі як два боки однієї і тієї ж медалі, є способами сучасного життя.*** Однак вони не є дзеркальними відображеннями одне одного, оскільки накопичений досвід уже сфокусований нами, як правило, в одному ядрі, а сподівання й очікування розтягуються на хвилини, години, дні, роки й століття. Так само очікування неможливо цілком вивести з досвіду, бо передчуття розпадаються на нескінченність різних можливих варіантів.

Отже, історичне майбутнє не є продуктом історичного минулого. Ніколи не знаєш чи втілиться в історії більше наявних передумов, чи менше, скільки може трапитися того, чого не очікуєш. Помиляється той, хто сподівається вивести очікування майбутнього цілковито із власного досвіду. Але і той, хто не спирається на досвід, теж робить помилку. За оцінкою Р. Козеллека, «тут вочевидь спостерігається безвихідь, розв'язання якої можливе лише з плином часу. Таким чином відмінність, індикатором якої є обидві категорії («простір досвіду» та «горизонт очікувань»), відсилає нас до структурної ознаки історії. В історії завжди втілюється більше, або менше від існуючих передумов» [1, с. 358].

Може трапитись так, що минулі події неадекватно відобразилися в історичному досвіді. Причиною цього можуть стати помилкові спогади, в які слід внести корективи, або ж поява нових неусвідомлених раніше перспектив. Тобто, щораз накопичується новий досвід і відбувається нашарування та взаємне насичення різних пластів досвіду, а в нього стрімко вливаються нові надії чи розчарування – бо ж такою є темпоральна структура історичного досвіду, який не може накопичуватися без зворотного впливу на нього з боку очікувань. Це спостерігається в самій структурі прогнозу: усьому передують діагнози, що вбирає в себе дані досвіду, а тому ймовірність передбачуваного майбутнього виводиться насамперед із заданих наперед реалій минулого. Надбання досвіду відкривають перед нами новий горизонт очікувань, але й прогноз осмислює очікування, які неможливо вивести лише з досвіду.

Отже, неможливо лінійно співвіднести і розвести у часі між собою «простір досвіду» й «горизонт очікувань»: вони як часові пласти співіснують у сьогоденні, переплітаючи різним чином минуле та майбутнє і складають сутнісну ознаку історичного часу у його постійній змінюваності.

Фізика й гуманітарії

Очікування, що ґрунтуються на досвіді, якщо вони справджуються, не можуть нікого здивувати. І навпаки, здивувати може лише те, чого не чекаєш – тоді доводиться мати справу з новим досвідом. Як зазначає Р. Козеллек, «прорив горизонту очікувань творить новий досвід... Саме напруга, що існує між досвідом та очікуваннями, щоразу по-новому провокує нові рішення й таким чином проростає історичним часом» [1, с. 358-359].

Щоправда тип історичного мислення XIX ст., із його оптимістичним сприйняттям прогнозу, привніс значне знецінення не лише минулого, але і сучасного: покладалось як самозрозуміле, що все краще – попереду. Більше того, рівень очікувань помітно переважав над рівнем накопиченого досвіду для осмислення ситуації, а це лише посилювало абстрактний, загальний характер базових історичних понять, які не завжди могли передати своєрідність і складність поточного моменту. Але попри все – об'єктивність плину часу слугувала підставою для твердження про об'єктивність пізнання.

Переломним стало XX ст., що внесло радикальні зміни в надто оптимістичне сприйняття часу і всеперемагаючого прогресу. З легкої руки фізиків-теоретиків, насамперед А. Ейнштейна, існуючий поза тим чи іншим явищем «час Ньютона» втратив усякий сенс у фізиці за межами класичної механіки. Втрату категорією «часу» об'єктивного фізичного змісту стали ілюструвати посиланням на місце з листа А. Ейнштейна: «Для нас, переконаних фізиків, різниця між минулим, сучасним і майбутнім є ілюзією, хоча й досить нав'язливою».

За оцінкою російської дослідниці Д. Хапаєвої, яка спеціалізується на проблемі революції понять в гуманітарній сфері, ідея простору-часу, що виникла спочатку за задумом А. Ейнштейна як алгебраїчна величина стосовно

«обмеженої відносності», поступово стала домінуючою. Ставши спочатку четвертим виміром геометричного простору, час перетворюється в загальній теорії відносності із математичного інструменту у фізичну реальність. В результаті концептуальний чи «об'єктивний», існуючий поза явищем, час Ньютона був позбавлений будь-якого сенсу для теорії відносності і перестав мати значення у фізиці за межами класичної механіки. Більше того, фізична еквівалентність простору і часу зробила не значимим порядок послідовності подій і перетворила в нонсенс спроби ділити події на минулі і майбутні. Зате простір-час стало легко ділити на відрізки [2].

Подальші уявлення про ідентичність простору і часу з погляду їх структури отримали розвиток в працях копенгагенської школи, де квантування простору-часу стало рутинною процедурою, що зробила «атоми часу» очевидністю, а перервність (дискретність) часу – важливим фізичним постулатом. Звичка розмірковувати навколо порушення усталених уявлень щодо плавної течії часу, або щодо розриву між минулим, сучасним і майбутнім – стала виходити за межі аудиторій інтелектуалів, перетворюючись в предмет масових уявлень. Найбільш показовим з погляду еволюції часу став такий висновок фізиків: замість абстрактного об'єктивного універсального часу виникло поняття суб'єктивного, власного часу спостерігача. Ідея суб'єктивного часу, що лежить в основі людської особистості, стала прямо протиставлятися об'єктивному часу світу. Зовнішній час світу став вважатися безкінечним сучасним (одночасністю) і протиставлятися його внутрішній напруженості суб'єктивного часу.

Все це створило передумови для того, щоб запропонована фізиками-теоретиками ідея зовнішнього часу світу на відміну від суб'єктивного часу спостерігача, яка перед цим не сприймалася суспільними науками серйозно, стала освоюватися істориками, соціологами і антропологами, підводячи врешті-решт до думки про існування такої фізичної величини, як «психологічний час кожного спостерігача».

Слідом за фізиками положення про те, що темпоральність свідомості за своєю природою є суб'єктивною і має мало спільного з об'єктивним часом світу, – стало одним із центральних ідей феноменології Е. Гуссерля. Науковці звертали увагу на те, що уявлення деяких народів Океанії і Полінезії щодо часових форм принципово відрізняються від європейських – цим тубільним народам важко уявити як можна вибудовувати хід подій в певній часовій послідовності (Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс). Ідея про те, що **час є конструктором свідомості, якій одночасно дані минуле, сучасне і майбутнє** – увійшла в науковий обіг і стала важливим етапом в процесі розпаду об'єктивного часу, пророкуючи сучасну понятійну революцію. У останній третині ХХ ст., коли вагомі фізичні відкриття увійшли в шкільну програму, а дослідження «темпоральності» у суспільні науки, переворот у сприйнятті часу

зробився незворотним. «Квантування часу» в культурі ХХ ст. порушило ідею зовнішнього часу, що існує поза явищем, поза спостерігачем.

Крім досягнень природничих та точних наук, на сприйняття часу справили враження й результати досліджень суспільних та гуманітарних наук. Насамперед слід зазначити, що ще на початку ХХ ст. оптимістичний еволюціонізм став змінюватися песимістичними теоріями смерті цивілізацій (О. Шпенглер) [3]. Суспільний розвиток демонстрував не лише успіхи освіти, науки й індустріалізму, але був, одночасно, й добою підйому численних фундаменталістських течій, зокрема нацизму та більшовизму. ХХ ст. стало не так пограниччям між двома ерами (модерної і постмодерної), як простором між безоднями двох світових війн – з їх злочинами, масовими вбивствами й жахливою індустрією смерті.

Майбутнє як загроза

Можна допустити, що сучасна криза сприйняття часу набула б в Європі інших форм, якби дві події – Голокост і ГУЛАГ – не порушили образ світу, виплеканий ідеалом епохи Просвітництва, що стверджував: «поступ полягає в нескінченному вдосконаленні» (Г. Лейбніц). Злочини проти людяності поставили під сумнів зазначене положення, оскільки масові знищення людей уособлювали драматичний психологічний злам, що розірвав необхідний зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім і підготував прискорення розпаду старого сприйняття часу.

Так само дві події в Україні – Голодомор і Чорнобиль – стали тим психологічним зломом, який призвів до думки, що «далі так жити неможливо»: ніякі світлі ідеали грядущої «загірної комуни» не можуть виправдати незчисленні жертви України. Проект революційної перебудови світу був настільки дискредитованим в особистому досвіді величезної маси українців, що в 1991 р. об'єктивно постало питання радикального цивілізаційного розриву з минулим. Щоправда образ омріяного майбутнього залишався романтичним і досить розмитим, неадекватний викликам часу.

Другою спробою подолання інерції минулого став Майдан 2004 р. як прояв духовного самоусвідомлення й самовиявлення нації, ще одна спроба вписатися в логіку світових процесів. Однак, дискредитація гасел Майдану з боку правлячого класу України знову порушила зв'язок часів, принесла розчарування й викид назовні всього латентного й маргіналізованого, що залишилось з минулого історичного досвіду. Об'єктивна «стріла часу» втратила свої зримі контури, а яскрава впевненість у неминучому прогресивному поступі поблякла. Це знову порушило звичний порядку часу, більше того – серед певних верств населення поширилось розчарування щодо «помаранчевого міфу», а з боку Європи стала відчуватися «втома від України». Революція гідності 2014 р. в третій раз внесла новий імпульс у суспільну свідомість України, однак анексія Криму й відверта російська агресія на Донбасі, негаразди воєнного лихоліття й відсутність чіткої перспективи щодо

євроінтеграції – все це знову стало нагромаджувати потенціал песимізму й розчарувань. Упевненість в тому, що в довгостроковій перспективі Україна здолає всі перепони й увійде в співдружність європейських держав не може компенсувати відчуття того, що це може відбутися не за життя цього покоління. Але нинішнє покоління формує потенціал внутрішньої напруженості суб'єктивного часу – у світосприйнятті наших сучасників факт піднесення України на новий, модернізований рівень розвитку, відкладається на невизначене майбутнє. Це ілюструється зростанням емігрантських настроїв серед громадян України, коли, за даними соціологічної групи «Рейтинг», 30% українців хотіли б поїхати за кордон на постійне місце проживання [4].

Закономірно постає питання: чи не в цьому переході – від розуміння об'єктивності часу до сприйняття часу як чогось внутрішнього, притаманного цьому поколінню, не відділеного від суб'єктивних переживань людини в конкретному часі і просторі – і полягає головна сутнісна риса тієї доби, яку ми переживаємо? Розчарування в раціональності й можливості наукового осмислення того, що відбувається (поширене нині «віддача від науки – нуль»), стало межувати з ідеєю «кінця історії», принаймні відсутності твердої впевненості у зримій історичній перспективі. Реальна практика виживання поступово, але безперервно переорієнтовує розчаровані верстви населення до повсякденності й буденності життя «тут і сьогодні». Німота інтелектуалів, їх нездатність придумати нові способи пояснення суспільних зрушень, які зачіпають основи уявлень про правду і справедливість у сфері облаштування життя, посилюють розрив між набутим досвідом і здатністю його осмислити і описати, тим більше піднести до нового рівня соціальних очікувань. Тим самим із суспільного організму висотується той, описаний Р. Козеллеком, динамізм історичного часу, що створюється напругою між пластом набутого досвіду й горизонтом очікувань.

Набутий досвід й пережите розчарування призвело до більш тверезого і обережнішого ставлення щодо сприйняття потенціальних можливостей дня завтрашнього. Але напруга, що існує між досвідом і очікуваннями, мала б і на цей раз спонукати до пошуку нових неординарних рішень й таким чином втілитися в нову історичну добу. А це встановлює й відповідно високий рівень вимог до можливого прогнозу.

Фатальність «зламаного поступу»

Після Другої світової війни в Європі з'явилися мислителі (Л. Февр, Х. Арендт, П. Рікер) [5; 6], які стали приділяти особливу увагу проблемі часу не стільки в контексті неперервності історичного процесу, скільки його неочікуваним розривам, зламам, лакунам. Вони намагалися створити новий образ історії, відмовляючись від ідеї неперервності і поступального розвитку на користь уявлень про її перервний, зламаний поступ. Дискретність у їхніх роботах перетворюється чи не в головну категорію роздумів про час, а розрив стає головною подією історії. Врешті-решт, друга половина ХХ ст.

ознаменувалася усвідомленням того, що не існує ні «єдиного часу» (школа «Анналів»), ні «єдиної культури» (К. Леві-Стросс). А звідси й висновок: підходи у ставленні до таких універсальних категорій, як минуле, сучасне і майбутнє, в різних культурах і на різних соціальних рівнях відрізняються.

Наступним етапом перетворення часу в антропологічну категорію (процес своєрідного «олюднення часу») стала ідея подолання «чужої свідомості» – джерела шкідливих ідеологій, неврозів і ілюзій, що заважають «прогресивному розвитку суспільства». На думку приходить теза М. Драгоманова про «пропащий час» в історії України, що супроводжувався поширенням серед українців «неістинної свідомості» іншого народу. Йдеться про російську імперську свідомість – міфологічну, релігійну, побутову, масову: «Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, що жило без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вільним же думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'явилася думка та заміри стати проти зросту неволі, то вже тепер вони мусіли б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то й об народ, котрий зрозумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т.д.» (курсив наш. – *В.Т.*) [7, с. 37].

Масова підтримка росіянами агресивної політики В. Путіна проти України, що обрала шлях євроінтеграції, є наочним свідченням евристичної креативності концептуальних положень М. Драгоманова нині. До того ж теза щодо «неістинної свідомості», висловлена М. Драгомановим ще в ХІХ ст., перегукується з роботами Е. Дюркгейма та М. Мосса, які увійшли в нинішній науковий обіг. Важливим елементом в їх соціальних парадигмах стала ідея «чужої» – релігійної, міфологічної, примітивної свідомості, що, зокрема, протистоїть і «науковій свідомості» власне дослідника.

Протистоять науковій свідомості й стереотипи «старшого» російського і «молодшого» українського братів, що засіли в головах пострадянських людей. Подолання цього світосприймання могло б стати ще однією віхою, що знаменувала б входження України в «нову епоху». Згідно того ж Р. Козеллека, «нова епоха може бути осмислена як час, коли очікування дедалі більше починають віддалятися від нагромадженого досвіду» [1, с. 359]. Україна ж, судячи з усього, поки що перебуває на порозі входження в «нову епоху», бо все ще несе в своєму історичному досвіді тягар імперської ментальності доби Російської імперії.

Слід зважати на те, що на Росію не поширився принцип етнічності, який було покладено в основу окреслення території тої чи іншої держави після закінчення Першої світової війни. Та й в час «українського зриву» 1917-1920 рр. Україна самотужки не змогла реалізувати своє право на національне самовизначення й увійти в «нову епоху» повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Так, революції зазвичай відбуваються у містах, а 90% українців на той час складали селяни, в цілому досить консервативне середовище. Ментальність селян та їх повсякденне життя формується під знаком того, що було дано природою. Якщо абстрагуватися від соціального устрою, то врожай чи неврожай залежали від сонця, вітру і погодних умов, а навички, які слід було засвоїти, передавалися із покоління в покоління з незначними змінами. Технічні новації впроваджувалися дуже повільно не порушуючи звичне життя. Навіть війни сприймалися селянами як події, послані Богом за гріхи наші.

Оселянення міст за часів радянської індустріалізації забезпечувало у значній мірі незмінність тих порядків, які існували досі. Відтак принцип національної держави на основі етнічності в Україні не реалізувався і за часи Радянського Союзу. Власне епоха «брежнєвського застою» зримо демонструвала, що коли щось змінювалося, то настільки повільно і впродовж такого тривалого часу, що вузька щілина між попереднім досвідом і новими очікуваннями майже не підривала засад повсякденного життя. Невеличка кількість дисидентів, не могла змінити ситуацію у країні. Тим не менше, слід віддати належне цій когорті – саме в їх середовищі сформувалася громадянська ідея про український народ як представників усіх національностей, що населяють Україну.

Що ж стосується комуністичної ідеології, то в ній майбутнє було подібне до лінії горизонту, яка щоразу віддалялася. Індустріалізація й технічний прогрес в СРСР так і не змогли кардинально вплинути на осмислення суспільних процесів, а майбутнє так і не стало уособленим образом сподівань. Комуністи впродовж тривалого часу становили потужний контингент депутатського корпусу як Росії, так і України, намагаючись законсервувати усталений спосіб життя.

Більше того – і у світі в цілому, а відтак і серед радянських людей, майбутнє стало сприйматися потенційним джерелом загрози. Радянська агресія в Афганістані дала поштовх активізації різноманітних фундаменталістських рухів. За «іронією історії» пострадянська Росія згодом сама стала інфікована новітнім великодержавним фундаменталізмом, помітною рисою якого стало змішування архаїки й сучасності. Своєрідним образом цього в Афганістані може бути таліб, озброєний ракетною «Стінгер», а з боку путінської Росії – бойовик А. Павлов на прізвище «Моторола» – один із тисяч росіян, які прибули в Україну, щоб розв'язати війну і стати на заваді євроінтеграції. Практика і афганських і російських фундаменталістів засвідчує, що цінності,

до яких вони апелюють, не висвітлюють реальної перспективи переходу із минулого в майбутнє. А методи терору, до яких вони вдаються, свідчать про їх небажання шукати вихід для вирішення проблем на шляху діалогу. Отже, залишаючись вагомим сегментом нашого життя, фундаменталістські рухи продукують відчуття «закритості майбутнього» взагалі.

Так чи інакше, але проблема майбутнього в наукових дослідженнях стала втрачати окреслені контури: розпад Радянського Союзу історики не передбачали; демократичні сили з'явилися там, де їх не чекали побачити; авторитарні режими постали там, де чекали демократії. Все це стало ще одним свідченням варіативності й непередбачуваності історії людства. З цього приводу французький історик Ф. Фюре писав у 1995 р.: «Історія знову стала тим тунелем, по якому людина просувається в темноті, не знаючи, куди приведуть її власні поступки, не впевнена у своїй долі, позбавлена примарної безпеки, яку дає знання про те, що вона робить. Нині, наприкінці століття, на очах у демократичного індивіда, що втратив Бога, захиталися основи «божества історії», й у людини виникла потреба заговорити свою тривогу. Поряд з невпевненістю у сучасному, її свідомість потерпає від невпевненості в майбутньому» [8].

А тим часом обставини сьогодення поставили на порядок денний проблему безпеки. Без її вирішення питання про перехід України в «нову епоху» взагалі стає примарним.

Ознака сучасності – бути сильним

Безпеку важко відкласти на колись, бо вона в часі і просторі має бути присутньою «тут і тепер». З огляду на екстремальні обставини, викликані «гібридною війною», буденна свідомість стала віддавати перевагу поняттю «сучасність», помітно потіснивши категорії «минуле» й «майбутнє». Постало питання: з якого моменту можна вважати розпочатим відлік сьогодення – нинішньої історичної ситуації? Впродовж останніх двох десятиліть такою точкою відліку був розпад СРСР і всього соціалістичного табору. Вона ознаменувала кінець холодної війни і створення нової конфігурації у розстановці сил на світовій арені.

Однак не виключено, що анексія Криму та відверта агресія РФ проти України уже стали тими рубіжними подіями, коли було кинуте виклик усій системі міжнародних відносин, що склалися в результаті Другої світової війни, а принцип територіальної цілісності й непорушності кордонів було нагло спаплюжено. Як би політики не ухилялися від остаточних визначень, але, по-суті, як нам видається, розпочалася друга фаза холодної війни. Власне, про це вже на повний голос звучить в середовищі західних експертів, а то навіть і на рівні відомих політичних діячів (поки що не перших осіб): «Попередження про повернення до політики холодної війни стали головною темою європейських дебатів уже впродовж трьох років, але за останні тижні (жовтень 2016 р.) багато західних дипломатів, політиків та експертів доходять думки, що

пружина, дійсно таки, розпрямилася. Політику Росії піддають переоцінці у всіх західних країнах. І мова більше не йде про перехід до ліберальної демократії – всі говорять про повернення до минулого. Епоха, що наступила після холодної війни, закінчилася, і розпочалася нова епоха. Холодна війна 2.0 – інша за характером, але потенційно така ж зловісна, і заснована вона не лише на конкуруючих інтересах, але й на конкуруючих цінностях» [9].

Така ситуація несе в собі загрозу переростання у нову світову війну. Це поставило проблему безпеки України на чільне місце, якій маємо підпорядкувати всі інші проблеми суспільного розвитку. Зокрема, це стосується проблеми модернізації нашої країни заради набуття нею належної ідентичності у відповідь на виклики ХХІ ст. Маємо брати до уваги й ту відверто кволу реакцію американської адміністрації Б. Обами та низки європейських лідерів на ситуацію, що склалася довкола України. Захід в цілому виявився не готовими до політики швидкого реагування заради збереження статус-кво у світі. А це неминуче може призвести до того, що у найближчим часом буде порушена уся архітектура світової безпеки. Ситуація невизначеності щодо характеру сучасності – чи то вона все ще ліберальна, чи то вже імперсько-націоналістична – ставить під сумнів усю систему цінностей, які декларувалися та відстоювалися Заходом останнім часом. А втім прийшла доба кардинальних зрушень у свідомості нашого покоління: відтепер бути сучасним означає насамперед – бути сильним. Сильним і в сфері обороноздатності, і у сфері «м'якої сили» – економічній, гуманітарній та дипломатичній.

У вирішенні цього питання нам має допомогти знання набутого історичного досвіду. Нині завдання консолідації українського суспільства стали невідкладними, і усвідомлення спільності історичної долі тут неможливо переоцінити. Бо саме в процесі осмислення історичного досвіду з'являються ті мінімальні спільні характеристики, що згодом поширюються на всі вікові категорії спільноти. А відтак з'являються й підстави говорити не лише про біологічні чи соціальні покоління, а й про покоління, позначені єдністю політичних настанов і устремлінь. А вже сформувавшись, ця історична спільнота триватиме принаймні доти, доки не умре покоління співіснуючих людей у межах сім'ї, професійних груп, громадян якогось міста, армійських солдатів і добровольців, представників різних соціальних верств, віруючих і атеїстів. Як зазначає Р. Козеллек, «кожна спільнота, членів якої звели разом доля, життєвий шлях або організація, сприяє стабілізації досвіду, набутого одного разу. Тому в часовій перспективі в таких випадках можна говорити про політичні або соціальні спільноти поколінь, котрих єднає набуття, нагромадження та впорядкування одноразового чи повторюваного досвіду або ж співпереживання у його зрушеннях» [10, с. 52].

Постає питання про внесок науковців у справу консолідації, мобілізації сил, таланту і ресурсів народу для забезпечення безпеки і обороноздатності нашої

Батьківщини. Поставимо питання: чи передбачали ми вірогідність російського вторгнення в Україну? Не буду стверджувати як цю проблему було трактовано по каналах спецслужб України. Можливо, що якісь сигнали у верхні ешелони влади й поступали. А тому винесемо питання в іншу площину: наскільки громадяни України були підготовлені до такого варіанту розвитку подій? Відповідь напрошується сама собою – жодної готовності до агресії з боку Росії на рівні широких народних мас не було. Думаю – не в останню чергу тому, що український державний апарат, армія та спецслужби були просякнуті російською агентурою. То ж не дивно, що Революція гідності поклала край цьому кримінальному запроданському режиму.

Але чи пролунали застереження з боку істориків? Чи зробили ми все необхідне, щоб підняти рівень національної ідентичності України? Чи доклали ми сил для організації мережі патріотичного виховання, а більш ширше – широкої мережі громадянської демократичної освіти? Адже тут роль національної інтелігенції неможливо перебільшити.

Слід визнати: ми надто довго йшли вперед із головою, повернутою назад – до драматичних, а то й трагічних сторінок нашої історії, з її непростими проблемами, поділяючи спільну славу дідів-прадідів і спокутуючи гріхи минушини. Однак нині ми маємо змістити акценти – значною мірою бачити поперед себе більш широкий горизонт можливостей, перейматися новим проектом європейського майбутнього. Насамперед усвідомити, що нічого не буває з нічого: у сферу науки потрібно вкладати немалі кошти, які слід розглядати не як витрати, а як ресурс у підвищення рівня обороноздатності країни. Поміляються ті, хто акцентує увагу лише на збільшенні кількості танків і гармат. У остаточному підсумку долю країни, її майбуття вирішують люди – і не лише солдати. Як у свій час зазначив італійський белетрист М. де Адзельйо: «Ми створили Італію, тепер залишилось створити італійців». Так і в Україні – відбувається процес формування держави-нації як громадянського феномену людей, об'єднаних спільністю історичної долі. Не в останню чергу – усвідомленням спільної загрози нашому існуванню. Оце і є одна із часових ознак входження України у «нову епоху».

Торжество презентизму

Але, разом з тим, існують немалі ризики й загрози, зокрема й у трактуванні феномену «минулого», «сучасного» й «майбутнього». З одного боку, суспільні потрясіння у світі та кризи останніх років загострили бажання відновити порушений «зв'язок часів». На фоні глобалізації, формування «світової економіки» і, одночасно, зростаючих загроз втратити культурну ідентичність, відбувся справжній сплеск загального захоплення усім, що пов'язано з пам'яттю про минуле. Однак, з другого боку, цей меморіальний бум кінця ХХ ст. зовсім не свідчив, що суспільство стало вдивляється лише в історичне минуле. Навпаки, і на цьому наголошує французький дослідник Ф. Артог: захоплення історичною пам'яттю стало лише проявом справжнього диктату

сучасності. На його думку, відбувається остаточне сходження з порядку денного двох типів історичного мислення: 1) того, що перевіряє сучасне минулим, і 2) того, що перевіряє сучасне майбутнім. З цієї відправної точки день нинішній у боротьбі за уми людей намагається самоутвердитись, більше того – поставити собі на службу і минуле, і майбутнє. Цей новітній презентизм виходить з того, що сучасне має самостійно ідентифікувати себе незалежно ні від свого минулого, ні від очікуваного майбутнього, як це було донині. Окрім того, сучасне має не просто визначити, а цілеспрямовано детермінувати як минуле (що ми маємо згадувати і зберігати, а що забути), а також і майбутнє (що саме ми будемо і яку долю прокладаємо людству). В такий спосіб сучасне бере на себе відповідальність і за минуле, і за майбутнє.

Але, якщо динаміка історичного часу дійсно створюється напругою, що виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань, то презентизм навпаки – самостійно формує комфортне минуле і визначає таке ж комфортне майбутнє, а відтак втрачає реальне відчуття виклику доби і, як наслідок, формує таку ж неадекватну відповідь на неадекватне розуміння виклику часу. З таким відчуттям часу суспільство може деякий час комфортно існувати, допоки для цього є накопичені раніше ресурси, але таке суспільство втрачає життєву енергію – той самий потенціал напруги між минулим досвідом і горизонтом устремлінь. Рано чи пізно в такому суспільстві може запанувати психологія глитая: «Після нас – хоч потоп».

В останній третині ХХ ст. в європейській історичній думці запанував презентизм: суспільство робить предметом культу сучасність. Звісно, все нове є добре забутим старим. Так і ідеї презентизму мають свої витoki в минулому – до його попередників можна віднести античних епікурейців та стоїків. Та й у філософії екзистенціалізму є чимало елементів презентизму. Але у презентизмі кінця ХХ – початку ХХІ ст. є свій оригінальний профіль. В його основі лежить розчарування у всіх ілюзіях та ідеалах: там, де не залишиться віри ні в революційну ідею, ні в соціалістичне суспільство, ні в національну державу, ні в краще майбутнє – найбільшу цінність набувають лише багатство, комфорт і спокусливі миттєвості відчуттів. Ф. Артог перелічує найрізноманітніші види і виявлення цього «побутового» презентизму: від світосприйняття безробітного, а разом з тим безтурботного, клошара до споглядальної психології заможного туриста; від косметичних засобів проти ожиріння і старіння до найсучасніших інтернет-технологій [8].

Слід особливо наголосити на тому, що сучасне у процесі свого «самообожнювання» веде себе вкрай агресивно: йому не досить бути просто сучасним, воно прагне заручитися місцем в історії, увіковічить себе в ній. Політичні діячі свідомо вибудовують свою біографію у вигляді визбирування послідовних кроків на шляху «історичних» виступів і «визначних» діянь; виявлення підвищеного інтересу до власного родоводу (йдуть активні архівні пошуки генеалогії); винаймання соціологів і політтехнологів, які вибудовують

імідж свого патрона посиланнями на всілякі соціологічні опитування за певний період. Різноманітні «ювілейні урочистості» – чи то комерційної фірми, чи навчального закладу, чи установи – стають ключовим моментом створення іміджу і бренду інституції. Що вже говорити про різноманітні державні урочистості з феєрверками і бучними парадами, за допомогою яких правлячий клас, що сповідує презентизм, намагається освятити власну сучасну ідентичність.

Тріумф «пам'яті поколінь»?

В добу презентизму «пам'ять» набирає все більшу питому вагу, відтісняючи історію-науку на другий план. Вивчення колективної пам'яті того чи іншого регіону або якоїсь соціальної страти презентизм намагається підняти до рівня аналогу історії ментальностей. Пам'ять, що поставлена на службу презентизму, стає способом усвідомити й поширити серед широкого загалу своє містечкове розуміння сучасної доби. Посилаючись на В. Липинського, сучасний український дослідник А. Гальчинський наголошує на хронічній хворобі українського політичного класу – його «провінціалізм», який веде до «паразитарного розчленування нації» внаслідок однобічного, навіть примітивного тлумачення національної ідеї, яка «не може подаватися у її суто регіональній (галицькій чи, скажімо, запорізькій – не має значення) інтерпретації» [11]. За таких умов різноманітні історичні місцини й регіональні герої конструюються й постійно реконструюються відповідно до поточної кон'юнктури, що викликає найрізноманітніші, часом травматичні, реакції з боку інших сегментів суспільства. Національні історії переписуються на догоду правлячому класу. Формуються різноманітні національні символи, масово продукуються «герої нашого часу», які мають увіковічити сучасний фрагмент історії нашої країни й надати йому статусу хоча б історичної доби, з належною величчю і пошануванням.

За таких умов історик втрачає низку функцій, які йому були притаманні в минулому. Він перестає бути своєрідним «оголеним нервом», який намагається намацати і вгадати в минулому поки що невиразні риси майбутнього, перестає бути й посередником між минулим і майбутнім. Місце історика посідає політтехнолог, який удостоюється права посередництва між сучасниками, відводячи їм (з їх же дозволу) те чи інше місце в нинішній суспільній ієрархії, а також вибираючи одночасно в минулому лише те, що відповідає історичній пам'яті державних мужів дня нинішнього, одночасно нехтуючи тим, що для розуміння його вельможних сучасників втратило вагу і не є актуальним, з їх погляду, для суспільного інтересу. У підсумку адепти національної пам'яті і їх поплічники розповідають про те, що державні мужі хочуть пам'ятати, і ні в якому випадку не про те, про що вони намагаються забути.

Ось така по-суті приземлена й укорочена, навіть травмована, історична пам'ять в силу зазначених обставин перетворюється у надто місткий термін – не так метаісторію, як своєрідну ерзаісторію – оскільки в поєдинку між

пам'яттю та історією перевага стала віддаватися все таки пам'яті. До того ж спільноті стала нав'язуватися думка, що саме ось таке «відфільтроване» розуміння історії і є насправді реалізацією ідеї щодо «відповідальності перед пам'яттю поколінь». В деяких суспільствах пам'ять набула статусу майже релігійної категорії. На це звертає увагу американський історик Й. Єрушалмі: «Чому в той час, як іудаїзм з віку у вік завжди у великій мірі був просякнутий духом історії, сама історіографія відіграє у євреїв у кращому випадку допоміжну роль, а найчастіше – зовсім ніякої? В переживанні випробувань, які випали на долю євреїв, завжди основоположною була пам'ять про минуле...» [8].

Варіативність інтерпретацій успадкованої пам'яті ставить під сумнів можливість охопити всі незліченні нюанси відносин між сучасним, минулим і майбутнім, а зафіксувавши їх – навчитися розуміти і передбачати плин суспільних подій. Відомий дослідник К. Леві-Стросс зазначав з цього приводу: «Людство, що просувається вперед, зовсім не схоже на людину, яка піднімається по східцях і кожним своїм рухом додає сходинку до тих, які вона уже подолала, – воно скоріше нагадує гравця, який відразу зробив декілька ставок... І лише час від часу історія виявляється синтетичною, тобто різні ставки складаються і утворюють сприятливу комбінацію» [12, р. 377-431].

Присмерк історії?

Звідси впливає закономірне запитання – чи є вихід із цього вкрай неоднозначного становища, і яким взагалі може бути його кінець? Складається конфігурація, при якій наше майбутнє стає таким же не прогнозованим, як і наше минуле, а тим часом дистанція між цариною набутого досвіду і горизонтом очікування вже доходить до грані розриву. Одночасно народження нового історичного досвіду ніби завмерло. І відбувається це, можливо, тому, що нині культивується лише досвід перманентного сучасного, невловимого й майже нерухомого, такого що намагається, не дивлячись ні на що, запровадити для себе власний історичний час і історичні координати, розуміння життя. Чи доцільно в такому випадку взагалі говорити про набуття якогось новітнього режиму історичності? Про кризу історичності можна говорити точно, і виявляє вона себе в тому сучасному досвіді, який і носить назву презентизм.

Можливо тут нам може стати в пригоді таке судження Ф. Артога: «Режим історичності хоче стати евристичним інструментом, що допомагає краще осягнути не час взагалі, не всі часи й цілісність часу, але, головним чином, кризові моменти часу, коли починає втрачати свою очевидність поєднання минулого, сучасного й майбутнього. Чи не це насамперед і є криза часу? Це є також способом освітити, практично зсередини, нинішні питання щодо часу: чи маємо ми справу із забутим минулим чи з минулим, що аж надто актуалізується; з майбутнім, яке майже зникло з горизонту, чи з майбутнім, що скоріше за все загрожує нам своїм неминучим наближенням; з сучасним, що безперервно тоне в миттєвості, чи майже статичним і безкінечним, якщо не

вічним? Це також спосіб пролити світло на численні суперечки про пам'ять й історію, про пам'ять, спрямовану проти історії, про вічну нестачу і одночасно надлишок спадщини» [8].

Насамперед, очевидно, ми маємо з'ясувати: про яке сучасне, націлене на яке минуле і яке майбутнє, йде мова в кожному конкретному випадку? Будь-яка історія, яким би врешті-решт не був її спосіб вираження, з самого початку представляє, возвеличує чи спростовує один чи декілька досвідів часу. З режимом історичності ми, таким чином, маємо справу з одною з умов виробництва історій: в залежності від взаємовідносин сучасного, минулого й майбутнього, деякі версії історій будуть сприйняті суспільством як можливі, а інші – ні.

Відсутність чіткої перспективи на майбутнє, неусвідомлення того, що діється на наших очах, а що відбувається за кулісами – все це стоїть на заваді не лише осмислення сьогодення, а й переосмислення нашого історичного минулого. Не зв'язавши до купи «розірваний ланцюг часів» минулого, сучасного й майбутнього, ми будемо без кінця борсатись у буденщині, втрачаючи останні залишки оптимізму і бачення перспектив. І вина тут лежить не лише на науковцях, бо йдеться насамперед не так про кризу історичної науки, як про кризу реальності сьогодення і нашу здатність до її осмислення. Того сьогодення, яке хоч і звеличене в образі філософського поняття «презентизм», однак, в умовах України, впродовж 25 років незалежності представляє нашу державу як торжество простору і часу самоутвердження олігархічно-бюрократичного середовища, яке, не вдовольняючись одним сьогоденним і претендуючи на увіковічення, ініціює час від часу замовлення на кон'юнктурні переписування історії «з урахуванням поточного моменту».

Вихід, очевидно, лише в одному – історична наука і освіта мають бути полишені на науковців і освітян. Саме про це йдеться в рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) 1996 р. щодо вивчення історії в Європі: «Історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків і ідеологів». Виходячи з того, що основні виклики дня грядущого на європейському континенті назрівають в галузі освіти і культури, Комітет міністрів Ради Європи опрацював у 2001 р. «Рекомендацію Rec(2001)15 Комітету Міністрів Державам-членам з питань викладання історії в Європі в XXI столітті», де застерігається: «викладання історії не повинно перетворюватися в інструмент ідеологічних маніпуляцій».

Натомість, наголошується в документі, викладання історії має переслідувати такі завдання: виховання активних і свідомих громадян; стати вирішальним фактором у примиренні, визнанні, розумінні та взаємній довірі між народами; відігравати основну роль у розповсюдженні основних цінностей, таких як толерантність, права людини і демократія. Відповідно ставиться й завдання: розвивати в учнів критичний погляд на речі, незалежне і об'єктивне мислення; допомогти учням осмислити чорні плями в історії Європи і світу; осмислити

злочинні ідеології та засоби щодо їх упередження. В документі зазначаються недопустимі для історика речі – фальсифікація історичних фактів, підтасовка статистики, підробка в зображувальних засобах, виділення однієї події для виправдання чи замовчування інших, надання гіпернаціоналістичного забарвлення минулому тощо.

Одночасно в документі наголошується на необхідності «вивчення всіх вимірів Європи, тобто не лише політичного, але й економічного, соціального, культурного». На наш погляд, в площині культури мислення історики мають усвідомити й те, що криза часу, яка знайшла своє відображення домінуванням суб'єктивного сприйняття часу в культурі сучасності, вимагає перегляду системи понять, що сформувалася в епоху Просвітництва з їх прогресивним, футуристичним сприйняттям історичного часу. Зрозуміло, що формування нових понять не може відбутися притьмом. Можливо, що це станеться впродовж цілої епохи і нинішня німота науковців завершиться новим інтелектуальним вибухом, здатним перетворити світ. Щоправда тут є небезпека того, що стрімкі зміни сучасності не залишать дослідникам досить часу для того, щоб подолати інтелектуальний хаос.

Список використаних джерел та літератури

1. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К.: Дух і літера. – 2005. – 375 с.
2. Хапаева Д. Время собственное / Д. Хапаева. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ec-dejavu.net/t-2/Time-2.html>
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – М.: «Мысль», 1993. – 663 с.
4. Майже третина українців готові емігрувати. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/2107232-majze-tretina-ukrainciv-gotovi-emigruvati.html>
5. Арент Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арент. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.
6. Рікер П. Ідеологія та утопія / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2005. – 386 с.
7. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876) / М. Драгоманов. – Львів, 1909. – 38 с.
8. Цит. за: Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности / Ф. Артог. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.magazines.rus/ru/nz/2008/3/ar3.html>
9. Уинтур П., Хардинг Л., Боргер Дж. Холодная война 2.0: как Россия и Запад вновь обострили историческое противостояние / П. Уинтур, Л. Хардинг, Дж. Боргер. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inosmi.ru/politic/20161025/238075931.html>
10. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 429 с.
11. Гальчинський А. Енергетика нації. Чому нам не слід боятися звинувачень у виявах націоналізму / А. Гальчинський // «День». – 2010. – № 37. – 3 березня.
12. Lévi-Strauss C. Anthropologie structurale deux / C. Lévi-Strauss. – Paris: Plon, 1973. – P. 377-431.

Ткаченко В.Н. Про «историческую истину» во времени и пространстве.

Проанализированы «кризис времени» в осмыслении исторического процесса, что проявляется в разрыве связи между прошлым, настоящим и будущим. В центре внимания автора - культ презентизма, когда изложение событий прошлого и будущего подчиняется нынешней конъюнктуре, самостоятельно формирует комфортное прошлое и определяет такое же комфортное будущее. В основе этого явления - разочарование во всех иллюзиях и идеалах прошлого, когда на личностном уровне не осталось веры ни в революционную идею, ни в социалистическое общество, ни в перспективы евроинтеграции, а в обществе воцарилось стремление к богатству, комфорту и соблазнительным мгноновениям чувств.

Автор акцентирует внимание на необходимости активизации украинских интеллектуалов в поисках адекватных ответов на вызовы времени, необходимости предложить новые и убедительные способы объяснения всего происходящего вокруг. Время безотлагательно требует нахождения зримой исторической перспективы выхода из ситуации «повседневности выживания», поиска путей укрепления веры в торжество социальной справедливости. В противном случае немота интеллектуалов лишь усиливает разрыв между историческим опытом социума и его способностью осмысления происходящего, видение будущего.

Ключевые слова: темпоральность, дискретность времени, субъективное время, презентизм, провинциализм, «история ради истории», «историческая память поколений».

Tkachenko V. About the “Historical Truth” in Time and Space.

The article analyses the “crisis of time” in understanding of the historical process, which reveals itself in breaking the link between the past, present and future. The author concentrates his attention on the cult of presentism when the exposition of events of the past and future is subordinated to current conjuncture and on its own creates a comfortable past and determines the same comfortable future. This phenomenon is based on the disappointment with illusions and ideals of the past, when on the personal level there is no any faith in revolutionary ideas, socialist society and the prospects of European integration, and the desire for wealth, comfort and tempting opportunities prevails in society.

The author emphasizes the necessity of intensification of Ukrainian intellectuals’ activities in search of adequate answers to the challenges of the present time, the need to propose new and convincing ways to explain everything that happens around. Time urgently requires finding historical perspective of way out of the situation of “everyday survival”, finding the ways to strengthen faith in the triumph of social justice. Otherwise silence of the intellectuals only increases the gap between the historical experience of the society and its ability to understand what is going on now and what will happen in the future.

Keywords: temporality, discrete time, subjective time, presentism, provincialism, “history for the sake of history”, “historical memory of generations”.

УДК 323.1(477)

Шморгун О.О.

МОДЕРНІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ: ПОТЕНЦІАЛ АНТИКРИЗОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

На основі аналізу існуючих версій походження та історичної генези модерного націоналізму запропоновано концептуальний підхід, згідно з яким процес націогенезу є одним із важливих вимірів всесвітньо-історичного процесу. Розкрито складний взаємозв'язок та взаємну опозиційність конкретно-історичних типів національної ідентичності, а також значення новітнього націопатріотизму для формування універсальної інноваційної моделі антикризового розвитку та механізми її запровадження в Україні. Зокрема, спростовано як містично-міфологічні, так і, лише позірно протилежні їм, глобалістські антиутопічні проекти безкризового майбутнього (модель, так званого, мережевого суспільства М. Кастельса). Доведено граничну актуальність реального національного відродження на тлі закономірного краху неоліберального глобалістського тренду та триваючої фрагментаризації світового геополітичного простору. Показано, що становлення новітніх форм національної ідентичності нерозривно пов'язано з формуванням за Нового і Новітнього Часу гуманістичного секуляризованого світогляду, який і нині знаходиться в основі креативного типу мислення.

Ключові слова: національна ідентичність, релігійна ідентичність, корпоративна солідарність, етнос, нація, народ.

Для того, щоб розкрити креативний антикризовий потенціал сучасного етнонаціоналізму необхідно вирішити ключову проблему, яка, попри величезну кількість досліджень з даного питання, все ще залишається нерозв'язаною. Йдеться про співвідношення новаторства і традиції в сучасних націотворчих процесах. Адже і досі трактування природи і функцій націоналізму концептуально розпадаються на два взаємо несумісні підходи: традиціоналізм (який часто має визначення примордіалізм, тобто дослівно «те, що знаходиться у витках»), а також етнонаціоналізм, есенціалізм) та модернізм (який у наукових публікаціях фігурує під синонімічними брэндами конструктивізм, інструменталізм тощо).

В першому випадку акцентується спадково еволюціоністський характер становлення будь-яких соціально національних утворень, ведеться пошук висхідних засад національного менталітету або етнічної свідомості у релігійних, а то й міфологічних витках мислення національної спільноти, обумовленого минулим неповторним стилем її життя, в якому потрібно шукати таємницю її сучасного і навіть майбутнього. До найбільш відомих представників цього напрямку можна віднести передусім Е. Сміта, К. Хюбнера, представників французької історичної школи «Аннали», а серед росіян – Ю. Бромля, О. Панаріна, М. Гумільова.

В другому, навпаки, підкреслюються модерні детермінанти індивідуальної і колективної національної мотивації, а її виникнення пов'язується з індустріальною добою, тобто власне капіталістичним способом виробництва,

зокрема з процесами становлення національного ринку. Автори цього підходу, такі як Е. Гобсбаум, Е. Гелнер, ідеологи «технологічного детермінізму», фактично стоять на позиціях універсалізму та типологічної спорідненості національних процесів, їх принципової відмінності від добуржуазної, завжди своєрідної, етнічної ментальності, яка стадіально належить до історичної архаїки. Адже відомо, що смисложиттєва мотивація навіть феодальної доби і породжений нею спосіб життя несумісні з базовими світоглядними параметрами, що визначають і трудову мотивацію відомої веберівської «протестантської етики» капіталістичної підприємливості [1].

За подібного бачення мірою наростання ступеню міжнародної економічної інтеграції, спеціалізації та становлення глобального економічного ринку протекціоністські обмеження, до яких свого часу вдавалась «нація-держава» або «громадянська нація», неухильно втрачають свою позитивну функцію стимулятора ринкової самоорганізації і починають гальмувати суспільний поступ (не випадково за класиком посткласичного лібералізму К. Поппером тоталітарні суспільства від суспільств демократичних «відкритих» відрізняє так звана закритість). А це, своєю чергою, означає, що національна держава, питома вага якої в сучасному світі насправді неухильно зменшується, а кордони розмиваються, так чи інакше розглядається лише проміжною перехідною фазою на шляху до остаточної економічної і геополітичної глобалізації, яка перетворить сучасні нації-держави в свого роду рудиментарні напівбутафорські утворення, схожі на інститут монархії в парламентських системах сучасної Європи. Сам же нинішній наддержавний ЄС за подібного бачення вже в озорій перспективі перетвориться на безнаціональну уніфіковану «Європу регіонів», тотожну відомому космополітичному проекту «Сполучені штати Європи». А невдовзі навіть геополітичні союзи формально самостійних держав начебто остаточно втратять сенс у так званому мережевому суспільстві (термін належить М. Кастельсу), в якому національне питання остаточно деактуалізується. Адже внаслідок домінування глобальних виробничих зв'язків, притаманних інформаційному постіндустріальному суспільству, як показує Т. Фрідман у книзі з символічною назвою «Світ плаский! Глобалізований світ у XXI столітті», навіть спільний трудовий процес можливо здійснювати знаходячись на відстані декількох тисяч кілометрів. Тому національна специфіка в недалекому майбутньому матиме, хіба що, краєзнавчо-туристичну цінність, щось на кшталт традиції національної кухні чи аборигенних ритуальних танців і співів.

При цьому автори модернізаційного підходу фактично стоять на неомарксистських методологічних засадах (які, у своєму космополітизмі, утилітаризмі, глобалізмі, ігноруванні ролі інтелігенції, цілком споріднені із здавалося б протилежними ультраліберальними установками) вважаючи, що спільний економічний базис сучасного капіталізму робить значною мірою несуттєвими, а то й принципово хибними гальмівні для розвитку виробничих

сил архаїчні, зокрема, і національні, за К. Марксом «надбудовчі», структури. А безпосередньою причиною уповільнення розвитку виробничих сил, мовляв, є не що інше як феномен «винайдення традиції», який виникає внаслідок діяльності особливого соціального прошарку – інтелігенції, яка в силу свого місця у соціальній структурі надто відсторонена від дійсності та занурена у «небесні сфери» вічних смисложиттєвих питань безмежно далеких від реальної соціальної практики. Апелює ж ця деструктивна, з погляду потреб суспільства, соціальна група до рудиментарної свідомості, пов'язаної з інерційністю мислення та не готовою до ринкових перетворень пересічної маси психологічно і світоглядно не здатної швидко перебудуватись на режим швидких і динамічних суспільних змін, викликаних капіталістичним розвитком. Власне, інтелігенція, будучи свого роду зайвим класом, на думку ідеологів неперервності капіталістичного розвитку, впадає перед «національними святинями» і не скільки віднаходить скільки сама творить ілюзорний світ ідеального минулого, живлячи і, водночас, активізуючи інерційні антикреативні складові масової свідомості. Йдеться про таких собі духовних луддитів, які виступають проти прогресу за консервативні архаїчні цінності, зокрема, начебто, реакційно-романтичну ідею так званого «Нового середньовіччя» як ідеалу феодального лицарства і корпоративізму, протиставленого буржуазному прагматизму та індивідуалізму.

Звідси трактування проліберальними авторами соціально романтичного «культурного націоналізму» виключно як екстремістського, такого, який запанував нині в правих рухах ЄС: «Націоналізм – це стерв'ятник, який живиться почуттям національного, яке існувало раніше в певній країні... Стрижень у націоналізму – фанатичний... Націоналісти живуть у постійному неспокої, підживлюваному обрахунками, заснованими на поділі «свій-чужий»... Націоналістами рухають переконання, що всі нації перебувають у постійній тваринній боротьбі за існування, і тільки найдужчі виживуть ...» [2, с. 94-95]. Порятунком же від неонацистів типу Й. Хайдера, М. Ле Пен, сучасного сербського, хорватського, угорського, українського націоналізму і європейського сепаратизму, на думку Дж. Кіна, у перенесенні політичних інститутів на наддержавний рівень, що буцімто є запорукою вирішення глобальних проблем сучасності: «Чи не найскладнішою для реалізації протиотрутою проти націоналізму є де-територіалізація національної ідентичності шляхом формування міжнародного громадянського суспільства, в якому громадяни різних національностей зможуть спілкуватися, виявляючи хоча б мінімальний ступінь загального розуміння та поваги, породжуючи почуття солідарності, особливо в моменти криз – наприклад, природних катастроф, економічних колапсів або політичних заворушень. У другій половині XVIII ст. така дружба народів називалася космополітизмом» [2, с. 107].

Концептуальна вразливість націонал-традиціоналізму і націонал-модернізму

Справді, за більш уважного погляду, в примордіалістському підході проглядають нездоланні невідповідності. Декларуючи унікальну вартість будь-якого етнічного утворення (напрошується аналогія з природним світом, де кожний вид має самодостатню цінність), прихильники пошуку витоків модерної нації в минулому практично ігнорують факт нерівноцінності етносів, базованих на західній культурі і на міфологічних культурах будь-яких архаїчних етноутворень Африки, Азії, Латинської Америки з погляду їх значення для активізації інноваційного потенціалу сучасних держав. Крім того, апелюючи до так званих архетипічних, тобто історично первинних характеристик міфорелігійності, які впливають на своєрідність етнічного менталітету, традиціоналісти не враховують, що, попри розмаїття міфологічних версій Всесвіту у стародавніх родоплеменних утвореннях, саме в архетипі (термін належить К. Юнгу) всі вони мають однакові уявлення про людину, спільноту і механізми функціонування всіх форм буття [3, с. 134].

В цілому можна погодитись, що у своїх дослідженнях модерністсько-конструктивісти незаперечно довели, що запропоновані етнореволюціоністами цінності насправді є цілком свідомо сконструйованими місцевими інтелектуалами містифікаціями, свого роду стилізаціями. Наприклад, відомі тексти Д. Макферсона, що довгий час успішно видавались ним за поеми легендарного кельта III ст. Оссіана, а то й «підробками під старовину», що часто не мають нічого спільного з етнографічною стародавньою історією, давниною, яка має довести унікальну автентичність і ефективність консервативних цінностей, а також завдяки своїй консолідуючій та надихаючій силі пережити віки. А в наш час вони буцімто, продовжують духовно цементувати існуючі одвічні етнічні за своїми витокami спільноти [4; 5].

Цілком справедливою є і критика націонал-еволюціонізму за неприпустиму психологізацію націології, вживання у зв'язку з цим понять з лексики патріотично налаштованих романтиків типу «священний», «спільна доля», «сакральні цінності», «високий дух», що робить неможливою загальновизнану верифікацію базових понять (згадаймо знаменитий вислів Дж. Мадзіні «нація – це душа, духовний принцип»). І це попри претензії примордіалістів, (наприклад, Е. Сміта) на побудову наукової теорії націоналізму. Власне подібна категоріальна невизначеність спонукала такого видатного соціолога як П. Сорокін взагалі заперечувати національну проблематику на користь аналізу проблем соціальної стратифікації.

Але прибічники консервативного примордіалізму в полеміці з націоналмодерністами мають власні не менш вагомні і переконливі концептуальні козири. Адже загальновизнана модерністами західноцентристська версія поділу світу на нації державні (політичні, громадянські), що зародились переважно у Західній Європі, а потім США, та

нації культурні (етнонації) східноєвропейського походження, справді має приховану, а подекуди і явну неокolonіалістичну установку. За версією ультра модерністів типу Ф. Мейнеке, Г. Сетон-Ватсона, Г. Кона, Е. Гелнера, Ю. Габермаса та ін. з'ясовується, що модерні політичні нації, що є надбанням Західної Європи «конструктивні», «ліберальні», «демократичні», інноваційно орієнтовані, а нації культурні, точніше, начебто базовані на етнічних цінностях, що належать до ареалу Центрально-Східної Європи, – «застійні», «відсталі», «інерційні», а тому схильні до національного екстремізму, чим, власне, і обумовлена «бездержавність» останніх і їх потреба у допомозі з боку західної світової метрополії. А тому майбутнє за постнаціональним світом [6].

Звідси парадоксальна ситуація – з одного боку, модернізм нещадно критикує завжди консервативний примордіалізм за неприпустиму ідеалізацію минулого, перебільшення ролі релігії і, тим більше, міфу у сучасному національному житті, а з іншого часто схильний до оцінок, від яких уже один крок до про-, а то й протонацистських реакційних фундаменталістських ідеолого-концептуальних установок. Найбільш затяті прихильники «глобалізованої громадянськості», як от К. Поппер, з позицій ліберального космополітизму взагалі таврують націоналізм, заявляючи, що «без сумніву, тенденції, притаманні націоналізму, мають велику подібність до бунту проти розуму і відкритого суспільства. Націоналізм звертається до наших племінних інстинктів, до пристрастей і забобонів, до нашого ностальгічного бажання звільнитись від напруги індивідуальної відповідальності, яку він намагається замінити колективною або груповою відповідальністю» [7, с. 61]. А тому «принцип національної держави є не тільки не здатним до застосування, але він ніколи не був сформульований. Це – міф, ірраціональна, романтична і утопічна мрія, це – мрія натуралізму і племінного колективізму» [7, с. 64].

Водночас цілком у дусі концепції динамічного прогресивного Заходу і «тупикового» одвічно застійного Сходу К. Поппер доходить до ідей, за своєю расистською спрямованістю цілком співставних з установками по відношенню до «неповноцінних» слов'ян самих нацистів. За його версією нацизм, що виріс з німецького націоналізму XIX ст., – результат надто великої питомої ваги слов'янського етносу у новоствореній Німеччині: «Коли націоналізм відродився сто років назад, це сталося в одному з самих строкатих в національному відношенні регіонів багатонаціональної Європи — в Німеччині, насамперед в Пруссії з її багаточисленним слов'янським населенням (не всім відомо, що Пруссія з її переважно слов'янським населенням ще століття назад взагалі не вважалася німецькою державою. ... На конгресі у Відні Пруссія була зареєстрована як «слов'янське королівство», а ще у 1830 р. Г. Гегель говорив, що Бранденбург і Мекленбург населені «германізованими слов'янами»)» [7, с. 62].

Фактично своїми установками на протиставлення модерності і традиційності класики модерного націоналізму в притул наближаються до

власне марксистського поділу націй на історичні і неісторичні, тобто фактично цивілізовані та історично безперспективні, приречені на бездержавність внаслідок своїх нездоланих добуржуазних, азійських пережитків, в силу яких країни Східної Європи, а отже й Україна, зараховуються до одного типологічного розряду з Росією. Тому дуже прикро, що обмежуючись переважно коментуванням змісту праць таких «класичних» авторів, як Ф. Мейнеке і Г. Кон, сучасні українські дослідники часто не помічають (чи не хочуть помічати), небезпеки такого дискримінаційного підходу [8, с. 172-254].

Нарешті, традиціоналісти цілком слушно звертають увагу на те, що попри, здавалося б, незаперечну точність прогнозу неухильного поглинання національних держав глобальним економічним та інформаційним простором і наростання загально світової гетерогенності (сучасний Китай, Індія і Японія грають за західними універсалістськими правилами економічної і значною мірою навіть політичної гри), наслідки цього процесу, м'яко кажучи, є не однозначними. Зокрема, абсолютно не спрацювала так звана концепція «хвиль демократії» – загальносвітової уніфікації політичних систем згідно з ідеальним типом західної правової держави, все більше пробуксовує ВТО. А головне – зденационалізований Захід (зокрема, ЄС) ось уже декілька років демонструють нездатність подолати системну всеохоплюючу кризу, обумовлену втратою балансу між глобалізмом і націоналізмом в сучасному світі.

Йдеться не тільки про кризу економіки та її принципову антиекологічну, а тому глобально-катастрофічну трендовість, а й духовно-світоглядні виміри занепаду західного світу, кризи західної культури і мистецтва, занепад всіх типів еліт, які свого часу передбачали не тільки консерватор націоналіст О. Шпенглер, а такі далекі від націоналістичних вподобань та ідеалізації традиції коштом модерну загальноновизнані «світила» західної гуманітарної думки як О. Хаксли, Г. Маркузе, Е. Фромм, П. Сорокін, С. Хантінгтон, і більш молоді Ф. Фукуяма, Ф. Закаря.

Отже, в розумінні здатності націоналізму виконувати функцію мобілізації на успішну комплексну модернізацію сучасного суспільства чітко простежується розрив між традицією і новаторством, як двома ворогуючими у концептуальному відношенні таборами дослідників, а тому вирішення проблеми національної мотивації до індивідуальної і групової творчості в пошуку синтезу цих двох універсальних вимірів соціального буття.

Теорія націоналізму у стадіально-типологічному вимірі

Свого часу автором цієї статті було обґрунтовано гіпотезу про нерозривність зв'язку онто-, соціо- та етнонаціогенезу, тобто проводилась теза про те, що *різні форми етнонаціональної ідентичності завжди знаходяться в стані складної, зокрема й конкурентної взаємодії між собою в структурі як індивідуальної, так і масової свідомості, а також, що вони ієрархічно структуровані та відповідають стадіальним етапам всесвітньої історії*. При цьому було запропоновано концептуальну схему стадіально-формаційного

розвитку, згідно з якою будь-яка конкретно-історична форма національної ідентичності нерозривно пов'язана із всім багатоміттям світоглядних характеристик як окремої індивідуальності так і різноманітних спільнот, включаючи навіть локальні цивілізації, в яких зародився той чи інший вид етнонаціональної ідентичності [9].

Один з важливих висновків подібного підходу полягає в тому, що свідомо чи несвідомо *будь-яка сучасна людина і спільнота є одночасно носієм декількох типів національної ідентичності, питома вага яких може суттєво коливатись в залежності від зовнішніх та внутрішніх (процесу самовдосконалення) обставин*. Причому регрес до примітивних форм етноідентичності расового типу, до яких належить власне нацистська тоталітарна ідеологія, неминуче пов'язаний з деградацією творчого потенціалу, люмпенізацією людини та деградацією соціуму; і навпаки, домінування в межах світогляду вищих (класично національної, громадянської та патріотичної форм ідентичності) на індивідуальному та груповому рівні свідчить про максимально високий рівень креативного потенціалу окремих індивідів і цілих спільнот. Тому їх домінування в структурі так званої масової свідомості є важливим об'єктивним показником оборонного та креативного потенціалу будь-якої держави і навіть наддержавних утворень типу ЄС [10, с. 107-115].

Принциповим для розуміння творчого потенціалу індивідуального чи колективного носія національної ідентичності є те, що з погляду стадіальної типології між етносом народністю, політичною нацією і народом як т.зв. пасіонарним ядром найбільш патріотично налаштованих і конструктивно активних громадян, існує принципова різниця. Саме ці форми національної ідентичності перебувають у дуже складних стосунках взаємодії, взаємовпливу і, водночас, опозиційності, чого не враховують ані традиціоналісти, ані модерністи від націоналізму. Відмінність же цих «історичних спільностей людей» полягає, зокрема, в тому, що завжди інерційний етнос, який зародився за Середньовіччя, виступає для індивіда як продукт діяльності попередніх поколінь (етнічна культура ще майже не знає індивідуального авторства). Етноси та суперетноси формуються на основі так званих вищих релігій, зокрема християнства. Громадяни ж політичної нації Нового Часу, що справді виникає лише за буржуазної формації, вже усвідомлюють свою причетність до її успішного функціонування, адже кожний з них виступає одночасно як споживач і виробник нового державного утворення, хоча сам національний ринок діє в режимі самоорганізації (феномен «невидимої руки ринку»). Власне це і є націоналізм у модерному розумінні цього слова.

Нарешті, за патріотичної національної ідентичності (у повну силу процес її становлення розгортається саме під час «Весни народів») виникає переконання, що ідеал Батьківщини свідомо творить «інтелігенція», «творча меншість», «меритократія», яка виступає свого роду суспільним вихователем найбільш креативної частини національної спільноти – народу. Йдеться про історично і

стадіально найбільш високий і, відповідно, найбільш складний, вимір етнонаціональної ідеї як принципу консолідації, що відповідає вже постбуржуазному етапу розвитку суспільства. На відміну від класичного буржуазного націоналізму, домінантним тут є вже не матеріальний інтерес, а внутрішня духовна потреба найбільш соціально активної (пасіонарної) частини суспільства – Народу, що живе і діє в ім'я спільноти, яка усвідомлюється в патерналістсько-родових традиціоналістських термінах Вітчизна, Батьківщина (рос. Родина) [11].

Тобто насправді, на противагу до поділу націй на політичні і культурні, між просвітницькою раціональною та постпросвітницькою емоційно-патріотичною формами національної ідентичності існує органічний взаємозв'язок та взаємодоповнення матеріального, прагматично-політичного індивідуального інтересу, базованих на законслухняності і внутрішньої духовної потреби, вищого обов'язку, морального імперативу тощо [11; 1]. До цієї модерної комплексної форми ідентичності можна застосувати термін *«націопатріотизм»*, який не має нічого спільного з російським так званим *націонал-патріотизмом*.

Емоційно-вольова складова націоналізму

Саме в силу своєї творчої природи, яка передбачає спирання на емоційно-вольову мотивацію за ситуації втрати раціонального пояснення неочікуваних явищ і подій, людина не може відчувати свою близькість з ЄС, ТНК, або, тим більше, до глобального інформаційного простору. Навіть любов до рідної країни вона переживає як неповторну і унікальну злитість з своєю родиною, а пізніше громадою, землею, рідним краєм. Причому своєрідне пантеїстичне розчинення в цьому єднанні природного і соціального «малої батьківщини» не тільки не знеособлює, а навпаки слугує джерелом становлення справді творчої особистості. Ось як стан втрати почуття патріотизму описує І. Франко в поемі «Святий Валентин», в якій показано як релігійний фанатизм спустошує всі людські почуття: «... серцем прикипів, приріс / До тисячі подробиць вітчизни / До всіх її красот і нужд, до волі, – / Та ні, до скиби чорної землі, / До берега, до коней, до хатини... / А вирваний із тої скиби гине, / немов бур'ян стає безвладний, мов / із тіла душу вирвано у нього. / От що ті пута! От що ті нитки, / що в'яжуть нас до скиби й не пускають / Шукати царства божого пред всім...».

Не випадково видатний Ж.-Ж. Руссо, виховний роман якого «Еміль» заборонила церква, даючи характеристику патріотичному вихованню, що дозволить полякам відродити державу і гідно протистояти загарбницькій Російській імперії (нині як ніколи актуально для України), підкреслював: «це виховання повинно давати душам і національну форму і керувати їх поглядами і їх смаками, щоб вони були патріотами за схильністю, за пристрастю, за почуттям обов'язку. Дитина відкриваючи очі і до самої своєї смерті не повинна бачити нічого окрім батьківщини. Кожний республіканець з молоком матері

всмоктав любов до своєї вітчизни. Ця любов визначає все його існування; Він бачить лише вітчизну, він живе лише для неї; у самоті він ніщо; а коли вже не має батьківщини – то вже і не існує; і якщо ще не вмер, то тим гірше для нього» [12, р. 177-178].

Що ж до буцімто застарілості такого бачення, то більш ніж за сто п'ятдесят років після Ж.-Ж. Руссо у відомому романі «Пілот війни» А. де Сент-Екзюпері стверджуватиме «Батьківщина, – це не сукупність провінцій, звичаїв, окремих частин, які завжди може охопити мій розум. Це – Сене Буття» [13, р. 219]. Цей сенс проявляється в тому, що «моя любов до своїх заснована на тому, що я готовий віддати за них свою кров, подібно до того, як, любов матері заснована на тому, що вона віддає своє молоко. В цьому і полягає таємниця. Щоб закласти підвалини любові потрібно починати с жертви» [13, р. 325] (можна згадати заклик Бісмарка – «німці думайте кров'ю»).

Звідси особливий не *месіанізм*, а *місіонізм* – відчуття особливої місії в душі уявлень про всесвітньо-історичну роль Великої Сербії чи Польщі, чи України (згадаймо відому «Книгу буття українського народу») часів соціального романтизму. «Франція була відповідальна за весь світ, — пише людина яка своєю загибеллю під час бойового вильоту довела свою щирість, – Франція могла запропонувати світу засади, які б згуртували його. Франція могла стати для світу наріжним каменем... Франція повинна була слугувати для світу душею, якщо йому не вистачало душі [13, р. 311]. Але таке бачення зовсім не означає провінційної обмеженості і зацикленості на минулому, тобто завжди консервативної етнічності патріотизму. На рівні цього історично вищого вже «постмодерного» навіть не світосприйняття, а світопереживання і відбувається найвищий синтез національного і загальнолюдського (що, між іншим, найкраще проявляється у найбільш індивідуалізованій формі творчості – мистецтві, де геніальні митці завжди у своїх здобутках є творцями водночас інтимно-національного і загальнолюдського). Ось як це відчуття Батьківщини і навіть світу через посмішку сільської дівчини описує той же А. Екзюпері: «Її посмішка здалася мені прозорою, і крізь цю посмішку я побачив моє село. А крізь моє село – мою країну. А крізь мою країну – інші країни. Тому що я невіддільний від цивілізації, що обрала своїм наріжним каменем Людину» [13, р. 325-326].

Тож не випадково уже видатний індійський мислитель і художник Р. Тагор підкреслював, що головним завданням індійського націоналізму є подолання позірно протилежних метафізичних крайнощів кастово-расового етноцентризму і утилітарно-антигуманного космополітизму, які взаємно породжують і підживлюють одне одного: «ні безбарвна невизначеність космополітизму, ні затяте ідолопоклонство національного культу, не є метою людської історії. Її Індія намагається виконати своє завдання через соціальні регулювання відмінностей, з одного боку, і духовне визнання єдності з іншого» [14, р. 5].

В минуле в ім'я майбутнього?

Але чому формування фактично вищого типу національної ідентичності набуває специфічної форми ідеалізації минулого, його «винайдення»? Це відбувається тому, що в процесі становлення якісно нових світоглядних орієнтирів на кризовому зламі епох, коли всі офіційно кодифіковані норми політичного та економічного життя спочатку феодального, а потім класичного буржуазного ладу, який переживає фазу цивілізаційного занепаду, стають історично безперспективними, ренесансна і реформаційна свідомість з необхідністю набуває форми ідеалізації минулого. Причина цього феномена в тому, що на етапі стадіального занепаду *виникає ситуація, за якої всі сучасні форми суспільного життя вже гранично дискредитували себе, а контури майбутнього ще невиразні, розпливчаті, до кінця не оформлені в струнку концептуальну схему.* Тому минуле постає як перевірений часом еталон гуманізму, хоча видатні мислителі європейського Ренесансу насправді прагнуть не відновити Античність, а побудувати модель нового буржуазного ладу, а національні духовні лідери часів «Весни народів» спочатку також творять ідеал посткапіталістичного суспільства за принципом «нове – добре забуте старе». Насправді ж ця ідеалізація минулого вже орієнтована не на його консервацію, а на формування принципового нового майбутнього. *Тобто в даному випадку традиціоналістські за формою псевдоконсервативні утопії орієнтовані не на гранично можливу консервацію, навпаки, на докорінну реструктуризацію суспільства.*

За часів класичного Ренесансу доби Нового часу таким ідеалізованим минулим, як відомо, виступала Античність, за доби Романтизму і становлення нових форм націотворення – Середньовіччя як духовно-аскетична опозиція віку машин і наживи. Хоча насправді, повторюємо, в обох випадках «старі міхи наповнюються новим вином»: відбувається лише стилізація під старовину якісно нових світоглядних ідеалів [15]. Цілком доречно відоме висловлювання М. Драгоманова про те, що він відкидає націоналізм несумісний з людськістю, і що справжній націоналізм передбачає «космополітизм (точніше, все ж таки, загальнолюдськість – *О.Ш.*) в цілях і націоналізм в ґрунті і формах».

Але важливо підкреслити, що подібно до того, що релігійно забарвлений класичний Ренесанс і Реформація мірою висхідного циклу розвитку буржуазної цивілізації еволюціонував у фазу вищого духовного розвитку – Добу Рационалізму, яка відповідає періоду становленню нації-держави, за постбуржуазної доби виникає патріотичний світогляд богоборчого і гранично еретичного штибу. Це відбувається під гаслом «кращий бог – німець» (угорець, аргентинець тощо); або виступає як вимога до Всевишнього нищити ворогів твого народу (відомі шевченківські рядки «Заповіту» «Як понесе з України/ У синєє море / Кров ворожу... отойді я / І лани і гори – / Все покину, і долину / До самого Бога / Молитися... ,а до того / Я не знаю бога»); чи, нарешті, у формі уявлення А. Міцкевича про Польщу як «Христа Народів» якого принесли в

жертву в ім'я порятунку людства, неодмінно трансформується в історично вищу форму вже послідовно не науково- а екзистенційно- і світоглядно атеїстичної національної ідентичності.

У 1808 р. у восьмій промові відомих «Листів до німецької нації» із вельми символічною назвою «Що таке народ у вищому сенсі цього слова і що таке любов до Вітчизни?» Й. Фіхте, спираючись на своє визначення народу як «сукупності людей, що постійно живуть в спільності один з одним і неперервно природньо і духовно народжують себе із себе самих» [16, с. 144], таким чином формулює патріотичний ідеал: «...вони бились тоді і не за власне своє блаженство; в ньому вони були вже цілком впевнені. Їх турбувало блаженство їх дітей, їх онуків, що ще не народились і всіх їх спадкоємців, що ще не народились... вони також повинні були стати причетними спасінню, яке явилось тепер їх батькам. Тільки одній цій надії загрожував їх нинішній ворог; за неї, за такий порядок речей і довго після їх смерті буде цвісти над їх могилами, вони з такою радістю проливали в бою свою кров» [16, с. 152].

Виходячи з такого бачення «спасіння», Й. Фіхте засуджує християнський ідеал згідно, з яким «...як би не повинні ми радісно змиритися з тим, що у нас немає більше земної Вітчизни і що на землі ми вигнанці і слуги, позаяк такою є незмінна воля Бога, але все ж це не природний стан... До того ж вельми хибно використовує релігію той – а саме так дуже часто використовували, зокрема, християнство, – хто з самого початку і безвідносно до обставин ставить собі за мету рекомендувати нам як істинний релігійний умонастрій це віддалення від справ держави і нації» [16, с. 141].

Пізніше головний ідеолог ОУН Л. Ребет, попри загальну релігійну орієнтованість ідеології цієї організації, вимушений визнати: «З цього бачимо, що конфлікт між церквою і нацією в історії бував часто. Націоналізм іде врозріз з універсалістичними прагненнями церкви. Під час націоналістичних рухів доби «весни народів», віденський собор єпископів пішов назустріч суперкатолицькій австро-угорській монархії, засудивши пастирським листом національні змагання як рештки поганства та називаючи мовні різниці наслідком гріха... Відколи стало очевидним, що християнство не зуміє об'єднати людство в одне «стадо»... ідею всеобіймаючої солідарності перейняла національна ідея, здійснюючи її в своїх рамках» [17, с. 132].

Крім того, справжній патріотизм нерозривно пов'язаний з ідеалами жертвності аж до самозречення: «Людина припиняє цікавитись собою. Їй важливо лише те, до чого вона причетна. Вмираючи, вона не знищується. Не втрачає, а знаходить» [13, р. 289-290]. Але при цьому справжній патріот, залишаючи спільне релігійне служіння в минулому, не тільки не розчиняється у натовпі, а, навпаки, стає собою. «Вмирають за народ – не за натовп. Вмирають із любові до Людини, якщо вона – наріжний камінь Спільності. Вмирають тільки за те, заради чого варто жити» [13, р. 323]. Тобто священний обов'язок далеко не завжди тотожний обов'язку релігійному і прагненню до

царства божого. Катехізис жертовності військового патріотизму стверджує: «Я вірую у перевагу Людини, засновану виключно на Рівності і Свободі, як єдиного, що має сенс. Я вірую в рівність прав Людини для кожної особистості. Я вірую, що Свобода – єдино можлива умова сходження Людини. ...Я вірую, що моя цивілізація визначила Милосердя, як жертву Людини в ім'я ближнього, щоб утвердити її царство» [13, р. 326].

Отже, самопожертва заради любові до ближнього не має нічого спільного з жертвою релігійною. Адже справжня жертва патріота, а не екстреміста релігійного фанатика, має бути не ритуальною, спрямованою на досягнення власного егоїстичного інтересу (потойбічної віддяки). Навпаки, вона приноситься заради досягнення соціально значущих ідеалів і без будь-якого сподівання на допомогу потойбічних сил і персональне спасіння, що якраз і є важливою передумовою ефективності спільних дій. Очевидно, що подібна мотивація несумісна з діями ісламських терористів-смертників або російських найманців, просякнутих ідеями православного російського світу. Адже, повторюємо, патріотичною самосвідомістю вже передбачається свідомо готовність у разі потреби ризикнути своєю безпекою і навіть життям заради національної незалежності, зовсім не сподіваючись на те, що активна участь у війсьній боротьбі проти невірних гарантує потрапляння в змальовану в Корані або Біблії вічну ідилію цілком земних і, до того ж, вельми примітивно трактованих насолод (власне тому викликає велике занепокоєння прагнення православної церкви очолити процес військово-патріотичного виховання в сучасній Україні, зокрема і в зоні так званої АТО).

Підкреслимо, що світський характер неомодерного націоналізму складає найважливішу частину української національної ідентичності в її загальноєвропейському вимірі. Класичний приклад подібного лаїцистського розуміння ролі національного в людській природі – погляди Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, Л. Українки, В. Винниченка та багатьох інших. Власне тому, на наш погляд, вкрай деструктивним для розвитку творчого потенціалу українства є буквально трактування романтичного звернення цих видатних художників до минулого та перетворення перших чотирьох на християнських мислителів, а останнього – на нігіліста-революціонера ідеї якого несумісні з українським націоналізмом (О. Дзюба, Т. Гундарова, О. Зобужко, В. Шаповал, М. Шевченків та ін.)

Спроби, подібно до відомого сучасного французького історика П. Нора, трактувати націоналізм як форму містичного, тобто заміник релігії, свого роду нову релігію [18, с. 161-163] є принципово безпідставними (такі спроби винайти культ «Верховної істоти» зазнали краху ще за часів Французької революції). Не витримує критики і теза Е. Сміта про те, що сучасна національна спільнота може бути «мобілізована відповідно до її культурних і історичних традицій, пам'яті, міфів, символів і уснонародних форм вираження» [19, с. 161-163]. Очевидно, що автор щось плутає: модерні, хоча і

традиціоналістські за формою, естетизовані символи Батьківщини і реакційні етноміфологеми архаїчного кровноспорідненого роду.

Раціональні зерна та пусті плевели

З позицій же діалектичного синтезу традиції і сучасності у націотворчих процесах примордіалісти мають безумовну рацію в тому, що національна мотивація в різних її формах відповідає визначальній соціальній природі людини, однаковій за своїми базовими, але спочатку прихованими, сутнісними характеристиками на всіх етапах людської історії. І в цьому плані *родо-племінний міф* відрізняється від розуміння *на-роду* як конкретно-історичного типу ідентичності *лише місцем окремої людини в національній спільноті*. В першому випадку, це повне розчинення в первісному колективі, похідною від якого є нацизм, як форма тоталітарного соціального атавізму, а в другому – максимальна творча самореалізація через відчуття спільності зі своїми однодумцями і соратниками, своєрідне духовне братерство. *А тому всі лібералістичні утопії, пов'язані з ідеєю остаточного витіснення глобалізмом націоналізму не відповідають реальності*. Людство або повернеться до вищих форм національної ідентичності й відновить роль національної держави (зокрема, в межах геополітичних об'єднань типу ЄС [10, с. 107-115]), або загине через свою творчу деградацію. Адже «людина потребує виходу з самотності, подолання крижаної відчуженості світу. Це відбувається в сім'ї, це відбувається в національності, в національній спільноті. Індивідуальна людина не може безпосередньо відчувати свою належність до людства, їй необхідно належати до більш близького і конкретного кола. Через національне життя людина відчуває зв'язок поколінь, зв'язок минулого з майбутнім» [20, с. 102].

Але вірно підмічаючи важливість спирання на минуле ренесансного принципу уявного повернення до минулого, традиціоналісти не розуміють, що в наш час національні почуття можуть сформувавшись лише високою національною культурою і мистецтвом на послідовно секуляризованих засадах, і тому пов'язують їх з архаїчними традиціями і навіть міфами, які насправді мають деструктивний характер і споріднені з тоталітарною свідомістю [3, с. 117-169]. Прийняття ж «повернення до минулого» за чисту монету, буквально трактування традиції як старовини, архаїки, ідеалізація релігійної етнічності коштом національної модерності, ведуть до марень про начебто біблійні або арійські українські витоки (на арійське походження, поряд з візантійським євразійським, претендують і росіяни). Це призводить до уявлення про богообраність українського етносу, його світову історичну «брахманську» місію (Ю. Шилов, І. Каганець, Ю. Канигін, С. Плачинда та ін.) і насправді має принципову антимобілізаційну спрямованість, веде нас не до Європи, а назад – до різноманітних форм фундаменталістськи забарвленого тоталітаризму.

Сучасні російські дослідники, такі як В. Кожин в «Основах націоналізму» та автори фундаментальної монографії «Патріотизм і націоналізм як фактори російської історії (кінець XVIII ст. – 1991 р.)» (2015 р.) взагалі ототожнюють націю з російською імперською державністю. Або, подібно до О. Дугіна, навіть заперечують наявність інноваційного потенціалу за західною нацією на користь імперських утворень, вважаючи, що індивідуалізм, секуляризм, демократизм, на якому вона базується з часів західного Ренесансу та Реформації, спричинив всі нинішні загальносвітові негаразди. Більше того, С. Хантінгтон у відомій полемічній книзі «Конфлікт цивілізацій» надає перевагу Сходу саме через його традиціоналістську креативність, підкреслюючи, що Захід винайшов всі (в підтексті руйнівні) сучасні ідеології, а Схід – всі світові, начебто виключно духовно продуктивні, релігії.

Що ж до конструктивістів, то розкриваючи модерне походження національної ідентичності інноваційного типу, вірно зазначаючи, що культурні фікції винайденої, точніше вигаданої, традиції споріднені з реформаційною ідеєю адаптації інерційно «охоронної» консервативної масової свідомості до динаміки і перманентної модернізаційності нового капіталістичного життя, інтеграції архаїки в модерн. Вони не розуміють радикально новаторського неоренесансного характеру цього традиціоналізму, у формі якого відбувається становлення власне постбуржуазної патріотичної ідентичності. (Показово, що Реформація базована на гуманістичних ідеях Ренесансу, який ідеалізує Античність, а соціальний романтизм звеличує Середньовіччя, з богоборських традицій возвеличує роль героя в історії, критикує буржуазне споживацтво, що складає основу веберівської «протестантської етики»). Звідси й поява постутопічних проєктів в стилі технологічного детермінізму про можливість вирішення глобальних проблем людства на основі мережевого суспільства або так званої четвертої промислової революції.

В цілому у вітчизняній літературі існує величезна кількість досліджень з націоналізму, в яких дається викривлене розуміння його нерозривного зв'язку з творчим виміром людської природи, висловлюються і хибні судження щодо національних мотиваторів будь-яких типів інноваційності в Україні. Зокрема, вірно стверджуючи, що національну ідентичність потрібно оцінювати з позиції синтезу традиції і новаторства, без чого справжні антикризові реформи в принципі не можливі, автори монографії «Феномен нації» слідом за Б. Гаврилишиним справедливо зазначають, що для українського менталітету найбільш прийнятною була б групово-корпоративна модель, аналогом якої є японський і німецький корпоративізм часів економічного дива [21, с. 173-176]. Разом з тим вони, ототожнюючи етнос (народність) з народом, а радянський зрівняльний колективізм з корпоративізмом, фактично приписують українцям антизахідний східноєвропейський тип менталітету традиційного суспільства [22, с. 11-113; 21, с. 172]. При цьому практично ігнорується весь творчий потенціал патріотично модерної української культури починаючи від

Г. Сковороди, Т. Шевченка і закінчуючи Л. Українкою, І. Франком, М. Грушевським, В. Винниченком.

До того ж поняття лицарської честі і військового корпоративізму, яке насправді виникає лише на тлі постбуржуазного романтичного неоренесансу часів Весни Народів, який, як зазначалось, лише імітує своє повернення до часів середньовіччя, такі автори, як О. Штоквиш (а також О. Забужко або так звані українські монархісти-державники) ототожнюють з добою феодального мілітарного лицарства. Це не сприятиме формуванню корпоративної честі, засади якої нині в Україні, на превеликий жаль, здебільшого намагаються будувати на реакційних етнічно-міфологічних і православно-монархічно міфах [22, с. 151-169]. Виходячи з міфу про так званого українського гречкосійства і начебто породжений ідилічною природою України, українського споглядального емоціоналізму дуже розповсюдженою, як серед представників діаспори, так і сучасних українських дослідників, є теза про принципову бездержавність українців [23, с. 391; 401].

Національний корпоративізм і солідаризм як креативно-мобілізаційна модель національного відродження

Якщо ж говорити про інноваційний потенціал будь-якої держави з позицій історії і соціології, то власне симбіоз національної унікальності та системно-стадіальної універсальності у ХХ ст. реалізовано в концепціях австрійського австромарксизму, японського корпоративізму, німецького ордолібералізму, французького дирижизму, шведського соціалізму, соціальної доктрині католицької церкви, «новому курсі» Ф. Рузвельта і навіть, почасти, національному корпоративізмі А. Салазара та Б. Мусоліні.

Важливо зазначити, що подібна оптимальна модель переходу від індустріалізму до постіндустріалізму, а також забезпечення конкурентних переваг в сучасному глобалізованому світі, що отримала назву «економічного дива», *може бути створена лише за умов наявності в суспільній свідомості масової неутилітарної мотивації, готовності до служіння загальнонаціональній справі, пов'язана з власне патріотичною національною ідентичністю.*

Адже ефективна діяльність національних корпорацій на солідарних засадах базується на тимчасовій добровільній відмові її членів від частини заробленого прибутку на засадах єднання праці і капіталу, однакової готовності власників капіталу і робочої сили до пропорційних статкам матеріальних самообмежень заради здобуття і отримання конкурентних переваг, перш за все, на зовнішньому ринку. Ці переваги необхідно завоювати без використання традиційних антиінноваційних механізмів монопольного придушення націленої на стимулювання економічного розвитку реальної конкуренції. До такого самообмеження, а якщо потрібно, то і жертви може спонукати лише відчуття спільної долі зі своїм народом на загальнонаціональному рівні, тобто те, що є справжньою патріотичною мотивацією, заснованою не на зиску, а на

притаманній природі людини внутрішній духовній потребі (це показано в геніальних фільмах видатного японського кінорежисера А. Куросави «Жити», «Рай і Пекло», «Погані сплять спокійно», «Сім самураїв» та ін.).

Особливо чітко ці засади справді зафіксовані у військовому кодексі зовсім не середньовічно-лицарської, а сучасної корпоративної честі: «... рівним можна бути тільки в чомусь. Солдат і командир рівні у своїй нації. Рівність стає порожнім звуком, коли немає нічого, що зв'язувало б цю рівність. ...Я розумію походження витоків братерства між людьми. Люди були братами в Бозі... Мої товариші і я – брати у групі 2/33. Французи – брати у Франції» [13, р. 317-318].

В іншому випадку, як це відбувалось за етатизму Радянського Союзу і відбувається у сучасній Росії, а також сучасних західних, особливо фінансово орієнтованих, ТНК, дуже швидко корпорація трансформується у мафіозний клан, солідарність у кругову поруку, а славнозвісна корпоративна честь у суто імітаційні ритуальні способи керівництва фірми продемонструвати свою солідарність з виконавчим персоналом за допомогою корпоративів. Йдеться про втрату національної солідарності, що констатує і намагається відновити на основі спорідненості американського і японського історичного досвіду Ф. Фукуяма («Великий розрив» та «Довіра»).

Про нерозривний зв'язок патріотизму і корпоративного солідаризму писали: об'єктивний ідеаліст В. Гегель, який небезпідставно вважав вищою формою історичного розвитку Пруську державу; консерватор О. Шпенглер («Пруський соціалізм»); ліберал Е. Трільч («Німецька ідея свободи»); соціал-демократ О. Бауер («Національне питання і соціал-демократія»); соціолог В. Зомбарт («Торгаші і герої») та ін.

Власне назви основних праць видатних ідеологів українського націоналізму – «Націократія» М. Сціброського і «Національний солідаризм» О. Бойдуника свідчать про розуміння ними нерозривності зв'язку між патріотичним піднесенням і впровадженням солідарного корпоративізму.

Один із основоположників гуманістичного психоаналізу, нещадний критик як сучасного споживацького капіталізму, так і соціалізму Е. Фромм у програмній праці «Здорове суспільство», на основі ретельного аналізу модерно-корпоративного і солідаристського механізмів мотивації до інноваційності не тільки в царині «розумової», а й низькокваліфікованої (фізичної) праці наполягає на необхідності переходу людства до комунітарного соціалізму (черговий термінологічний аналіз корпоративного солідаризму). Він базується не на прагненні до грошей або гонитві за вищим статусом, а на нездоланній потребі людини у соціально значущій самореалізації [11, с. 87-101].

Окрім того, Е. Фромм, незважаючи на своє єврейське етнічне походження, яке не могло не породжувати упередження до будь-яких форм німецького націоналізму, зазначав: «Розмірковуючи про те, як нам побудувати здорове

суспільство, ми повинні визнати, що потреба в колективному мистецтві та ритуалі на неклерикальних засадах принаймні не так важлива, як всезагальна грамотність і середня освіта. Успіх перетворення роз'єданого суспільства на комунітарне залежить від того, чи зможемо ми відтворити для людей можливість разом співати, гуляти, танцювати і чимось захоплюватися, причому спільно, а не в якості члена «самотнього натовпу». Найбільш оригінально і глибоко колективне мистецтво та ритуал знайшли вираз в русі німецької молоді, розквіт якого припадає на роки Першої світової війни і після неї. Проте цей рух залишився маловідомим і був потоплений повинню націоналізму і расизму, що насувалася [24, с. 439]. Важливо зазначити, що в даному випадку йдеться про консолідуючу роль мистецтва народного не в етнічному, а патріотичному сенсі, тобто про «високе мистецтво», що спирається на народну традицію. За часів «Весни Народів» у Німеччині «народ у соціальному розумінні, тобто «недогромадянська» більшість населення співав не народних пісень. Народ – і на це в першій половині XIX ст. щоразу нарікали освічені громадяни, котрі вмів писати, виступати усно і співати, – виконував простолюдні пісні, які народ ще не вмів співати, адже він ще мав дорости до народної пісні. Й відтак готуватися, з культурного погляду належати до нації» [25, с. 70]. І за цим критерієм ані сучасне українське кіно, ані музика, ані література поки що не здатні стати духовною основою справжнього національного відродження.

На жаль, нині такі поняття, як «родина», «громада», «батьківщина», «вітчизна» тощо гранично засмальцьовані квазіпартійними політичними брендами. Така політизація національного життя спричинила придушення українського національного відродження часів вельми умовної незалежності. Наприклад, перетворення «Руху», який потенційно міг стати потужною силою на кшталт дев'ятимільйонного деголлівського «Об'єднання французького народу», а, очолюваний лідерами для яких національне і релігійне відродження проголошувались невіддільними, перетворився на паркетно-парламентську фракцію підручних антинаціональної влади; «шароварні» передвиборчі гасла псевдорадикальної партії «Свобода» «українці бережіть себе» або розшифрування партійного бренду «свобода» як «ми у своїй богом даній державі»; консервативно-архаїчна спрямованість сучасної діяльності КУН і ОУН та різних консервативно монархічних осередків тощо.

Всі ці і ним подібні, нежиттєздатні формоутворення уже пішли або невдовзі неминуче підуть у небуття. А креативно-вольовий український націоналізм, який зовнішні і внутрішні антинаціональні сили нині звинувачують мало не у всіх смертних гріхах, за цей час так і не з'явився. Тому позитивний сенс поняття культурної нації полягає у тому, що реальне національне відродження, без якого неможливі і справжні економічні реформи, можливе лише на тлі культурного відродження, подібного до того, яке відбувалось не тільки в Європі, а й в Японії, Індії, Латинській Америці XIX-XX ст. На противагу

К. Попперу і Дж. Кіну, слова Ж.-Ж. Руссо про те, що «національне виховання – надбання лише вільних людей» [12, р. 178] нині актуальні як ніколи.

Список використаних джерел та літератури

1. Шморгун О. Ціннісно-світоглядні виміри розвитку західної цивілізації за доби Нового часу / О. Шморгун // Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації. – К.: Фенікс, 2014. – С. 66-81.
2. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Дж. Кін. – К.: К.І.С., 2000. – 192 с.
3. Шморгун А. Проблема ідентичности в системно-цивилизационном измерении / О. Шморгун // Идентичности и ценности в эпоху глобализации. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 62-169.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: КРИТИКА, 2001 – 271 с.
5. Гобсбаум Е., Рейнджер Т. Винайдення традиції / Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 448 с.
6. Шморгун О. Суспільно-політичний дискурс міжнародних проблем Європейського континенту / О. Шморгун // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. — К.: Фенікс, 2011. — С.76-99.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.2. Время лжепророков Гегель, Маркс и другие оракулы / К. Поппер. – М.: «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
8. Вилков В. Западная националогия XX столетия: Концептуальные портреты / В. Вилков. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 2008. – 424 с.
9. Шморгун А. Этносоциальное развитие человечества и цивилизационный процесс / А. Шморгун // Цивилизационные модели и их исторические корни. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 219-258.
10. Шморгун О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади / О. Шморгун // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К.: Фенікс, 2011. – С. 100-129.
11. Шморгун О. Постекономічні цінності в контексті пошуку креативно-мобілізаційних мотивацій суспільного розвитку / О. Шморгун // Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації. – К.: Фенікс, 2014. – С. 82-103.
12. Rousseau J.J. Sur l'économie politique. Considérations sur le gouvernement de Pologne. Projet pour la Corse / J.J. Rousseau. – Paris: Flammarion, 1990. – 332 p.
13. De Saint-Exuperi A. Oeuvre / A. de Saint-Exuperi. – Moscou: Editions du progres, 1972. – 413 p.
14. Tagore R. Nationalism / R. Tagore. – London: Macmillan & Co, 1918. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/40766/40766-h/40766-h.htm>
15. Шморгун О. Проблема цивілізаційного циклізму: системно-синергетичний підхід / О. Шморгун // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. – Вип.14. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. – С. 222-228.
16. Фихте И.Г. Речи к немецкой нации (1808) / И.Г. Фихте. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2008. – 336 с.
17. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Творчо-видавниче підприємство «Всеукраїнський політичний журнал «Державність», Львів, 1997. – 192 с.
18. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П. Нора. – К.:ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2014. – 272 с.
19. Сміт Е. Нації і націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 278с.
20. Бердяев Н. Царство Духа и царство Кесаря / Н. Бердяев. – М.: Республика, 1995. – 383 с.
21. Феномен нації: основи життєдіяльності. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1998. – 264 с.
22. Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. посібник / Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степіко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.

23. Шморгун О. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України / О. Шморгун // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К.: Університет «Україна», 2010. – С. 389-402.
24. Фромм Э. Мужчина и женщина / Э. Фромм. – М.: АСТ, 1998. – 512 с.
25. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Д. Лангевіше / пер. з нім. – К.: «К.І.С.», 2008. – 240 с.

Шморгун А.А. Модерные этнонациональные процессы: потенциал антикризисного развития Украины.

На основе анализа существующих версий происхождения и исторического генезиса современного национализма предложен концептуальный подход, согласно которому процесс нациогенеза является одним из важных измерений всемирно-исторического процесса. Раскрыто сложную взаимосвязь и взаимную оппозиционность конкретно-исторических типов национальной идентичности, а также значение нового национапатриотизма для формирования универсальной инновационной модели антикризисного развития и механизмы ее внедрения в Украине. В частности, опровергнуто как мистико-мифологические, так и, лишь внешне противоположные им, глобалистские антиутопические проекты бескризисного будущего (модель так называемого сетевого общества М. Кастельса). Доказано предельную актуальность реального национального возрождения на фоне закономерного краха неолиберального глобалистского тренда и продолжающейся фрагментации мирового геополитического пространства. Показано, что становление новых форм национальной идентичности неразрывно связано с формированием в период Нового и Новейшего Времени гуманистического секуляризованного мировоззрения, и в настоящее время находится в основе креативного типа мышления.

Ключевые слова: национальная идентичность, религиозная идентичность, корпоративная солидарность, этнос, нация, народ.

Shmorgun O. Modern Ethno-national Processes: the Potential of Anti-crisis Development of Ukraine.

On the basis of the analysis of existing theories about the origin and historical genesis of modern nationalism the conceptual approach is proposed, according to which the process of nation formation is one of the important dimensions of the world historical process. The author reveals the complex interdependence and mutual opposition of specific historical types of national identity as well as the importance of a new national patriotism for formation of the universal innovative model of anti-crisis development and mechanisms of its implementation in Ukraine. In particular, the author refutes mystical and mythological projects of the crisis-free future as well as only outwardly opposing them, globalist anti-utopian projects (the model of so-called network society of M. Castells). The article proves the actuality of real national revival against a background of the naturally determined collapse of the neoliberal globalist trend and continuation of fragmentation of global geopolitical space. It is shown that the formation of new forms of national identity is inseparably linked with the formation of humanistic secularized world outlook during the Modern Ages and currently is the basis of the creative type of thinking.

Keywords: national identity, religious identity, corporate solidarity, ethnos, nation, people.

УДК 94:321.6.013-048.78(470+571-44)(045)

Бульвінський А.Г.

ВПЛИВ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ТРАДИЦІЇ НА МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНІЙ РОСІЇ

У статті розкривається вплив імперської державної традиції на зміст, напрями і мету модернізації у сучасній Росії. Одним із ключових факторів імперського характеру російської державності є історично сформована імперська свідомість російських еліт та росіян, як пануючого етносу, яка постійно відтворюється. Сучасна Росія реалізує стратегію оборонної модернізації, яка спрямована на подолання військово-технічного відставання від передових країн Заходу. Російським керівництвом не проводилась і не планується проводитись модернізація політичної і державної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Обґрунтовується, що без зміни суспільно-політичної моделі, яка утвердилась у сучасній Росії, успішна технологічно-економічна, а тим більше політична модернізація неможливі.

Ключові слова: Росія, імперія, модернізація, суспільно-політична модель.

Вихідною гіпотезою даної роботи є думка про те, що Російська держава була і нині залишається імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами. Цей підхід поділяє ціла низка російських науковців, зокрема, С. Лур'є [1], О. Величко [2], Д. Лівен [3], М. Грачев [4], Б. Кагарлицький [5], В. Кантор [6], І. Яковенко [7] та інші.

Іншою засадничою ідеєю роботи є поняття модернізації, яка в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції. У науці під модернізацією розуміють: «сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення та наближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості» [8, с. 11].

Історично феномен модернізації нерозривно пов'язаний із виникненням національних держав, демократичного ладу та розвитку капіталістичної економіки Європи. Окрім того, модернізація у її класичному розумінні може успішно відбуватись лише у національних державах.

Насправді модернізація є переходом від традиційного суспільства до сучасного й означає цілу низку взаємопов'язаних процесів. Економічна модернізація означає розвиток і застосування технологій, які ґрунтуються на науковому знанні та високоефективних джерелах енергії, поглиблення суспільного і технічного поділу праці. Економічне життя має бути звільнене від впливу політики та ідеології. Модернізація у соціальній сфері означає заміну відносин ієрархічної підпорядкованості і вертикальної залежності відносинами рівноправного партнерства та формування соціального типу

діяльної особистості, визначальною ціннісною орієнтацією якої стає індивідуалізм. Модернізація у політичній сфері означає формування на основі існуючих етнічних груп нації-держави, посилення ролі і значення права, розширення участі широких народних мас у політиці та зміну типу легітимності і механізму легітимації політичної влади.

Метою цієї статті є запропонувати модель бачення проблеми того, чи здатна сучасна Росія як імперська держава до суспільно-політичної модернізації і у якому розумінні можна говорити про модернізацію імперської держави.

Дана проблема також розглядається низкою російських дослідників, зокрема, С. Каспе [9], С. Гавровим [10], Е. Паїним [11] та іншими.

Для того, щоб говорити про модернізацію імперської держави, необхідно дати чітку відповідь на питання, що таке імперія. На нашу думку, найбільш вдало визначення системних ознак класичної імперської форми державності дали російські дослідники Ю. Березкін [12, с. 43; 160, 209] та Л. Гатагова [13, с. 338]. Згідно їх досліджень, імперія – це політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідальна управлінська структура; територія, яка суттєво більша за середню для даної епохи й даного регіону територію держави і яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно – і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими людьми. До цього варто додати також конвенційно легітимізовану практику виведення з-під дії законодавчих норм визначених груп еліти.

На відміну від класичних колоніальних імперій, орієнтованих у першу чергу на експлуатацію і пограбування колоній, а також, меншою мірою, на виконання певної цивілізаторської місії, Росія історично була і є ідеократичною імперією. Ідеократичні імперії створюються та існують з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає у реалізації на землі Божого замислу. Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, саме встановлення всесвітнього, безмежного панування Належного є домінуючою метою ідеократичної імперії [10, с. 45].

Російська держава, формуючись у XVI ст. як централізована, одразу створювалась як ідеократична імперія. На думку С. Лур'є, російський народ став імперським, оскільки мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема, уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найсправедливішої сили; впевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота схвалює Бог: «З нами Бог, розумійте, народи, і

підкоряйтесь, бо з нами Бог» (Ісаїя, 7, 18-19); готовність нести жертви заради своєї правди; наявність розвинутого культурного сценарію міжетнічних взаємин; здатність і схильність утворювати колонії поза межами свого компактного проживання (модель народної колонізації); несуттєвість формальних кордонів для запланованої доброї діяльності («он хату покинул, пошел воевать, чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»); впевненість у тому, що росіяни завжди є носіями і захисниками добра, а тому сприйняття і трактування будь-якої війни за участі росіян як оборонної, а війни на чужій території як «звільнення» або «допомоги». Тому будь-які народи, які увійшли до складу чи-то Російської імперії чи СРСР, навіть завойовані, росіяни вважають звільненими [1, с. 16-19; 250-254].

Саме імперська свідомість робить можливим як успішне будівництво імперії, так і її перманентне відродження. Для імперського суб'єкта ні свобода особи, ні приватна власність не є базовими цінностями, бо в імперії це умовності, натомість він любить державу, готовий пожертвувати своїм життям заради її чергового ідеократичного проекту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір і з радістю делегує це право колективу, харизматичному вождю чи релігійному авторитету.

Імперська свідомість є проекцією пануючого у традиціоналістському імперському суспільстві іраціонально-містичного ставлення до поняття єдності, всезагальності, розчинення приватного у загальному (у Росії – принцип соборності), яке поєднується із сакралізацією принципу ієрархії. У такій системі цінностей держава (Імперія) є втіленням соціального Абсолюту, який стоїть над соціальними суперечностями і знімає їх.

У зв'язку з цим інтереси імперської держави є абсолютно пріоритетними щодо інтересів як окремої людини, так і суспільства загалом. Імперська держава втілює в собі ідею Належного, будучи не лише його інструментом, а й метою божественного проекту. До того ж, чим сильнішою є Імперія, тим ближче вона до ідеалу Належного.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що православний/неросійський світ, у першу чергу західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і омани, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових земель трактувалось як розширення меж православного світу. У зв'язку з цим, вже з XVI ст. формується образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правовірної держави, мета якої врятувати весь світ. Фактично відбулась сакралізація держави [14, с. 95-101].

Для імперії, на відміну від звичайної національної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою

[9, с. 61-62]. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з погляду її імперської сутності.

Досліджуючи феномен імперії важливо пам'ятати, що для неї територіальна експансія, з огляду на економічні та символічно-релігійні причини, є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави і внаслідок цього є фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії в підтвердженні претензій на «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії обіг матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання як в економічній і військово-політичній, так і в онтологічній, містичній вищості цієї держави над усіма іншими [14, с. 64].

Як влучно зазначив І. Яковенко, Імперія – це «земне відбиття небесної духовної субстанції, а оскільки Свята Русь безмежна, то і Російська імперія не може мати кінцевих кордонів. Установити релігійній імперії вічні кордони – значить засумніватись у божественному, вселенському характері Істини, яка її породила» [15, с. 119].

На нашу думку, російська державність в усіх формах свого існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалась імперською за своєю внутрішньою суттю. Одним із ключових факторів цього є історично сформована імперська свідомість російських еліт та росіян, як пануючого етносу, яка постійно відтворюється.

Історична спадкоємність імперської сутності Російської держави проявляється й у постійному відтворенні в Росії низки характерних соціальних середньовічних інститутів. Йдеться, зокрема, про глибоку майнову поляризацію між правлячою верхівкою та абсолютною більшістю населення; появу великої власності через механізм роздачі владою державного або загальнонаціонального майна у приватне володіння; аномально високий рівень взаємної недовіри у суспільстві; архаїчну традиціоналістську систему цінностей, найбільш яскравим виявом якої є масовий правовий нігілізм; масовий тип підданого – безпомічної, безправної, соціально некомпетентної маленької людини; неправову, авторитарну державність; вкрай корумповану, корисливу, неконтрольовану суспільством, а тому всевладну бюрократію; залежний суд, який не здатний протистояти тиску влади; використання принципу сили, а не правди під час врегулювання конфліктів тощо. Наявність і функціонування цих інститутів постійно повертає Росію на шлях утвердження чи відновлення імперії та перешкоджає будь-яким серйозним модернізаційним процесам.

Базове імперське уявлення про те, що Росія заради вищих цілей може і повинна діяти, зокрема і силою, там, де вважає за потрібне, активно

застосовувалось нею впродовж усього історичного часу аж до нині (агресія проти Грузії у 2008 р. та України у 2014-2016 рр.).

Для жителів Російської імперії (у всіх її іпостасях до нині) залишається актуальною і активно підтримуваною владою установка на сприйняття Росії як облогової фортеці, на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, а тому весь народ має згуртуватись навколо імперської влади для захисту від них.

Ключовою сутнісною проблемою модернізації імперії є те, що в ній людина та населення загалом є лише засобом для реалізації цілей імперії, а модернізація у межах імперської держави здійснюється завжди в інтересах самої держави, а не суспільства.

Імперська державність є малоприсадоною для модернізаційних процесів, оскільки посилення демократії неминуче приводить до ослаблення зв'язків між центром і національними окраїнами та делегітимації владної традиції. Адже демократизація приводить до залучення до політичної сфери, яка раніше була доступна лише центральній та місцевій елітам і функціонувала на основі уніфіковано заданих із центру соціальних комунікацій, більш широких соціальних груп.

В умовах модернізації також відбувається оживлення локальних культур та народжується їх прагнення до набуття політичного виміру своєї самобутності. Ці тенденції рано чи пізно поширюються і на місцеві еліти, що приводить до їх випадіння із зони дії уніфікованих імперських стандартів та появи думок про необхідність окремого державного існування. У випадку сучасної Росії, це вже фактично відбулось із Чечнею та Дагестаном.

У результаті поширення модерністських установок актуалізується питання про прерогативи імперського ядра, тобто, корінного народу, з'являються тенденції на обмеження доступу до центральної еліти представників периферійних еліт, що суттєво ослаблює всю імперську конструкцію, робить імперський універсалізм фіктивним. У сучасній Росії це проявляється у поширенні етноорієнтованих установок типу «Россия для русских», які є вкрай небезпечними для імперської державності.

Реалії економічного розвитку індустріального, а тим більше постіндустріального світу, руйнують систему асиметричних відносин імперського центру і периферії. У таких умовах менш ефективним стає властивий імперіям мобілізаційний тип економіки [16]. У випадку випереджального економічного розвитку окремих периферійних регіонів суперечність між їх політичним та економічним статусом стає додатковим мотивом для сепаратистських устремлінь.

Крім того, формування інформаційного суспільства є викликом, який час кидає імперії, адже послаблення соціального контролю над людьми є прямою загрозою базовим підвалинам імперської держави.

Таким чином, імперія, еліта якої усвідомила необхідність модернізації своєї країни, має вирішити два завдання. По-перше, запустити модернізаційні

процеси з метою посилення військово-політичної та, частково, економічної конкурентоздатності щодо інших країн. А, по-друге, паралельно знайти можливості для блокування руйнівних впливів модернізації на ідеологічні та владно-політичні стандарти існування імперії. У результаті реалізується курс дозованої модернізації, тобто імперська модель модернізації.

Як зазначає у своїй роботі Е. Дамірчієв, механізм імперської модернізації запускається для того, щоб «шляхом перетворення зовнішніх сторін імперського життя зберегти незмінною сакральну основу імперії...» [17, с. 16].

Новою російською універсальною імперською ідеєю, на заміну концептам «єдиного Православного царства, яке зобов'язане врятувати вселенське православ'я» та «першої країни, де переміг соціалізм і яка несе прапор комунізму народам світу», В. Путін у 2007 р. запропонував зробити концепт «Російського світу». Про зміст та особливості його автор писав у інших роботах [18; 19].

Починаючи процес власної модернізації, імперія не ставить завданням еволюцію в напрямку цивілізації модерності, навпаки, вона боїться ліберального переродження і внутрішньої слабкості, які є неминучими при прийнятті інокультурних інститутів політичної демократії, капіталістичного ринку та необхідності реального дотримання прав людини.

Завдання імперської модернізації полягає у стабілізації імперії та відтворенні її базових характеристик в нових історичних та соціокультурних умовах. Здійснювати це передбачається через дозоване запозичення у противника того, що дозволить успішно боротись чи конкурувати з ним. Тому під час усіх імперських модернізацій Росія запозичувала лише ті європейські технології та інструментальні знання, які відносились до сфери промисловості, науки і військової справи, а також окремі елементи побуту.

В історії Росії усі найбільші модернізаційні проекти ініціювались лише на тлі усвідомлення неможливості забезпечити достатній рівень військово-політичної конкурентоздатності щодо країн Західної цивілізації і лише у форматі «модернізації згори». Так модернізаційний проект Петра I був розпочатий з огляду на неможливість у інший спосіб здобути перемогу у Північній війні 1700-1721 рр.; реформи 1860-1870-х рр. стали наслідком жорсткої поразки Російської імперії у Кримській війні 1853-1856 рр.; поразка у Російсько-японській війні 1904-1905 рр. підштовхнула столипінські реформи; радянська індустріалізація та колективізація були зумовлені необхідністю створення належної військово-технічної бази для можливості збройного протистояння країнам капіталістичного світу; економічна неможливість продовження гонки озброєнь з боку СРСР призвела до реалізації у 1985-1991 рр. курсу на «перебудову» М. Горбачова.

У тих випадках, коли дозована (оборонна) модернізація ґрунтувалась на самодержавстві та кріпосному праві (петровська та сталінська модернізації) і стосувалась лише технічних запозичень, вони досягали успіху у межах

поставлених завдань – Росія виграла, відповідно, Північну та Велику Вітчизняну війни й суттєво наростила свій міжнародний авторитет. Натомість, у тих випадках, коли модернізаційні процеси в Росії глибоко зачіпали соціальні відносини, суттєво розширювали межі особистої та громадської свободи, вони неминуче призводили до невдоволення рівнем соціально-економічного життя, політизації етнічності, зміни усієї етнополітичної ситуації в імперському просторі та системної кризи імперської державності. У результаті, реалізація курсу дозованої модернізації призвела до дезінтеграції імперської державності у 1917-1918 рр. та 1991 р. і проголошення державної самостійності низки народів в імперських провінціях Росії.

Отже, для чого потрібна російській імперській владі модернізація, курс на яку було оголошено у 2008 р.? Вона, у першу чергу, потрібна для збереження військово-політичної могутності та глобальних позицій країни у світі. Інакше кажучи, модернізація потрібна Росії для збереження свого статусу великої держави.

На нашу думку, путінський модернізаційний проект є відповіддю на розпад СРСР. Так, у своєму посланні Федеральним Зборам РФ В. Путін у 2005 р. чітко зазначив, що «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою» [20], а на офіційній зустрічі із колективом газети «Комсомольская правда» В. Путін уточнив що шкодує за тим, що: «Російська Федерація при розпаді Радянського Союзу... пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій» [21].

Усі подальші стратегічні дії, зокрема й спрямовані на оборонну модернізацію, Росія реалізовувала з метою отримання хоча б часткового реваншу за ці події та відновлення свого політичного і культурного контролю над втраченими територіями.

Відповідно до поставлених цілей на державному рівні у Росії модернізація розглядається здебільшого у військовому та економічному аспектах. У військовому як переозброєння російської армії найбільш передовими засобами ведення збройної боротьби, в економічному – як зниження залежності економіки країни від цін на сировинні ресурси на світовому ринку та перетворення інноваційної діяльності на реальний фактор економічного зростання.

Перспективи політичної модернізації сучасної Росії є дуже примарними, оскільки визначаються структурою управління політичним та господарським життям Росії. За В. Путіна вона знову набула імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої бюрократизованості. Нині у Росії, як і протягом усієї російської історії, незмінною залишається ключова для імперської держави фігура верховного правителя-суверена.

Основну причину такої ситуації сформулював ще у 1832 р. ідеолог доктрини російського самодержавства граф С. Уваров. У листі імператору Миколі I він наголосив: «Могутність самодержавної влади є необхідною умовою існування Імперії в її нинішньому вигляді... Приймавши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейський манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більше того, він рухне раніше, ніж ці хибні перетворення будуть завершені» [22, с. 98].

Власне з цієї причини російський народ фактично ніколи не брав реальної участі у його виборах. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, як рішення вищих сил. За часів Московського царства та Російської імперії це був помазаник Божий – цар, фігура якого з'являлась або як наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народ мав лише підтримати те, що сталося; в СРСР це був генсек, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, а кращі люди з народу лише формально затверджували кандидатуру на з'їзді КПРС; у сучасній Російській Федерації фігура верховного суверена – президента з'являється у вигляді оголошеного попередником спадкоємця престолу/посади. А народ може це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Іншою ознакою зміцнення імперського характеру сучасної Російської держави є значне збільшення чисельності та впливу чиновництва. Зокрема, протягом 1991-2007 рр. його чисельність у Росії зросла з 950 тис. до 1 млн. 750 тис. чол. [23], хоча загальна чисельність населення за цей період зменшилась на 6 млн. чол.

Запозичені на Заході, через необхідність, окремі соціокультурні та політичні інститути в російській імперській державності не мали жодного суттєвого значення ні в царській, ні в радянській, ні у посткомуністичний періоди її історії. Наприклад, практичне дотримання прав людини, не зважаючи на формально підписані Москвою міжнародні документи, було протиприродним для імперії. Російське соціокультурне середовище і нині чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не по законам, а за поняттями.

Інститути представницької демократії, суду, виборчої системи отримали у Росії переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їх першопочатковий (західний) зміст та значення. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовно-ціннісні інститути.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Так В. Путін у своїй програмній передвиборчій статті 2012 р. «Демократія і якість держави» [24] наголошує, що «введення демократичних форм держави [на початку 1990-х рр.] принесло практично відразу ж зупинку необхідних економічних реформ, а трохи пізніше – самі ці форми виявилися окуповані місцевими і центральними олігархічними

елітами, які безсоромно використовували державу у своїх інтересах, ділячи загальнонародне надбання... Все це «отруїло» перехід Росії до демократії та ринкової економіки – стійкою недовірою великої частини населення до самих цих понять».

Концептуальний висновок В. Путіна полягає в тому, що російські громадяни в результаті розчарувались і в демократії і в ринкових реформах. Тому рецепт, який В. Путін запропонував російському суспільству простий – зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але не у західному його розуміння через політичну конкуренцію, а у суто російському варіанті – через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т.зв. суверенна або керована демократія). Їх запровадження, з використанням сучасних технологій, має формувати у громадян ілюзію участі у прийнятті державних рішень та їх схваленні.

Імперський варіант оборонної модернізації підтримує й правляча традиціоналістськи-патріотична більшість російської еліти. Наприклад, дослідник О. Ципко у своїй статті в «Независимой газете» (2012 р.) чітко наголошує: «Запит на зміни насправді росте, але не на нового, ліберального Б. Немцова, а, навпаки, на нового, більш жорсткого В. Путіна. Порятунком Росії не в руйнуванні вертикалі влади, як вважає ліберальна опозиція, а, навпаки, у введенні в країні елементів надзвичайщини», «союз з «ліберально-демократичною інтелігенцією» не просто неможливий..., а й небезпечний» [25]. У іншій своїй статті в «Литературной газете» О. Ципко наголошує, що «свобода в новій, некоммуністичній Росії проявляє себе насамперед як право на руйнування Росії, на звільнення себе від усього, що колись було дорогим російській людині, що пов'язувало її з батьківщиною» [26].

Серйозним викликом модернізації в сучасній Росії є брак довіри до інститутів держави та неспроможність існуючої суспільно-політичної системи, включаючи державне управління, керувати проектом модернізації Росії. Адже ні державна бюрократія, ні основні парламентські партії Росії не можуть бути реальним двигуном модернізації, оскільки є націленими не на реальні зміни в країні, а на збереження стабільного розвитку у межах існуючої системи. Саме тому, незважаючи на модернізаційні ініціативи згори, реальних суб'єктів інноваційних перетворень у Росії немає.

Проблема також у тому, що діючі державні та соціальні інститути не здатні вирішувати проблеми російської модернізації, оскільки відсутній нормальний зворотній зв'язок між суспільством та державою. У нинішній Росії в умовах «керованої демократії» цей зв'язок реально функціонує лише у формі вертикальної бюрократичної мобілізації. Жорстка вертикалізація відносин призводить до блокування потенціалу розвитку ділової та громадянської ініціативи, що суттєво гальмує розвиток людського та соціального капіталу в країні.

Крім того, системний характер корупції в державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм. За приблизними експертними підрахунками у 2010 р. щорічний корупційний оборот у Росії складав близько 300 млрд. дол. США, тобто майже $\frac{1}{4}$ ВВП країни [27, с. 133].

Як зазначає у своїй роботі член Ради при Президенті РФ з розвитку громадянського суспільства і прав людини І. Діскін, у сучасній Росії правовий вакуум поступово був замінений так званою «путінською конвенцією», тобто системою неформальних норм, які визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також меж можливого порушення ними легальних норм. Її суть полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької активності (у межах конвенції). Поступово подібні конвенції склались і на регіональному рівні [28, с. 135-136].

Цікаво, що відсутність взаємозв'язку між політичною системою та громадянським суспільством у Росії деякі російські науковці теоретично обґрунтовують історичними особливостями перебігу модернізаційних процесів, зокрема особливостями політичного режиму [29, с. 57], імперського і самодержавного за своєю суттю.

Якщо говорити про перспективи модернізації в Росії як про модернізацію технологічної бази економіки, то потрібно розуміти, що внутрішній російський ринок у більшості випадків є недостатнім, щоб впроваджувати нові продукти і технології [28, с. 81]. Мінімальний розмір ринку для окупності потенційно конкурентоздатних технологій і продуктів у сегменті основних промислових товарів – 250-300 млн. чол. Тому необхідною умовою для реального запуску процесів технолого-економічної модернізації Росії є завоювання ринків, пристосованих до російських товарів і технологій, створення альянсів для просування російських або спільних технологій.

Але навіть у випадку наявності достатніх за обсягом ринків Росія не зможе системно, а не епізодично, пропонувати на них інноваційні продукти, тому що вони можуть створюватись лише в країнах, які реально, а не на рівні декларацій ідуть шляхом інноваційного розвитку. А для того, щоб країна йшла цим шляхом, потрібні інші, ніж ті, що є у сучасній Росії відносини між індивідом і суспільством, між суспільством і державою. Тобто, Росія не зможе здійснювати модернізацію у контексті інноваційного розвитку без зміни та демократизації всієї суспільної системи.

Окрім того, існуюча система негласних конвенцій між владою та бізнесом не сприяє інноваційній активності бізнесу у Росії, оскільки така активність окремих економічних суб'єктів часто приводить до порушення економічних інтересів діючих учасників конвенції і часто виливається не в конкурентну боротьбу, а в «поставлення на місце» за допомогою адміністративно-силових механізмів.

Тобто, коли економіка відрізняється низьким рівнем конкуренції, а такою є російська економіка, інновації не є затребуваними. На них не має попиту, бо конкуренцію простіше виграти за допомогою адміністративних важелів.

Наприклад, стимулювати розвиток низки ключових галузей економіки російська влада вирішила шляхом суперцентралізації та створення державних корпорацій. Так у 2007 р. були створені Державна корпорація «Ростехнології», «Російська корпорація нанотехнологій» («Роснано»), Державна корпорація «Росатом», Об'єднана суднобудівельна корпорація, Об'єднана авіабудівельна корпорація тощо, що аж ніяк не стимулюватиме створення конкурентного інноваційного середовища в Росії. Ці кроки серед іншого засвідчують принципову ставку російської еліти на підтримку державного великого бізнесу, а не приватного середнього чи малого, який є базовим для формування демократії.

Генерування та використання інновацій не є важливим елементом життя російського суспільства, для цього відсутнє належне соціокультурне середовище. Російський бізнес і корпорації борються не за покупця чи рівність можливостей, а за доступ до ресурсів та шматок пирога зі столу державного патерналізму.

Ситуація ускладнюється і тим, що російське законодавство та оподаткування заохочують екстенсивне виробництво і витратну економіку, а не модернізацію [30].

Інноваційне середовище, без якого інноваційний розвиток неможливий, базується на творчій енергії суспільства, високих технологіях і здатності адаптуватися до швидких змін. Визначальним фактором тут є творчий потенціал індивіда, який живе і працює у соціальному та економічному середовищі, орієнтованому на підтримку нового.

Існуюча в Росії політична система не придатна для створення інноваційного середовища через свою схильність до авторитарних методів керування і бюрократично-корупційну сваволю. Модернізація як процес серйозних системних змін неможлива без наявності певної критичної маси суб'єктів цієї модернізації – самостійних вільних людей, схильних до креативного мислення, інакодумства у широкому розумінні цього поняття. Без реальних можливостей для людей такого типу впливати на економічні процеси, задавати тон у суспільному житті, про створення інноваційного середовища у Росії можна забути. Окремі винаходи і винахідники будуть, але реального просування до нової якості суспільства не буде.

Спроби штучного створення таких інноваційних середовищ типу «Сколково» (з 2010 р.) лише підкреслюють їх чужорідність на теренах сучасної Росії, адже для «Сколково» має бути створений особливий політико-правовий механізм функціонування, відмінний від загальнодержавних.

Чи не найбільша проблема з реалізацією курсу на модернізацію Росії полягає у тому, що економічні інтереси сучасної російської еліти лежать у

сфері експлуатації природних ресурсів і у неї відсутня реальна мотивація будь-що серйозно змінювати в існуючій сировинній моделі економіки Росії. Тому й не дивно, що доля сировини та напівфабрикатів у російському експорті протягом 2000-2013 рр. зросла з 80 до 85%, а машин і обладнання (включаючи військові) впала з 8,8 до 5,4% [31].

Маючи фундаментом своїх багатств і статусу сировинний експорт і освоєння бюджетних коштів та отримуючи величезні тіньові доходи, російська еліта задоволена існуючим станом речей, вона не потребує оновлення, окрім того, чинить йому опір, оскільки модернізація загрожує вибити цей фундамент з-під її ніг.

Реальні пріоритети російської влади ілюструють заплановані обсяги фінансування ключових проектів з бюджету. Так, протягом 2011-2013 рр. російський уряд планував інвестувати у інноваційний проект Сколково 54 млрд. руб. [32], а протягом 2013-2020 рр. ще 135 млрд. руб. [33]. Водночас більші суми планується інвестувати у розвиток сировинних галузей. Згідно «Генеральної схеми розвитку газової галузі на період до 2030 р.» [34] протягом 2008-2030 р. у розвиток газової галузі Росії планується вкласти 16,6 трлн. руб., а згідно «Генеральної схеми розвитку нафтової галузі Російської Федерації на період до 2020 р.» протягом 2011-2020 рр. у розвиток нафтової галузі – 6 трлн. руб. [35].

Проблема Росії ще й у тому, що зароблені від продажу сировини кошти здебільшого не вкладаються у модернізацію, а вивозяться за кордон. За даними Центрального банку РФ у 2012 р. чистий відтік капіталів з Росії склав 54,6 млрд. дол., у 2013 р. – 62,7 млрд., 2014 р. – 150 млрд., у 2015 р. – 56,9 млрд. [36]. Водночас обсяги прямих зовнішніх інвестицій в Росію за даними Росстату були значно меншими: у 2012 р. – 18,6 млрд. дол., 2013 р. – 26,1 млрд. дол., 2014 р. – 19 млрд., 2015 р. – 6,7 млрд. [37].

Нині інвестори не лише не вкладають кошти в модернізацію російської економіки, а намагаються їх вивести, оскільки перспектив для суттєвої активізації зовнішніх інвесторів немає, адже Росія кинула виклик міжнародному порядку, окупувавши частину території України та перебуває під міжнародними санкціями.

Ще у 2011 р. перший заступник голови уряду РФ І. Шувалов визнав, що внутрішніх коштів на модернізацію не вистачає, і що уряд покладає надії на значний приток капіталів із-за кордону [38], без яких обмежена модернізація неможлива. Інакше кажучи, на проведення модернізації, хіба що за винятком переозброєння армії, у Росії немає необхідних коштів. Натомість на початку 2016 р. відомий російський економіст В. Іноземцев вимушений був констатувати, що «якою б не була Росія в 1990-ті і на початку 2000-х рр., вона була економікою надії. І росіяни, і іноземці хоча і боялися, але інвестували в неї. Ми могли не пишатися своєю країною, але вірили в її майбутнє. І це створювало умови для підйому. У 2010-і все інакше. Зараз Росія – це економіка

розчарування. І свої, і чужі виводять гроші, сподіваючись врятувати, що тільки можливо» [39].

На думку низки експертів у російської економіки тривалий час простежувались усі симптоми «голландської хвороби», тобто базоване на експорті природної сировини економічне зростання, яке не стимулює створення високих технологій в середині країни і приводить до занепаду інших галузей та збільшення імпорту споживчих товарів [27, с. 94]. У 2010 р. федеральний бюджет РФ складався з доходів від продажу нафти і газу на 46,3%, 2011 р. – на 49,8%, 2012 р. – на 50,4%, 2013 р. – на 50,18%, у січні-квітні 2014 р. – на 52,9% [40]. Стабільний потік «вуглеводневих» грошей позбавляє Росію реального стимулу проводити відкриту економічну політику та заохочувати економічні й політичні свободи. Отримані кошти здебільшого вкладаються у зміцнення обороноздатності.

Така ситуація, на думку колишнього керівника групи консультантів Адміністрації Президента РФ у 1996-2007 рр. О. Рубцова, небезпечна тим, що «ресурсна економіка породжує ресурсний соціум, сировинне прокляття переходить в прокляття інституційне і політичне. ...Держава безпардонно панує, якщо основна справа в країні – перерозподіл ресурсів і засобів, а не виробництво ідей і речей» [41]. Як наголошує В. Іноземцев: «Здебільшого демократія виникла як система контролю над державою з боку громадян, що забезпечують розвиток суспільства і роблять вагомий внесок у його добробут... У Росії ж має місце ситуація, при якій близько 1% населення забезпечують до 70% експорту і 55% бюджетних надходжень, які забезпечує нафтогазовий сектор... З економічної точки зору в таких умовах вимога демократії виступає вимогою встановити владу “нахлібників” над “годувальниками” ... Країна, в якій населення у своїй переважній більшості не створює багатство, а споживає його, не може бути демократичною» [42].

Трикатний обвал цін на нафту у 2015 р., на тлі очікуваного і в подальшому економічного тренду із низьким попитом на сировинні ресурси та міжнародних санкцій, поставив Росію у становище країни-дауншифтера, що на початку 2016 р. констатував керівник «Сбербанка Росії» Г. Греф [43]. Російська ресурсна економіка прогнала конкуренцію на світовому ринку, поставивши на тривалу нафтову еру і не розвиваючи технологічно інші галузі цивільної промисловості.

Однією з причин цього є те, що у сучасній Росії склався феодальний тип власності, при якому власність надається або визнається в обмін на службу або лояльність владі. Вихід із цих домовленостей веде до втрати власності та свободи, як це сталося із співвласником та главою нафтової компанії «ЮКОС» М. Ходорковським, який був арештований у 2003 р. та провів у в'язниці 10 років, а його компанія збанкрутіла і була ліквідована. Будь-яка власність у Росії є умовною власністю, яку можна легко втратити у разі появи

суперечностей з інтересами влади, що є серйозним стримуючим фактором для модернізації.

Імперська влада не зацікавлена у появі незалежного власника, бо тоді він стане вільною людиною, яка захоче реальних громадянських прав. Тому у Росії створена система, за якої вести бізнес без порушення закону неможливо, а відповідно усі підприємці перебувають «на гачку» у владних інститутах.

У чому реально зацікавлена російська владна еліта, то це у модернізації армії та ВПК. На це в рамках Російської державної програми розвитку озброєнь на 2011-2020 рр. виділено безпрецедентні 23 трлн. руб. Як наголосив В. Путін у посланні до Федеральних Зборів 2013 р., «у найближче десятиліття підприємства ВПК країни будуть повністю завантажені замовленнями. Зможуть оновити свою виробничу базу, створити якісні робочі місця...» [44].

Наше припущення про те, що єдиною сферою у технологічну модернізацію якої російська держава вкладає реальні кошти є військова, підтверджують результати діяльності державної корпорації «Ростех». Хоча офіційно метою діяльності корпорації є «сприяння розробці, виробництву і експорту високотехнологічної промислової продукції шляхом забезпечення підтримки на внутрішньому і зовнішньому ринках російських організацій-розробників і виробників високотехнологічної промислової продукції», проте згідно річного звіту «Ростеху» за 2014 р. 73,65% прибутку корпорації у 2014 р. дали 9 військових холдингів у її складі: «Вертолеты России», «Объединенная двигателестроительная корпорация», «Концерн Радиоэлектронные технологии», «Высокоточные комплексы» (ракетні/зенітні комплекси), «Объединенная приборостроительная корпорация» (системи зв'язку, управління/РЕБ), «НПК «Техмаш» (боєприпаси/РСЗО), «Авиационное оборудование», «Автоматика» (криптографічний захист), «Концерн «Калашников». Ще більш показовим є те, що у 2014 р. у рамках «Ростех» фінансування НДДКР по цивільних галузях промисловості склали менше 1% (704 млн. руб. із загальної суми 77,2 млрд. руб.), все інше фінансування НДДКР пішло на військові розробки [45].

У здійсненні ж політичної модернізації в умовах існування сталого персоналізованого авторитарного режиму в нинішній Росії не зацікавлена у першу чергу панівна еліта. Адже наслідком цього може стати руйнування тінювих політичних інститутів президентської влади та гострий політичний конфлікт всередині сформованої системи клієнтсько-патронажних відносин. Зміна політичного режиму у Росії несе для еліти загрозу суттєвого переділу власності, а тому є непопулярною.

Варто нагадати, що спроби модернізації російської політичної системи на початку 1990-х рр. призвели до розстрілу російського парламенту із танків восени 1993 р. та його розпуску. З цього часу парламент Росії втратив самостійне значення, перетворившись на підконтрольний президенту інститут, а президентська влада стала фактично непідконтрольною суспільству. Такий

формат авторитарної політичної системи, типологічно подібний до радянської та царської владних систем, й утвердився в пострадянській Росії. Однопартійна політична система, яка склалась у сучасній Росії практично виключає зміну різних партій при владі, розвиток політичної участі населення та політичну самоорганізацію російського суспільства.

Важко також говорити про можливість успішної модернізації в умовах, коли більшість населення сприймає капіталістичні відносини як відхід від справедливості і правди. Згідно даних соціологічних досліджень ВЦИОМ за 2004-2009 рр. поняття «капіталізм» та «лібералізм» викликають найбільше неприйняття у росіян [46, с. 159].

Обов'язковою умовою успішної модернізації є наявність або цілеспрямоване створення відповідного до завдань модернізації інституційного середовища. Таким середовищем можуть бути лише суспільно-політичні інститути (партії або інші структури), які займають активну та критичну позицію щодо існуючого формату розвитку країни та пропонують конкретні практичні шляхи її модернізації.

Соціальним ресурсом модернізації може бути лише активна частина громадян, здатна на раціональні та відповідальні соціальні, економічні та політичні дії, інтегрована в політичну систему країни. Такий ресурс неможливо «мобілізувати» методами адміністративного контролю чи примусу. Цей «людський» фактор може сприяти модернізації лише в умовах розширення простору свободи та зняттю тих бар'єрів, які заважають всесторонньому розвитку та реалізації особистості. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного модернізаційного проекту, а з іншого перебуває у стані перманентного конфлікту з нею. Окрім того, курс, який проводить путінський режим, веде до зменшення рівня політичних свобод громадян, відчуження громадян від політики, зниження можливостей для громадянської активності і власне активності як такої.

Як зазначають вчені Санкт-Петербурзького державного університету, реалії сучасної імперської Росії є такими, що «політичні рішення нині приймаються на всіх рівнях влади фактично без участі народу, прикриваючись його інтересами. Ніхто з можновладців у сучасному політичному житті і не шукає у нього активної підтримки. У відповідь на це більшість населення з великим скептицизмом ставиться до всіх гучних починань влади. Проблеми розвитку науки, технологій та інновацій не зустрічають великого розуміння у російського населення. У нього практично відсутні будь-які дієві стимули, які б спонукали його до творчої участі у реформуванні країни. Таким чином, масовий скепсис російських громадян пояснюється тим, що вони вважають себе виключеними з політичного процесу взагалі і із суспільних процесів модернізації зокрема» [27, с. 165-166].

Характерний для російського суспільства, яке продовжує вірити у «добраго царя», вкрай низький рівень взаємної міжособистісної довіри (24% при середньоєвропейському рівні у 80-85%) породжує політичну безпорадність населення. Понад 90% росіян заявляють, що не можуть впливати на рішення влади, що не є дивним для жителів імперії. Як наслідок 80% росіян знімають з себе відповідальність за те, що відбувається в Росії [46, с. 13].

Водночас найбільш активна та творча частина суспільства, тобто середній клас, не є соціальною опорою нинішнього політичного режиму у Росії, він швидше є його опонентом, час від часу виходячи на антипутінські демонстрації, типу «Маршів незгодних» (2005-2008 рр.), мітингу на Болотній площі (2011 р.), «Маршу мільйонів» (2012 р.), «Маршу проти негідників» (2013 р.) чи «Маршу правди» (2014 р.).

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, оскільки сприймається як крок у бік хаосу та безладу, а деідеологізовані та бюрократизовані форми не є ефективними для залучення до процесів модернізації активної частини суспільства.

Проблема ще й у тому, що у сучасній Росії дуже малий реальний попит на правову державу та демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, прямо загрожують інтересам бюрократів та силовикам, незручні для бізнесу, який вже звик «вирішувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян, адже згідно низки досліджень ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок» [46, с. 159].

Окремі російські науковці стверджують, що характер політичного режиму, який сформувався у Росії суперечить вимогам модернізації та планам інноваційного ривка [47, с. 107]. Як зазначає член-кореспондент РАН К. Микульський, суспільно-політична модель, яка утвердилась у сучасній Росії, не лише негативно впливає на розвиток економіки країни та ускладнює її модернізацію, а й відсуває її як реальний процес на невизначений час, попри усі формальні заяви перших осіб. А тому, тільки «перебудова політичної системи дозволить запустити механізми модернізації економіки. Політичні реформи покликані усунути свавілля бюрократії щодо бізнесу, сприяти наданню спільності інтересів різних соціальних груп, зростанню конструктивної активності суспільства і тим самим створити умови для появи рушійних сил підйому економіки» [48].

На думку заступника директора ІСЕМВ РАН Є. Гонтмахера, «щоб здійснити модернізаційний прорив, потрібно починати не з будівництва інноваційної зони, а з банальних речей: відокремити владу від власності, залишити бізнес у спокої, забезпечити реальну політичну змагальність і свободу ЗМІ» [49]. Але проблема у тому, що для Імперії реалізація такого сценарію означає революцію і смерть. Як наголосив у своїй роботі В. Зав'ялов «свобода слова, не поєднана з цивілізаційними і гуманістичними підходами до реалізації цієї ж свободи,

створює умови всездозволеності і руйнації генетичного коду розвитку російської цивілізації» [29, с. 98].

Відторгнення російським суспільством ліберальних форм модернізації пов'язане з органічною неприязню російського суспільства до ліберальних цінностей. Адже Захід для Росії є не лише історичним ворогом, а й сутнісним антиподом. Причина цього, на думку С. Гаврова, лежить у маніхейських за своєю суттю стереотипах російської масової свідомості [10, с. 172-173]. У цій картині світу є чіткий поділ на Добро і Зло, Світло і Темряву, а відповідь на питання «Хто винен?» людина завжди виносить за межі себе. Тому у провалі реформ, у погіршенні рівня життя окремої людини винна не вона, а хтось зовнішній, чужий і ворожий. Список винних у російській історії безмежний, це і «злі латиняни», і «жидо-масони», і «троцькісти», і «вороги народу», і «олігархи», і «ліберасти» тощо.

Наслідком такого світосприйняття є висновок – для того, щоб справи у Росії пішли на краще, вона має знищити чергового зовнішнього чи внутрішнього ворога. Вороги будуть знищені і життя одразу покращиться. Відповідно усі ресурси зосереджуються на вирішенні цієї проблеми.

Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, «мрія про здійснення Царства Божого на землі, досягнення повного і остаточного щастя не лише перевищує, але й суперечить задачі ліберальної модернізації з її раціональністю, секулярністю, демократичними процедурами, протистоїть самій парадигмі поступового покращення світу» [10, с. 175].

Модернізація у класичній ліберальній формі не відповідає російським суспільним уявленням про Належне оскільки змушує думати не про високе (духовну місію), а про низьке (матеріальне) і перекладає відповідальність за життя людини, і все що відбувається навколо неї, не на правителя, а на людину. Базовий внутрішній стимул модернізації полягає у постійному задоволенні зростаючих потреб людини. Для того, щоб у суспільній системі реалізовувався такий сценарій розвитку, людина з погляду і державної ідеології, і суспільної психології повинна бути головною суспільною цінністю. Тоді вся система модернізації та інновацій буде спрямована на досягнення цієї мети. Такий механізм працює у країнах Заходу, де Людина є вищою суспільною цінністю, але не в Росії, яка є Імперією і найвищою цінністю якої є сама імперська державність. Детальніше про це написано у попередній роботі [19]. Тому у Росії реалізується імперська модель модернізації метою якої є зміцнення Держави.

Демократії немає місця у цій картині світу. Тим більше, що росіяни пов'язують покращення свого життя не із власними зусиллями, а з приходом нового правителя. За даними соціологічних досліджень Левада-Центру у 2005-2013 рр. необхідність для Росії демократії у принципі визнавало лише трохи більше 50% населення, а демократії західного типу лише 1/5 частина населення [50, с. 38].

Тому В. Путін послідовно реалізовував курс на згортання демократичних інститутів та посилення вертикалі влади і порядку. Зокрема, з 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ; у 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій у Росії; з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою із 7% бар'єром та заборонаю на участь блоків; з 2014 р. порушення порядку організації або проведення мітингів каратиметься позбавленням волі на 5 років. Згідно із звітом організації Freedom House, у 2015 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 181 місці із 199 країн.

Обмеження доступу до політики низки соціальних груп, у першу чергу ліберально налаштованих, означає відмову їм у представництві їх інтересів та відчуження від реалізовуваних владою модернізаційних проєктів. Окрім того, весь путінський час у Росії утверджувалось ставлення до опозиції як до дисидентів, ледь не зрадників, які відкидають думку більшості, заважають розвитку країни і взагалі керуються у своїй діяльності вказівками із-за кордону. Тому логічно, що такій опозиції режим не дозволить реально претендувати на керівництво країною.

Позбавивши таким чином партію влади серйозної політичної конкуренції та посиливши керованість політичним простором держави, В. Путін реалізував модель авторитарної політичної модернізації: від демократії до стабільності. Існує ще один важливий аспект відторгнення російським суспільством та політичною елітою демократії, як форми політичного режиму. Адже демократія передбачає ситуацію невизначеності політичного вибору. Ця невизначеність закладена в реальній конкуренції політичних сил, у періодичній зміні влади. В Росії, яка є імперією, до того ж із найбільшою у світі територією та етнічно й релігійно строкатим складом населення, подібна політична невизначеність неминуче призводить до загрози цілісності суспільства та дезінтеграції території.

Реалізуючи курс дозованої модернізації путінський режим намагається вивести з-під впливів модернізаційних процесів окремі сектори соціальної реальності, у першу чергу, державно-політичний та етнополітичний. Проте стримувати тривалий час поширення модернізаційних тенденцій на ці сфери життя не вдасться. А якщо модернізація перейде у ці сфери, то Росія не зможе існувати далі як імперська держава.

Демократизація та перспектива переходу в постіндустріальну стадію розвитку економіки неминуче підштовхне Росію до моделі національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у низці її регіонів.

Розглядаючи Росію як імперську державу маємо пам'ятати, що вона одночасно є й локальною цивілізацією зі своїми особливостями. Однією з таких особливостей є те, що основним захисним механізмом Російської цивілізації є самодержавна політична система, історично притаманна народу її ядра – росіянам. Тому курс на руйнування цієї системи інстинктивно

сприймається більшістю населення та усвідомлено елітою, як крок у бік руйнування та зламу не лише імперської державності, а й російської цивілізації.

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки:

1. Системна модернізація, яка модифікує та осучаснює всі сторони соціальної дійсності держави і приводить до народження нової якості суспільства, тягне за собою крах імперії і появу національної держави. Держави більшою або меншою мірою демократичної, але у будь-якому випадку із значно ширшою в порівнянні із імперією політичною участю громадян у її житті.

2. Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує висновки низки дослідників про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті держави.

3. Збільшення рівня індивідуальних та громадських свобод в імперській державі деструктивно впливає на імперську владну систему. Посилення демократичних тенденцій в імперії посилює й тенденції до її розпаду, зокрема до відпадиння національних окраїн.

4. Імперський характер російської державності – це ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій.

5. Сучасна Росія реалізує нині стратегію оборонної модернізації, яка спрямована виключно на подолання військово-технічного відставання від передових країн Заходу.

6. Імперський характер сучасної російської влади забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; домінантним імперським столичним центром; наявністю універсалістського концепту «Російського світу»; наявністю непублічних конвенційних домовленостей між центром та регіональними елітами щодо способів здійснення влади на місцях; поновленням політики зовнішньої воєнної експансії; претензіями на статус одного із світових центрів впливу.

7. Російським керівництвом не проводилась і не планується проводитись модернізація політичної і державної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Окрім того, керівництво Росії вважає зміни такого плану шкідливими для російської державності.

8. Існуюча в сучасній Росії державна бюрократична система, стримує розвиток конкуренції і в економічній і в політичній сферах. Без зміни суспільно-політичної моделі, яка утвердилась у сучасній Росії, успішна технолого-економічна, а тим більше політична модернізація неможливі, оскільки основним гальмом на її шляху є нечисленна група бюрократів-олігархів, які керують Росією, паразитуючи на її природних ресурсах.

9. Суттєве і тривале зменшення ресурсної складової доходів російського бюджету, підштовхне росіян до займання більш активної економічної життєвої позиції, невід'ємною частиною якої неминуче стане й бажання мати більший і реальний вплив на політичне життя країни, тобто певна демократизація суспільно-політичної системи.

10. Передумови для модернізації російської економіки можуть сформуватись лише під час демократичних перетворень сучасного політичного ладу Росії, тобто в результаті здійсненої політичної модернізації. Будь-яка реальна модернізація у Росії стане революцією, оскільки неминуче змінить основи функціонування суспільно-державної системи. Питання лише у тому, коли і в який спосіб це відбудеться.

Список використаних джерел та літератури

1. Лурье С. IMPERIUM (Империя – ценностный и этнопсихологический подход) / С. Лурье. – М.: АИРО-XXI, 2012. – 272 с.
2. Величко А.М. Идея Империи и историческое призвание России / А.М. Величко // Национальные интересы. – 2002. – № 6.
3. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней / Д. Ливен. – М.: Европа, 2007. – 688 с.
4. Грачев Н.И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире / Н.И. Грачев // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – № 5. – С. 8-15.
5. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Б. Кагарлицкий. – М.: Ультра, Культура, 2004. – 528 с.
6. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В.К. Кантор. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 542 с.
7. Яковенко И.Г. Небесный Иерусалим или Российская империя: диалектика должного и сущего: Цикл статей / И.Г. Яковенко // Рубежи. – 1997. – № 5-9.
8. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 240 с.
9. Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика / С. Каспэ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 256 с.
10. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С.Н. Гавров. – М.: Едиториал УРСС, 2010. – 352 с.
11. Паин Э.А. Между империей и нацией: модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э.А. Паин. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2004. – 248 с.
12. Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи / Ю.Е. Березкин. – Л.: Наука, 1991. – 234 с.
13. Гагагова Л.С. Империя: идентификация проблемы / Л.С. Гагагова // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / под ред. А.Г. Бордюгова. – М.: АИРО-XX, 1996. – С. 332-353.
14. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А.Г. Бульвінський. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 744 с.
15. Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (попытка концептуального анализа) / И.Г. Яковенко // Полис. – 1996. – № 6 (36). – С. 117-128.

16. Фонов А.Г. Россия: от мобилизационного общества к инновационному / А.Г. Фонов. – М.: Наука, 1993. – 272 с.
17. Дамирчиев Эмин Исахан оглы. Империя как политический феномен: теоретико-методологические аспекты исследования: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.01 / Дамирчиев Эмин Исахан оглы. – М., 2010. – 30 с.
18. Бульвінський А.Г. Гуманітарний контекст сучасних українсько-російських відносин // Сучасна українська політика. – Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Фенікс, 2011. – С. 52-61.
19. Бульвінський А.Г. Ціннісні аспекти зовнішньополітичних альтернатив української влади на сучасному етапі / А.Г. Бульвінський // Україна між Росією та Європейським Союзом: пошук ідентичності: Матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 19 травня 2011 р.). – К.: Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. – С. 81-84.
20. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25.04.2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.shtml>
21. Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда». 23.05.2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/comminity_meetings/22990
22. Зорин А.Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф меморандума С. С. Уварова Николаю I) / А.Л. Зорин // Новое литературное обозрение. – 1997. – № 26. – С. 71-104.
23. Иноземцев В. Призыв к порядку. О модернизации России и возможном экономическом прорыве / В. Иноземцев // Российская газета. – 2008. – 01 октября. – Федеральный выпуск № 4762.
24. Путин В. Демократия и качество государства / В. Путин // Коммерсантъ. – 2012. – 06 февраля.
25. Ципко А. Небольшевизм как главная опасность. Нужен ли России союз Путина с либеральной интеллигенцией? / А. Ципко // Независимая газета. – 22.06.2012.
26. Ципко А. Изживание ценностей / А. Ципко // Литературная газета. – 2012. – № 29.
27. Модернизация России и Китая: проблемы теории и политическая практика : коллективная монография / под. ред. В.А. Ачкасова и С.А. Ланцова. – СПб.: СПбГУ, 2012. – 184 с.
28. Дискин И. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу / И. Дискин. – М.: Издательство «Европа», 2011. – 164 с.
29. Завьялов В.Т. Особенности политических процессов в современной России: цивилизационный контекст: Монография / В.Т.Завьялов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 166 с.
30. Мясников В. Законодательные шлагбаумы на пути модернизации / В. Мясников. 18.12.2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/armament/2009-12-18/8_modernize.html
31. Кушнирук Б. Россия и западные страны – кто от кого на самом деле зависит / Б. Кушнирук. 28.03.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://forbes.ua/opinions/1368066-rossiya-i-zapadnye-strany-kto-ot-kogo-na-samom-dele-zavisit>; Калабеков И.Г. Российские реформы в цифрах и фактах / И.Г. Калабеков. – М., 2010. (Информация обновлена и дополнена в 2014 г.) – С. 430. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kaivg.narod.ru/rr300.pdf>
32. Государство вложит в центр «Сколково» 54 млрд рублей. 05.08.2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/1482479>
33. Новшества окупятся. Большую часть инвестиций в «Сколково» составят частные средства. 13.08.2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/08/13/skolково.html>

34. Генеральная схема развития нефтяной отрасли Российской Федерации на период до 2020 года / Министерство энергетики Российской Федерации. 29.10.2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uploadrb.ru/upload/archive/dop_upload/file_2010-10-29_10.16.38_genshema.doc
35. Генеральная схема развития газовой отрасли России на период до 2030 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.energyland.info/files/library/112008/7579b56758481da282dd7e0a4de05fd1.pdf>
36. ЦБ и МЭР оценили отток капитала: 62,7 млрд. долларов в прошлом году, 35 млрд. - с начала этого года. 18.03.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/finance/18mar2014/rucptloutflw.html>; Чистый отток капитала из России в 2014 году составил \$151,5 млрд. 16.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/finances/16/01/2015/54b96c5e9a7947490508d8d2>; ЦБ РФ: чистый отток капитала из России в 2015 году составил \$56,9 млрд. 18.01.2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/ekonomika/2595203>
37. Поступление прямых иностранных инвестиций. 17.03.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/business/invest/i_inv2.docx; ООН оценила масштаб падения иностранных инвестиций в Россию. 30.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/finances/30/01/2015/54cb66719a7947da938b8b22>; Прямые инвестиции в компании РФ в 2015 году снизились в 2,8 раза. 18.01.2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.interfax.ru/business/490190>
38. Куликов С. Правительству нужен иностранный капитал / С. Куликов // Независимая газета. – 2011. – 17 марта.
39. Иноземцев В. Долгая дорога вниз. Как Россия стала «экономикой разочарования». 06.01.2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/blogs/36714-dolgaya-doroga-vniz--kak-rossiya-stala-ekonomikoj-razocharovaniya.htm>
40. Агузарова Ф.С. Значение нефтегазовых доходов в экономике России / Ф.С. Агузарова // Теоретическая и прикладная экономика. – 2014. – № 3. – С. 142-158; Нефть и бюджет РФ. 23.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://utmagazine.ru/posts/6112-neft-i-byudzhet-rf>; На игле: зависимость российского бюджета от нефти растёт. 23.06.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:yhnDCfKHuisJ:lf.rbc.ru/recommendation/other/2014/06/23/241282.shtml+&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>
41. Рубцов А. Мегaproект – как много в этом звуке / А. Рубцов. 22.11.2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/scenario/2011-11-22/9_megaproekt.html
42. Иноземцев В. Пять причин, почему в России не будет демократии. 21.10.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/blogs/96538-pyat-prichin-pochemu-v-rossii-ne-budet-demokratii.htm>
43. Слова Грефа о России-дауншифтере вызвали оторопь на Гайдаровском форуме. 15.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mk.ru/economics/2016/01/15/slova-grefa-o-rossiidaunshiftere-vyzvali-otorop-na-gaydarovskom-forume.html>
44. Послание Президента Федеральному Собранию. 12.12.2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/19825>
45. Годовой отчет Государственной корпорации «Ростех» за 2014 год. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rostec.ru/content/files/documents/ROSTEC_AR_book1_2015-interactive-144dpi_compress3.pdf
46. Селезнева А.В. Политические представления и ценности россиян / А.В. Селезнева. – М.: Издательство Московского университета, 2012. – 224 с.
47. Глухова А.В. Российское общество перед модернизационным вызовом (конфликтологический анализ) / А.В. Глухова // Полис. – 2009. – № 6. – С. 105–118.
48. Микульский К. Шанс на обновление / К. Микульский // Независимая газета. – 2009. – 23 декабря.

49. Гонтмахер Е. Свобода мысли / Е. Гонтмахер 01.04.2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/comments/2010/04/01_x_3345994.shtml
50. Общественное мнение – 2013 / Составитель Н. Зоркая. – М.: Левада-Центр, 2014. – 252 с.

Бульвинский А.Г. Влияние имперской государственной традиции на модернизационные процессы в современной России.

В статье раскрывается влияние имперской государственной традиции на содержание, направления и цель имперской модели модернизации в России. Одним из ключевых факторов имперского характера российской государственности есть исторически сложившееся имперское сознание российских элит и россиян, как господствующего этноса, которое постоянно воспроизводится. Современная Россия реализует стратегию оборонной модернизации, которая направлена на преодоление военно-технического отставания от передовых стран Запада. Российским руководством не проводилась и не планируется проводиться модернизация политической и государственной системы России с опорой на принципы реальной, а не контролируемой или «соборной» демократии. Обосновывается, что без смены общественно-политической модели, которая господствует в современной России, успешная технологическо-экономическая, а тем более политическая модернизация невозможны.

Ключевые слова: Россия, империя, модернизация, общественно-политическая модель.

Bulvinskiy A. Impact of the Imperial State Tradition on Modernization in Contemporary Russia.

The article explains the influence of imperial state tradition on the substance, direction and purpose of the modernization in contemporary Russia. One of the key factors of the imperial nature of the Russian statehood is the historically formed imperial consciousness of Russian elites and Russians as the dominant ethnic group, which is being constantly reproduced. Contemporary Russia pursues a strategy of defensive modernization that aims at overcoming the military-technical gap between Russia and the advanced Western countries. The Russian leadership has neither conducted nor planned modernization of the Russian state and political system on the basis of the principles of the real non-controllable democracy. It is shown that successful technological, economic, and especially political modernization is impossible without changing the socio-political model established in modern Russia.

Keywords: Russia, empire, modernization, social and political model.

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(100):327

Ціватий В.Г.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДІАЛОГ В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI-XVIII ст.)

За підсумками компаративного аналізу зовнішньої політики і дипломатії європейських держав раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) подано модель європейської дипломатії досліджуваного періоду. Особлива увага приділяється інституціональному розвитку суспільно-політичної думки та інституційно-дипломатичної практики в Західній і Центральній Європі. Визначено напрями розвитку теорії та практики зовнішньої політики і дипломатії в Європі раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.), особливості їх формування і становлення у провідних державах Європи.

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814-1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX ст., визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й нині.

Ключові слова: *зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814-1815 рр.), ранній Новий час (XVI-XVIII ст.), Європа.*

Теорія і практика дипломатії, зовнішньої політики й міжнародних відносин нині знову стає об'єктом прискіпливої уваги науковців, що можна пояснити одним беззаперечним фактом – кардинальними змінами, що відбуваються щоденно в сучасній системі міжнародних відносин глобалізованого світу. У такі критичні моменти відповіді, як правило, на нашу думку, варто й необхідно шукати перш за все, в історичному досвіді.

Одне з центральних місць у політико-дипломатичній теорії й практиці доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію, політико-дипломатичних систем, технік переговорного процесу тощо. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема

зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівнів влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій, політико-дипломатичні системи тощо).

Інституціоналізація зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу. Необхідно показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних та дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1, с. 268-274].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до нині. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес власне трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав, політико-дипломатичних систем провідних держав світу.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими

вітчизняними науковцями, як С.В. Віднянський, Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, І.В. Жалоба, М.В. Кірсенко, А.І. Кудряченко, С.І. Лиман, О.П. Машевський, Н.Г. Подаляк, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.Б. Сорочан, Л.Д. Чекаленко, Т.В. Чухліб.

Значну увагу дослідженню проблем історії, теорії та практики дипломатії, зовнішньої політики і міжнародних відносин досить широкого хронологічного періоду (від Стародавнього часу, Середньовіччя й раннього Нового часу до Нового часу й Новітньої доби) приділяють (приділяли) науковці Дипломатичної академії України при МЗС України (Б.І. Гуменюк, В.Г. Цватий, Н.Г. Подаляк, Л.Д. Чекаленко та ін.). В Академії засновано відповідні українські наукові школи досліджень історії, теорії та практики дипломатії, зовнішньої політики України та зарубіжних країн, зокрема – компаративний контекст, видано значну кількість науково-методичних видань та монографій.

Проблематику теорії та практики зовнішньої політики ґрунтовно досліджують у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України під керівництвом завідувача відділу професора С.В. Віднянського. Окремі важливі напрями досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (директор – професор А.І. Кудряченко) присвячено питанням зовнішньої політики зарубіжних країн і України доби Новітнього часу (XX-XXI ст.).

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ –початку ХХІ ст., щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – Л.М. Брагіна, В.О. Ведюшкін, Н.І. Девятайкіна, Ю.Є. Івонін, Л.І. Івоніна, О.Ф. Кудрявцев, М.А. Ліпкін, О.Д. Люблінська, Б.Ф. Поршнєв, С.Д. Сказкін, С.П. Карпов, П.Ю. Уваров, Н.О. Хачатурян, Л.Р. Хут, С.К. Цатурова, А.О. Чубарьян, М.А. Юсім та інші.

Суттєву увагу до проблем теорії та практики міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Англо-американська і французька історіографія представлена в праці М. Жаретта [2]. На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Т. Ленца, яка була видана в Парижі у 2013 р. Ця робота відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на передумови, хід і результати Віденського конгресу. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоб висвітлити фактичні події та інституціональну історію Віденського конгресу в різних її проявах, а в тому, щоб оцінити

значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник підкреслює, що він намагався написати європейську історію Віденського конгресу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Віденський конгрес. У його роботі надається розгорнута французька історіографія досліджуваного питання [3].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму. Це свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас, необхідно виявити організаційні, кількісні та якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, що не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх відносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

Мета статті – проаналізувати особливості формування політико-дипломатичних систем провідних держав Європи доби раннього Нового часу в контексті теоретико-методологічних засад теорії дипломатії, зовнішньої політики і міжнародних відносин, а також виокремити особливості віденської системи міжнародних відносин та історичне доленосне значення Віденського конгресу (1814-1815 рр.) для політичного майбуття Європи та Європейського Союзу.

Під час написання статті було використано метод компаративного (порівняльного) аналізу, завдяки якому вдалось розглянути нові тенденції в розвитку системи міжнародних відносин, зовнішній політиці та розвитку моделі дипломатії європейських держав доби раннього Нового часу, а також аналітико-прогностичний, системно-історичний й історико-порівняльний методи дослідження.

У період Італійських війн (1494-1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та, відповідно, формування нової європейської системи міжнародних відносин – Довестфальської (або

Середземноморської, або Като-Камбрзійської). Ця назва (Довестфальська/Середземноморська/Като-Камбрзійська) для позначення відповідної нової системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводиться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та практики політико-дипломатичних систем. Власне в цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв у Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.) і, відповідно, підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648 р.) – стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституційного закріплення низки нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв у Європі, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо. Наприкінці XVIII ст. стало вкрай необхідним у нових політико-дипломатичних умовах визначати нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної та військової) між європейськими державами, зруйнував Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, зазнав краху через поразку Франції у 1812-1814 рр. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, крім Туреччини [1, с. 272-274; 4].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських війн (1803-1815 рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814-1815 рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Варто відзначити положення занесені до додатків Заключного акту конгресу [5; 6]. Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких вони отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного вирішення міжнародних проблем. Історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій

(конгресів і конференцій) XIX – початку XX ст., які безпосередньо спиралися на рішення Віденського конгресу.

Віденський конгрес (1 листопада 1814 р. – 8 червня 1815 р.) – це найчисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії [7]. Він продовжувався сім місяців й на нього прибули глави європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги – навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок власне такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість – дрібні європейські глави держав (князьки), були не більше ніж масовкою навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи.

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес у цілому не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхаусплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками було підписано низку договорів про державні кордони і були прийняті численні декларації та постанови, значна частина яких увійшла в Заключний акт Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») – це було не нудне засідання, а це було свято життя, «славнозвісна мить» або «щаслива мить», як назвав Л. ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався із представників держав-переможниць – Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму», принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі буде підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814-1815 рр.) за безпосередньої участі Ш. М. де Талейрана-Перігора [8, с. 30-35].

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь-якої можливості поверненню Наполеона до влади. Розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатогодової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків перекроювання Європи початку XIX ст. відбувалося власне у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) – на початку свого зібрання – впевнено диригував Європою [9].

Дипломати Європи після завершення Віденського конгресу роз'їхалися із Відня усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямом всієї міжнародної політики і дипломатії

зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу. Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [5; 10]. Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). У Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир в Європі наступні майже 40 років. Це були: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатії, залишила за собою статус великої держави, на неї було накладена контрибуція, але кордони було збережено; Пруссія посилюється; Австрія відносно втрачає могутність і силу; Росія перебуває на вершині своєї могутності. Лише спільними зусиллями Росії, Австрії та Пруссії вдалося перемогти Наполеона і встановити порядок в Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради збереження рівноваги або придушували революції і повстання. Ця система отримала назву «Європейський концерт» [11].

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX ст. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe» – «згода Європи». Але його дослівно переклали словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи [8, р. 196-209]. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно оркестру, де в кожного є своя партитура і музична партія. «Система європейського концерту» – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX ст. Але ця система мала й слабкі місця, одним із яким було Східне питання.

Віденський конгрес завершився підписанням 9 червня 1815 р. Заключного (генерального) акту, який включав 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX ст. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 р., коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті.

Віденський конгрес можна назвати предтечою наступних самітів і дипломатичних форумів. Крім того, він став прообразом єдиної Європи. Саме

на Віденському конгресі Росія заявила про себе як про європейську державу в політичному, дипломатичному, культурному й філософському плані. З 1815 р. історія мала значну кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Віденського конгресу не послаблюється і нині. В наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, чи змогла б віденська система міжнародних відносин слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать стабільність на планеті в нинішній час і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституціональне утворення держав – «глобальний концерт» або «планетарний концерт». За будь-яких політико-дипломатичних обставин вкрай важливо пам'ятати і про той інституціональний шлях, що веде до тривалого миру [12; 13, с. 101-104; 14]. Зокрема, про той шлях, який на ціле століття проклав для Європи Віденський конгрес близько двохсот років тому.

Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814-1815 рр.) – це унікальне політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому та дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики як – рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичній епосі, базис якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX ст., уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

Кульмінаційною біфуркаційною точкою історичного переходу до нової системи міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії став саме Віденський конгрес (1814-1815 рр.), якому була приділена особлива увага в даному дослідженні. Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про інституціональні та політико-дипломатичні витoki Європейського Союзу: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку нададуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу в Європі доби Середньовіччя, раннього Нового і Нового часу, як інституційного кластеру міждержавних відносин в історичній ретроспективі та перспективі.

Список використаних джерел та літератури

1. Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
2. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / M. Jarrett. – London-New York: I.B. Tauris, 2013. – 522 p.
3. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815 / T. Lentz. – Paris: Perrin, 2013. – 400 p.
4. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / G. Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231 p.
5. Документи для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. – Т. I. – СПб., 1823.
6. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф.Ф. Мартенс. – Т. III-IV. Трактаты с Австрией. – СПб., 1876-1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. – СПб., 1905.
7. Mowat R.B. A History of European Diplomacy (1451-1789) / R.B. Mowat. – London: Hamden-Connecticut, 1971. – 311 p.
8. Zieseniss Ch.J. Le congress de Vienn et l'Europe des prince / Ch.J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366 p.
9. Webster C.K. The Congress of Vienna. 1814-1815 / C.K. Webster. – New York: Barnes and Noble, 1963. – 213 p.
10. Циватий В.Г. Шарль Моріс де Талейран-Перігор (1754-1838) – віртуозний дипломат, мудрий політик чи злий геній доби Нового часу? (Інституційно-соціальний портрет ХХІ століття) / В.Г. Циватий // Зовнішні справи. – Серія «Історичні науки». – 2016. – № 6. – С. 30-35.
11. Black J. A History of Diplomacy / J. Black. – London: Reaktion Books, 2010. – 312 p.
12. Сакун О.Ф. Дипломатическое ремесло / О.Ф. Сакун. – М.: Международные отношения, 2016. – 440 с.
13. Циватий В.Г. Теоретико-методологічне підґрунтя інституціоналізації та інституціональної теорії дипломатії доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.): історичний аспект / В.Г. Циватий // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 вересня 2015 року). – Львів, 2015. – С. 101-104.
14. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Be. Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.

Циватий В.Г. Європейський політико-дипломатический діалог в інституціональному пространстві міжгосударственных отношений епохи раннього Нового часу (XVI-XVIII вв.).

По итогам компаративного анализа внешней политики и дипломатии европейских государств раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) представлена модель европейской дипломатии исследуемого периода. Особое внимание уделяется институциональному развитию общественно-политической мысли и институционально-дипломатической практики в Западной и Центральной Европе. Определены направления развития теории и практики внешней политики и дипломатии в Европе раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.), особенности их формирования и становления в ведущих государствах Европы.

В статье проанализирован Венский конгресс (1814-1815 гг.) как выдающееся историческое событие для политико-дипломатического и институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и

особенностях переговорного процесса европейских государств на конгрессе. Итоги Венского конгресса стали важным стимулом для дальнейшего социально-экономического, политического и дипломатического европейского развития. Практические достижения Венского конгресса и опыт, приобретённый европейской дипломатией конца XVIII – начала XIX вв., предопределили будущее институциональное развитие мировой дипломатии и международного права, не утратив своей актуальности и для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, политико-дипломатическая система, Венская система международных отношений, Венский конгресс (1814-1815 гг.), раннее Новое время (XVI-XVIII вв.), Европа.

Tsivatyi V. European Political and Diplomatic Dialogue in the Institutional Space of International Relations of Early New Age (XVI-XVIII centuries).

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern period (XVI-XVIII centuries). Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Western and Central Europe. The author defines the directions of the theoretical and practical development of diplomacy and foreign policy in Europe of the early Modern period (XVI-XVIII centuries) as well as their formation peculiarities in the leading countries of Europe.

The Congress of Vienna (1814-1815) as an important historical event for political, diplomatic and institutional development of Europe is analyzed. The attention is paid to the diplomatic tools, national peculiarities of negotiations at the Congress. The results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, political and diplomatic development of Europe. Practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by the European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy and international law, having its relevance for today.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814-1815), early Modern period (XVI-XVIII centuries), Europe.

УДК 94(73)504.06«1900/1909»

Перга Т.Ю.

ПОЛІТИКА ТЕОДОРА РУЗВЕЛЬТА У СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ: КОНСЕРВАЦІЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

У статті досліджуються засади та напрямки державної політики США з охорони природи на початку ХХ ст., яка отримала назву консервації. Визначено, що її передумовами є зростання уваги до дикої природи американських філософів, художників, письменників, науковців, які сприяли формуванню екологічної свідомості в суспільстві. Проаналізовано роль президента США Т. Рузвельта у розвитку цієї політики та її головні напрямки: створення державного земельного резерву, включаючи національні ліси та парки, збереження лісів, водних ресурсів, меліорація посушливих територій, ініціювання різних комісій, що мали провести ревізію природних ресурсів США. Розглянуто роль Наради губернаторів (1908 р.) та Національного конгресу з консервації (1909 р.) в активізації руху за консервацію природних ресурсів у США. Доведено, що президент Т. Рузвельт сформулював в американському суспільстві ідеали збереження природи, засновані на цінностях цивілізації, патріотизму та суспільної моралі, які було покладено в основу розвитку екологічної політики кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: США, Т. Рузвельт, консервація, охорона природи, екологічна політика.

У ХХІ ст. екологічна політика перетворюється на один з важливих напрямів діяльності держав. Підвищення її ефективності обумовлює звернення до досвіду тих країн світу, які досягли в цій царині значних успіхів. Особливий інтерес становлять США, які одні з перших у світі почали здійснювати державну політику охорони природи, що отримала назву консервації. Велику роль у її формуванні відіграв президент США Т. Рузвельт, адміністрація якого розробила головні ідеологічні та стратегічні засади урядових дій. Багато з них були покладені в основу розвитку екологічної політики кінця ХХ – ХХІ ст. Це актуалізує вивчення витоків консервації та головних аспектів її впровадження на початку ХХ ст., що є метою даної статті.

Наукові розвідки вітчизняних істориків приділяють цьому аспекту недостатньо уваги. Переважає думка, що екологічна політика США зародилась у 1960-х рр., що обумовлює фокус сучасних досліджень на періоді кінця ХХ – початку ХХІ ст. В американській історіографії політика консервації природних ресурсів досліджена більш детально. До того ж вона проаналізована як очевидцями подій (Дж. Мур, Г. Пінчот, Р. Лафоллет), так і сучасниками (Р. Бейтс, Дж.П. Кінней, С. Міллер, Д. Ворстер). Особлива увага приділяється ролі президента Т. Рузвельта (І. Туррелл, Д. Лунді, В.Х. Харбог, П. Катрайт, М.Р. Кенфілд), що є закономірним з огляду на його внесок у розвиток цієї політики.

Після закінчення громадянської війни у США значно зріс інтерес не лише до історії, а й до навколишнього середовища. Можливість безперешкодно подорожувати країною відкрила для американців чарівні краєвиди, захоплення

якими простежується в літературних та художніх творах другої половини XIX ст. Не буде перебільшенням сказати, що ні в одній країні світу дика природа не користувалася такою підвищеною увагою, як у американських філософів, художників та письменників. Багато в чому завдяки їм США досягли таких вражаючих успіхів у захисті природи та сприяли розвитку потужного природоохоронного руху.

Значний внесок у розвиток філософських основ та ідеології руху на захист дикої природи зробили Р. Емерсон, Г. Торо, О. Леопольд, Р. Холмс. Вони дозволили поглянути на дику природу, яка вважалось до того часу чимось непотрібним, поганим і негідним, як на моральну і вільну сутність, яку саме за це і потрібно цінувати. Також ними була оцінена неекономічна, естетична цінність дикої природи, яка прирівнювалась у правах з людиною, та обґрунтована необхідність її захисту.

Розвиток живопису сприяв пробудженню релігійних, духовних та патріотичних мотивів захисту дикої природи. Перетворення первісного американського пейзажу в національний символ є великою заслугою американських художників. У США існувала особлива національна школа художників дикої природи, яка отримала назву Школа річки Гудзон. У неї входило понад 50 пейзажистів, найбільш відомими представниками якої є Т. Коул, А. Бірштад, Ф.Е. Черч та ін. Школа річки Гудзон прославляла дику природу Америки і ставила під сумнів поняття технічного прогресу. Художники намагалися показати, що своєю святістю, незайманістю дика природа все ще залишалася еталоном і стандартом невинності та чистоти. Вони сприймали свою країну як дотик руки Бога на землі, який унаочнений у величі дикої природи. Такі чудеса природи, як Ніагарський водоспад, розумілися художниками Школи річки Гудзон як священний доказ того, що США є «Божественною країною». Картина художника А. Бірштада «Вид на Скелясті гори», який належав до Школи, висить нині у Білому Домі, символічному центрі американської нації, а картини іншого представника цієї школи – Т. Морана – виставлені у Конгресі США.

Внесок у зростання інтересу до природи зіграли й американські письменники, які змогли викликати у своїх співгромадян благоговіння, захоплення, любов і повагу до неї. За підрахунками В. Борейко, у XIX – на початку XX ст. у США працювало близько 70 письменників дикої природи [1, с. 9]. Великий вплив на формування почуттів та поглядів американців мав і Дж. Мур. Майже втративши в результаті нещасного випадку зір, він вирішив подивитися на природні чудеса Америки, для чого здійснив подорож до Йосеміту і гір Сьєрра-Невада. За її результатами Дж. Мур написав збірку статей для журналу «Сенчірі», які мали великий резонанс у суспільстві [2, р. 79]. Внаслідок експедиції в північно-західну частину штату Вайомінг фотограф В.Г. Джексон зробив знімки Йеллоустона, які демонстрували велич

цього природного комплексу. Вони були використані в боротьбі громадськості за створення Йеллоустонського національного парку.

Ці тенденції у відношенні до природи змусили передових представників американського суспільства замислитись над проблемою національної спадщини. Особливої гостроти питання набуло в останній третині XIX ст., коли в США розпочався процес монополізації промисловості. Безконтрольність корпорацій, зокрема у відношенні до довкілля, яскраво ілюструє використання в документах однієї з найбільших американських компаній з видобутку нафти – «Стандарт ойл» терміну «необмежені природні ресурси» [3, с. 30]. Крім матеріальних збитків, такий підхід завдавав і великої моральної шкоди: в суспільстві пропагувалася ідея вседозволеності, варварства, хижацького ставлення до природи. Тому боротьба за збереження дикої природи, а пізніше й усіх природних ресурсів США, була тісно пов'язана з боротьбою за обмеження діяльності корпорацій.

Науковий та політичний дискурс щодо впливу людини на довкілля відобразив існування в США різних поглядів на соціально-економічний розвиток країни. Головним питанням, довкола якого точились дискусії, було використання сировини, як необхідної умови для швидкого розвитку американської економіки та монопольних об'єднань зокрема. Прихильники розширення використання природних ресурсів обстоювали ідею співробітництва з корпораціями та проведення послідовної державної політики з метою перетворення аграрного суспільства на економічно розвинуте. Їх опоненти виступали проти активного промислового розвитку країни, за повернення США до аграрного суспільства (ці ідеї унаочнені в романі Е. Беллами «Озирнись назад»). До того ж, у США було багато людей, які не сприймали урбанізованого техногенного суспільства, віддаючи перевагу незайманій природі часів переселенців.

Відповідно, в останній третині XIX ст. у США сформувалось два підходи до розвитку природоохоронної політики. Течія консерваціоністів (від англ. «conserve» – зберігати), до якої входило багато вчених та політичних діячів, була досить популярною. Її представники виступали проти необмеженого та бездумного використання лісів, земель, рибних запасів і дичини, з метою їх раціональної експлуатації в інтересах бізнесу. Одним з найпалкіших прихильників цієї ідеї був Дж. Мур, який заснував організацію «Сьєрра клуб» та виступав за створення національної системи парків. Консерваціоністи об'єднали в своїх лавах технократів та багатьох політичних лідерів, які проторували шлях до вищих ешелонів влади і мали політичні та практичні засоби для вирішення певних природоохоронних питань. Поглядів цього напрямку дотримувались Т. Рузвельт, Г. Пінчот, Х. Беннет, сенатор Ф.Дж. Ньюлендз та інші.

Представники напрямку, які тяжіли до аграрників – так звані презерваціоністи (від англ. «preserve» – охороняти), вважали головним

завданням охорону дикої фауни. У 1905 р. вони заснували національне товариство «Одубон», яке займалося питаннями захисту птахів. Цей напрямок був вузькоспеціалізований і великого впливу на розвиток природоохоронного руху в США не мав, хоча загалом популяризував ідею охорони природи та її ресурсів [3, с. 31-32]. Домінуючою в американському суспільстві стала ідея консервації природних ресурсів, яка на початку ХХ ст. була взята політичною елітою країни в якості головного ідеологічного обґрунтування державної політики з охорони природи.

Вагомий внесок у її розвиток зробили різні товариства зоологічного, орнітологічного та натуралістичного напрямів, які створювалися у штатах. Вони друкували наукові праці та доповіді з проблем рослинного і тваринного світу, в яких доводили необхідність охорони певних видів «дикого життя». Наприклад, у 1867 р. був створений Нью-Йоркський ботанічний клуб, у 1873 р. – орнітологічний клуб у Кембриджі, у 1883 р. – американське орнітологічне об'єднання та об'єднання натуралістів східних штатів. У 1894 р. з'явилися натуралістичне об'єднання в Пенсільванії та орнітологічний клуб у Мічигані; у 1890-х рр. такі ж організації відкрились в Огайо, Філадельфії, Каліфорнії, Іллінойсі, Небрасці [4, р. 110].

У 1873 р. Ф.Б. Хот представив перед Американською асоціацією успіхів науки у Портленді (штат Мен) доповідь, в якій яскраво змалював страхітливі картини розорення лісів та переваги їх відновлення для запобігання повеней. Вона була передана Конгресу у супроводі спеціального послання президента У. Гранта. Під впливом наведених науковцем фактів у 1873-1874 рр. були прийняті федеральні закони про культуру лісництва [5, р. 132]. Діяльність таких товариств зіграла велику роль у формуванні екологічної свідомості в США наприкінці ХІХ ст. і мала безпосередній вплив на початок перших природоохоронних заходів як на рівні штатів, так і на рівні федерального уряду.

Наведені факти свідчать, що наприкінці ХІХ ст. у США сформувались передумови для розвитку державної політики з охорони довкілля: в країні активно популяризувалась велич природи, яка почала розглядатись, як національне багатство американців і багато представників суспільства прагнули її зберегти. До того ж, у 1870-1880-х рр. деякі штати почали приймати перші закони з охорони лісів від пожеж та ініціативи, спрямовані на заохочення до цієї діяльності громадян (преміювалося насадження дерев, святкувався День дерева тощо).

Початком державної політики щодо охорони природних ресурсів традиційно вважається створення у 1871 р. Комісії Сполучених Штатів Америки з риби та рибальства. У 1881 р. під керівництвом Комісара сільського господарства було організовано Бюро лісництва, яке у 1886 р. набуло статусу окремого підрозділу Департаменту сільського господарства. У 1872 р. у США був заснований перший Національний парк – Йеллоустоун. У 1896 р. до нього

додалося ще три парки: Секвойя, Йосеміт, Генерала Гранта [6, р. 117]. Наступного року США прийняли перший федеральний закон, який надавав цінним лісам статус національних [3, с. 34]. Охорона лісів, з якої почався розвиток політики захисту природи в США, поставила на порядок денний всебічний розвиток цих територій, включаючи зрошення посушливих земель. На кінець XIX ст. з цією метою була проведена їх ревізія.

Водночас ці кроки були фрагментарними і не приносили помітних результатів. Розвиток комплексної та цілеспрямованої політики щодо охорони природи тісно пов'язаний з діяльністю президента США Т. Рузвельта. Під час його перебування на посаді президента були сформовані ідеологічні засади та розроблені головні напрямки діяльності уряду в цій царині. Ця політика отримала назву консервації природних ресурсів. Хоча, як було зазначено вище, ідеї консервації поширились в американському суспільстві ще в кінці XIX ст., на початку XX ст. вони були інституалізовані в новій державній політиці щодо довкілля.

Голова Лісової служби США Г. Пінчот таким чином охарактеризував її: «Консервація виступає проти розорення природних ресурсів, які не можуть бути відновлені, наприклад вугілля та залізна руда, ґрунти та ліси... а ще більше спирається на рівні можливості для всіх американських громадян віддати свою віру цим ресурсам, як нинішнім, так і майбутнім» [7, р. 28]. Головні принципи, що були покладені в її основу: використання природних ресурсів в інтересах існуючих поколінь, запобігання забрудненню, розробка і збереження на благо багатьох людей, а не заради наживи обмеженої купки осіб. В американській літературі традиційно підкреслюється роль Т. Рузвельта, який зробив значний внесок у її впровадження, надавши характер загальнонаціональної. Часто його називають першим «консерваціоністським» президентом. Всі американські сучасні історики та очевидці подій високо оцінюють реформи Т. Рузвельта з охорони природи. Американський історик Дж. Маурі, голова Лісової служби Г. Пінчот та сенатор Р. Лафоллет вважали, що Т. Рузвельт поклав початок світовому руху за припинення виснаження ґрунтів і збереження багатств природи для людини і це є його найбільшим досягненням [7, р. 88; 8, р. 52]. Інший американський історик Г. Прінгл вважає, що інтерес до охорони природи можна вважати частиною компанії президента проти злочинних власників величезних багатств [9, с. 61].

Т. Рузвельт зацікавився проблемами охорони природи ще до приходу в Білий дім. Перебуваючи на посаді генерал-губернатора штату Нью-Йорк, майбутній президент почав боротьбу за перебудову лісництва та його розвиток на наукових засадах. У межах штату досить вдалою була його діяльність щодо створення національного парку на березі річки Гудзон (Паллісайд парк), де розташовувались унікальні поклади діабазу. Чарівний куточок природи нещадно розграбовувався будівельними корпораціями, які використовували цей мінерал при шляхобудуванні. Т. Рузвельт підтримав ідею оголосити цей

район заповідником і створити комісію двох штатів (Нью-Йорку та Нью-Джерсі) для нагляду за ситуацією. Він навіть домігся від законодавчих зборів асигнувань у розмірі 10 тис. дол. на перші потреби цієї комісії [10, р. 34]. Пункт про необхідність охорони природних ресурсів був включений і у передвиборчу програму президента.

Під час президентства Т. Рузвельта консервація природних ресурсів стала домінуючою природоохоронною доктриною. Він оцінив їх виснаження як одну з найбільш гострих проблем, що стоять перед країною – президент був упевнений, що якщо США продовжить бездумно витрачати природні багатства, протягом кількох років вони будуть спустошені. Тому він неодноразово наголошував на необхідності розумного використання цього національного багатства, яке означало, що земля може бути використана для відпочинку, лісозаготівлі, життя диких тварин та видобутку корисних копалин доти, поки ця практика проводилася стійким чином.

У першому посланні до Конгресу значну увагу Т. Рузвельт присвятив охороні лісів, яку він розглядав, як необхідну умову підвищення економічної могутності США: «...захист лісів є засобом для збільшення і підтримки ресурсів нашої країни і галузей, які залежать від них. Збереження наших лісів є імперативом і бізнес-необхідністю. Ми прийшли, щоб ясно побачити, що все, що руйнує ліс, за винятком того, що звільняє місце для сільського господарства, ставить під загрозу наше благополуччя». Через призму охорони лісів у промові були виголошені головні напрямки природоохоронної політики, які впроваджувались протягом двох каденцій його президентства – створення державного фонду земель, національних лісів і парків, відновлення ґрунтів, охорона тварин, зрошення, рекультивация земель [11]. На початку ХХ ст. було поставлено питання про їхній взаємозв'язок.

Центральним питанням у діяльності адміністрації Т. Рузвельта став розвиток державних земель, який, крім наведених вище напрямків, включив консервацію корисних копалин і ґрунтів. Важливими складовими було визнано меліорацію та гідроенергетику. Державні землі почали розглядатись, як власність усієї нації, що захищало їх від надмірної експлуатації. Вони перебували в державному резерві і політика уряду була направлена на регулювання різних адміністративних питань.

Одним з основних напрямів консервації залишилась охорона лісів. У цій царині було проведено кілька радикальних заходів. Велике значення мало надання президенту права (за законами 1897 р. та 1900 р.) самостійно створювати фонд державних земель, чим він і скористався. До 1901 р., коли Т. Рузвельт прийшов до влади, резервний фонд державних земель становив лише 45 млн. акрів. Протягом наступних семи років у нього було включено майже 150 млн. акрів [12, р. 58-59].

Хоча у своєму посланні до Конгресу 1903 р. президент наголошував, що розуміння необхідності охорони лісів знайшло широку підтримку серед всіх

верств населення, зокрема і серед членів Конгресу [13, р. 16], його політика зустріла значний спротив. Члени Конгресу ініціювали розгляд конфліктних питань в його стінах. 19 лютого 1907 р. сенатор Ч. Фултон (штат Орегон) вніс закон, який забороняв передачу будь-яких угідь у західних штатах до державного фонду без дозволу Конгресу. Закон було передано на розгляд Комітету у справах державних земель, а Т. Рузвельт тим часом передав до державного резерву ще 32 ділянки [14, р. 60]. Саме завдяки таким рішучим діям президента державний земельний фонд на початку ХХ ст. помітно збільшився (в 3,5 рази).

Паралельно були зроблені кроки щодо вдосконалення законодавства з охорони державних земель. Головна увага приділялась розширенню контролю за їх розвитком. Згідно до закону 1905 р. всі особи, які працювали в лісових резервах та Національній службі парків США, отримали право накладати штрафи та арештовувати порушників. Закон 1908 р. проголошував, що і контролери повинні були дотримуватися встановлених норм. Водночас 10% прибутку від діяльності у національних лісах, мало використовуватись для розвитку шкіл або шляхів у межах штатів, на території яких вони розташовувались [14, р. 213]. Цим заходом уряд планував заохотити населення та підприємців до дбайливого користування лісовими ресурсами, що мало принести комерційну вигоду і державі.

Для підвищення ефективності охорони лісів Т. Рузвельт спробував реорганізувати відповідні служби. Після Американського Конгресу з лісів, що пройшов у Вашингтоні у 1905 р., Бюро лісництва було перейменовано на Лісову службу на чолі з Г. Пінчотом, яка знаходилась у складі Генеральної земельної служби Міністерства внутрішніх справ. У цьому ж році національні ліси було передано у підпорядкування Міністерства сільського господарства. Принципи діяльності служби були розроблені Г. Пінчотом, а саме: відкритість ресурсів національних лісів для регулярного використання, комплексна експлуатація, оренда державної власності [15, с. 167-168]. Ці зміни вказують на поглиблення лісоохоронної діяльності на початку ХХ ст., яка мала змінити акцент із збереження ресурсів на впровадження принципів їх наукового відновлення та розвитку.

На важливість формування в суспільстві дбайливого ставлення до лісів свідчить увага, яку Лісова служба приділяла агітаційній роботі. Кожен місяць друкувалося до 50 млн. інформаційних листівок з питань охорони лісів, які безкоштовно роздавалися населенню – сукупний бюджет цих витрат складав 6 млн. дол. на рік [16, р. 21]. Завдяки рішучості, ініціативності та мобільності керівника Бюро лісництва Г. Пінчота за порівняно короткий термін відбулись помітні зрушення в охороні лісових багатств США.

Політика охорони лісів вплинула на створення національних парків і заповідників для збереження найбільш цінних видів рослинного і тваринного світу. У 1909 р. за ініціативи Т. Рузвельта було створено 5 національних парків

у Північній та Південній Дакоті, Оклахомі, Орегоні та Колорадо. Також організовувались 4 резервації для диких тварин в Оклахомі, Арізоні, Монтані та Вашингтоні і багато резервацій для птахів у межах всієї країни [17, р. 77 - 83]. Загалом у 1903-1909 рр. з'явився 51 національний заповідник для птахів на території 17 штатів [18, р. 317]. Водночас у 1906 р. був прийнятий «Закон про збереження американських старожитностей», який дозволив президенту створювати національні пам'ятники для збереження місць особливого історичного та наукового інтересу. Це сприяло формуванню комплексного підходу до збереження національної спадщини в США, до якої були віднесені як історичні, так і природні елементи.

На початку ХХ ст. політика консервації природних ресурсів включила такі аспекти, як гідроенергетика та супутнє зрошення посушливих територій. Останній напрям на початку ХХ ст. набув стратегічного значення, особливо у західних штатах. Ще в першому посланні до Конгресу 3 грудня 1901 р. Т. Рузвельт не лише підтримав діяльність у цій сфері, а й висловився за необхідність її розширення [11]. Окрім того, президент ініціював створення комітету для підготовки Закону про меліорацію, до складу якого ввійшли сенатори та конгресмени. Після нетривалих дебатів у 1902 р. він був ухвалений. На честь найактивнішого поборника його прийняття цей документ отримав неофіційну назву Закону Ньюлендса. Він зобов'язував федеральний уряд підтримати і, в кінцевому рахунку, поставити під контроль масштабне зрошення, яке змінить ландшафт, економіку, соціальну та політичну структуру західних штатів. Програма була розрахована на 4 роки, до 1906 р. У цей період було розпочато 28 проєктів, які надали доступ до води понад 30 тис. фермам [9, р. 92]. Також у рамках Геологічної служби США створювалась Служба меліорації, яка повинна була вивчити можливість потенційних проєктів розвитку водних ресурсів у західних штатах з метою отримання доходів від продажу в них федеральних земель.

Занепокоєння станом державних земель на Заході, зокрема, пасовищ, що здавалися в оренду фермерам та приносили прибуток державній казні, спонукало адміністрацію Т. Рузвельта призначити Комісію державних земель у складі В.Е. Річардса, Ф.Х. Ньюелла та Г. Пінчота, яка повинна була підготувати доповідь про їх стан [19, р. 42].

Дослідженням проблеми мінералізації земель у США займався Інститут гірничих інженерів. Ним було розроблено кілька рекомендацій, що мали сприяти поширенню політики консервації у гірничодобувній галузі. З метою припинення неконтрольованого видобутку нафти та вугілля пропонувалося оголосити їх національним багатством США. Була висунута пропозиція здавати родовища в оренду, але під суворим контролем за їх експлуатацією. Для регулювання процесу видобування корисних копалин таким способом, який би не руйнував верхній родючий шар ґрунтів, відповідним інстанціям

рекомендувалось провести чітке розмежування між поняттями верхнього родючого шару та шаром, що містив корисні копалини [19, р. 51]. Обидві пропозиції сприяли формуванню більш чіткого уявлення щодо здійснення конкретних заходів у цій сфері, які були впроваджені за президентів США В. Тафта та В. Вільсона.

Важливо наголосити, що Т. Рузвельт надавав важливе значення створенню та роботі різних комісій, які повинні були здійснити інвентаризацію державних земель та розробити заходи з покращення їхнього розвитку. До того ж, робота комісій привертала увагу до природних ресурсів не лише можновладців, а й пересічних громадян, що сприяло зростанню екологічної свідомості та підтримці ідей консервації в суспільстві. Тому цей напрямок зайняв в урядовій політиці одне з головних місць.

14 травня 1907 р. була призначена Комісія наземних водних шляхів під головуванням сенатора Т.С. Бартона. У супровідному листі Т. Рузвельт підкреслив цінність природних водосховищ, як великих національних ресурсів, і вказав на необхідність створення прогресивного плану їхнього розвитку та контролю [20, р. 71]. Комісія повинна була зібрати необхідну інформацію в усіх штатах і підготувати на цій основі для Конгресу доповідь, яка б не лише довела необхідність заходів з консервації, а і запропонувала шляхи їх впровадження.

У жовтні 1907 р. комісія здійснила подорож річкою Міссісіпі. У лютому 1908 р. на основі ретельного дослідження стану водних артерій країни та прилеглих територій комісія підготувала доповідь. У ній були запропоновані такі принципи використання водних ресурсів країни: координація, коригування водного руху з усіма видами наземного та залізничного транспорту, необхідність урахування комерційних та перспективних потреб, співробітництво між федеральним урядом та урядами штатів. Також вказувалось на необхідність здійснення систематичного нагляду і вдосконалення водних шляхів, розвитку і використання водної енергії («білого вугілля»), важливість проведення робіт з попередження повеней та обводнення посушливих і безплідних територій. Безперечним здобутком її діяльності був висновок про зв'язок водних шляхів на материк з збездісненням районів у верхів'ях водних джерел, на основі чого комісія запропонувала розвивати співробітництво штатів у питаннях контролю за деградованими територіями. Комісія рекомендувала президенту скликати нараду губернаторів усіх штатів для детального дослідження питання про охорону водних багатств і об'єднання зусиль, які здійснювалися в цьому напрямі [21, р. 115].

Ця ідея була схвалена Т. Рузвельтом, який вирішив надати такій зустрічі більшої ваги та заручитись підтримкою консервації серед широких верств американського суспільства. Одним із задумів організації заходу стало заохочення ініціатив з консервації природних ресурсів. Президент розіслав запрошення на нараду не лише губернаторам штатів, а і багатьом суспільним

організаціям, приватним особам і представникам преси. На неї приїхали представники 34 штатів, 7 членів кабінету, 9 судів Верховного суду, члени Конгресу, представники 68 національних товариств. Спеціальними гостями зустрічі стали У.Дж. Брайян, Е. Карнегі, Дж. Хілл, Дж. Мітчелл та Е. Пінчот. Власних кореспондентів надіслали журнали «Американ мегезін», «Сенчурі», «Кольерс Уіклі», «Еврибоді мегезін», «Індепендент», «Аутлук», «Ревью оф ревьюз», «Саксесс», «Уорлдз уорк» та інші. Серед численних організацій, які взяли участь у нараді, варто згадати Лігу бізнесменів, Національну асоціацію промисловців, Національну громадянську федерацію, Американську федерацію праці, Бюро паровозних машиністів, Братство залізничних продуктів, Братство паровозних кочегарів [22, р. 278], що вказує на представлення і тих груп суспільства, які в процесі своєї професійної діяльності впливали або потенційно могли впливати на природне середовище.

Протягом трьох днів (13-15 травня) обговорювалися можливі заходи і методи охорони лісових ресурсів, водних шляхів та рудних покладів країни. Президент Т. Рузвельт виголосив на цій нараді свою відому промову «Консервація як національний обов'язок», в якій зазначив: «...природні ресурси нашої країни знаходяться під загрозою виснаження, якщо ми допускаємо подальше продовження старих марнотратних методів їх експлуатації. Ми стали великими в матеріальному плані через щедре використання наших ресурсів, і у нас є привід для гордості... Але прийшов час, щоб дізнатися, що станеться, коли зникнуть наші ліси, вугілля, залізо, нафта і газ будуть вичерпані, а ґрунт збідніє і змиється потоками, що забруднять ріки, оголять поля і перешкодять навігації. Ці питання не є питаннями лише наступного століття або наступного покоління... Ми повинні проявляти далекоглядність зараз, як розсудливий чоловік... ставиться до своєї власності, яка... гарантує благополуччя для нас і наших дітей» [23]. Консервацію він назвав не лише питанням матеріальним, а і фундаментальним питанням моралі. Нарада висловила рішучу підтримку доповіді Комісії внутрішніх водних шляхів, а після обміну думками прийняла рішення про створення Національної комісії з консервації природних ресурсів на чолі з Г. Пінчотом та постійно діючих комісій з консервації у 36 штатах.

У декларації, прийнятій на нараді губернаторів, знайшли відображення прогресивні погляди передових представників американського суспільства. Зокрема в ній зазначалось: «...Ми вимагаємо продовження і розширення лісової політики, яка передбачає економію і відродження наших лісових запасів, що постійно зменшуються, попередження ерозії ґрунтів, захист верхів'я річок і підтримку чистоти та судноплавства на наших річках. Ми визнаємо, що приватне володіння лісовими угіддями накладає обов'язки в інтересах всього народу, і ми вітаємо введення нових законів, які передбачають охорону і відновлення лісів, що знаходяться в приватному володінні».

Вказуючи на велике значення річок для благоустрою всього народу, резолюція зверталась безпосередньо до Конгресу з проханням негайно прийняти закони, які б передбачали «швидке покращення наших річок та охорону їх басейнів, що необхідно для користі торгівлі і захисту інтересів усього народу» [24, р. 611]. Також було поставлено питання про прийняття законів, які попередять виснаження та розграбування мінеральних багатств США – вугілля, нафти, газу.

Нарада губернаторів мала велике історичне значення. Порівняно з комісіями, які, по-перше, не затверджувались Конгресом, а по-друге, працювали у вузькоспеціалізованих напрямках, вона стала першим авторитетним зібранням людей, які мали певний політичний вплив на суспільне життя країни. У ній взяли участь сенатори, судді та члени кабінету, що свідчить про те, що хоча не всі члени Конгресу підтримували політику консервації, серед політичної еліти країни зросла зацікавленість ідеями охорони природи. Вперше в історії США були ухвалені рішення, які мали великий резонанс на національному рівні.

Одразу після наради Т. Рузвельт підібрав кандидатів у члени Національної комісії з консервації. Вона налічувала 49 чоловік, третину з яких склали політичні діячі, третину – промисловці, а третину – учені. У рамках Комісії був створений виконавчий комітет та чотири секції – водних шляхів, лісів, землі та мінералів, що відобразили головні вектори урядової природоохоронної політики. Виконавчий комітет очолив Г. Пінчот, якого без сумніву можна вважати головним натхненником та ентузіастом консервації. Хоча комісія не була затверджена Конгресом і не мала адміністративних прав, президент видав спеціальне розпорядження всім федеральним міністерствам надавати їй необхідну допомогу при збиранні інформації і здійсненні різних досліджень.

За кілька місяців роботи комісія збрала цінну інформацію про стан державних ресурсів та про експлуатацію природних багатств країни. Доповідь рекомендувала перегляд деяких законів (зокрема Закону про гомстеди та Закону про пустуючі землі) з метою припинення хижацької експлуатації посівних земель і мінеральних покладів, причому, не лише на державних землях. Однак внаслідок відмови Конгресу виділити необхідні 25 тис. дол. на роботу комісії, вона була розпущена [25, р. 231].

Зазначимо, що активність президента у питанні охорони природних багатств і контролю над експлуатацією лісів так і не знайшли в Конгресі одностайної підтримки. Заходи уряду в цій сфері підтримувались окремими сенаторами і конгресменами прогресивних поглядів. Представники консервативного табору ставились до них з ворожістю. Тому майже всі важливі комісії, що планувалось створити з різних аспектів охорони природи, не змогли отримати підтримку Конгресу і не проіснували тривалий час. Фактично їх робота обмежувалась збиранням інформації і складанням доповідей.

Вороже ставлення до новаторських ідей Т. Рузвельта щодо охорони природи особливо гостро проявилось перед самим закінченням президентського строку, під час розгляду в лютому 1908 р. у Конгресі доповіді Сільськогосподарської комісії. Ця комісія під головуванням відомого ботаніка, директора сільськогосподарського коледжу в Корнеллі Л.Дж. Бейлі була призначена Т. Рузвельтом лише в серпні 1908 р. «по гарячих слідах» консервації. Вона збрала багато інформації і підготувала доповідь про економічні та соціальні труднощі фермерів. Екологічний характер цим дослідженням надавав висновок, що покращення роботи фермерів неможливо без раціонального ставлення до довкілля. На думку Т. Рузвельта, фермер, що мав сприятливі умови для ведення своєї справи, повинен був розумно використовувати природні ресурси та більш дбайливо до них ставитися. Для підвищення ефективності роботи фермерів уряд пропонував їх співпрацю, організацію сільськогосподарських шкіл нового типу для підготовки спеціалістів, покращення зв'язку, включаючи розвиток доріг та поштових пересилок. Проте Конгрес не санкціонував для публікації та розповсюдження доповіді необхідної суми в розмірі 25 тис. дол. [26], в результаті чого корисні ідеї на довгий час лягли «під сукно».

Не дивлячись на зусилля прогресистів обох партій, «стара гвардія» республіканської партії змогла також відхилити Закон про створення постійно діючої Комісії з розвитку водних шляхів, який був внесений в Конгрес ще в кінці 1907 р. Лише через рік, внаслідок наполегливості лобіста консервації Ф.Дж. Ньюлендса вона отримала статус визнаної державою установи. Сенаторам Ф.Дж. Ньюлендсу, Р.М. Лафаллету та іншим прихильникам консервації вдалося «протягнути» постанову про її створення у вигляді додатку до Закону про покращення річок та гаваней, прийнятого Конгресом на початку травня 1909 р. Т. Рузвельт підписав його 4 травня, в день, коли він залишив посаду президента [20, р. 290].

Попри протиріччя з Конгресом, 22 січня 1909 р. Т. Рузвельт виступив ще з одним посланням, в якому, спираючись на доповідь Національної комісії з охорони природних ресурсів, наголосив на необхідності продовження заходів з консервації природних ресурсів. Пропозиції президента передбачали подальше розширення державних лісових резервів, державний контроль над пасовищами, захист від повеней полів, передачу в оренду родовищ вугілля та багато інших важливих заходів у царині охорони природних ресурсів і покращення сільського господарства [25, р. 711]. Однак зайнятися усім цим уряд вже не встиг.

Кульмінацією екологічного руху на початку ХХ ст. став Національний конгрес з питань консервації, який відбувся в грудні 1909 р. Т. Рузвельт став почесним головою цієї зустрічі. Люди різних соціальних, політичних та економічних поглядів об'єднались в одному бажанні підтримати та поширити ідеї консервації. На ньому були присутні учені, що виступали проти розорення

природних ресурсів; бізнесмени, які намагались дійти згоди і припинити руйнівну для природи конкуренцію; представники соціальної сфери, що прагнули поширити ідеї консервації на людське суспільство; жінки з різних патріотичних організацій, які прагнули таким чином боротися з притаманною багатьом американцям психологією індивідуалізму. Матеріали конгресу підкреслюють важливість приватної природоохоронної діяльності, включаючи участь жінок, та енергійний громадський резонанс наради губернаторів 1908 р. [24, р. 313] Він підсумував досягнення руху за консервацію природних ресурсів у 1900-1908 рр. та засвідчив інтеграцію його ідей в суспільно-політичне життя США на початку ХХ ст. До початку Першої світової війни такі конгреси проводились у вигляді щорічних форумів для обговорення і дискусій серед державних і приватних лідерів консервації.

Таким чином, консервація природних ресурсів стала одним із пріоритетних напрямків діяльності президента Т. Рузвельта, який є одним із засновників цієї політики. Безсумнівною є його визначна роль у формуванні в американському суспільстві ідеалів збереження природи, заснованих на цінностях цивілізації, патріотизму та суспільної моралі. Хоча багато починань президента так і не були впроваджені, його діяльність заклала головні напрями майбутніх зусиль у збереженні природних ресурсів нації. Вони були розвинуті у ХХ ст. й інтегровані до сучасної екологічної політики США.

Список використаних джерел та літератури

1. Борейко В.Е. История охраны дикой природы в США / В.Е. Борейко. – К.: Київський еколого-культурний центр. – 2008. – 80 с.
2. Worster D. A Passion for Nature: The Life of John Muir / D. Worster. – Oxford University Press, 2011. – 544 p.
3. Перга Т.Ю. До питання про передумови виникнення природоохоронної політики уряду США наприкінці ХІХ ст. / Т.Ю. Перга // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – 1997. – Вип. 43. – С. 29-36.
4. Bates R. Scientific societies in the United States / R. Bates. – N.Y.: Mitt Press, 1958.
5. Documents of American History / Ed. by Henry Steele Commager, - N.Y., 1945. – 648 p.
6. Historical statistics of the United States. Colonial times to 1957 / U.S.Sensus Bureau. – W., 1960. – 688 p.
7. Pinchot G. The fight for conservation / G. Pinchot. – N.Y.: Doubleday, Page&Company, 1910. – 176 p.
8. Lafollete R.M. Authobiography / R.M. Lafollete. – N.Y., 1959. – 261 p.
9. Pringle H.F. Theodore Roosevelt / H.F. Pringle. – N.Y., 1931 – 181 p.
10. Lunde D. The Naturalist: Theodore Roosevelt, A Lifetime of Exploration, and the Triumph of American Natural History / D. Lunde. – Crown, 2016. – 352 p.
11. Theodore Roosevelt. First Annual Message. December 3, 1901. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=29542>
12. Kolko G. The Triumph of Conservationism. A reinterpretation of American History, 1900-1916 / G. Kolko. – N.Y., 1963.
13. Message of the President of the United States communicated to the two houses of Congress at the beginning of the second session of the fifty-eight Congress. – W., 1903. – 36 p.
14. Kinney J.P. Use and Abuse of America's National Resources Including Forest Legislation an America prior to March 4, 1789 / J.P. Kinney. – N.Y., 1972. – 404 p.

15. Miller C. Gifford Pinchot and the Making of Modern Environmentalism / C. Miller. – Washington, D.C.: Island Press, 2001. – 384 p.
16. Kinney J.P. Use and Abuse of America's Natural Resources / J.P. Kinney. – N.Y.: Cornell University, 1932. – 370 p.
17. Harbaugh W.H. Power and Responsibility: The Life and Times of Theodore Roosevelt / W.H. Harbaugh. – Farrar Straus Cudahy, 1960. – 584 p.
18. Harbaugh W.H. Theodore Roosevelt / W.H. Harbaugh. – American Political Biography Press 1997. – 542 p.
19. Otis G.S. Classification of the Public lands / G.S. Otis // United States Geological Survey. – Bulletin № 537. – W., 1913. – 197 p.
20. Cutright P. Theodore Roosevelt: The Making of a Conservationist / P. Cutright. – Urbana: University of Illinois Press, 1985. – 306 p.
21. Canfield M.R. Theodore Roosevelt in the Field / M.R. Canfield. – University of Chicago Press, 2015. – 472 p.
22. Proceedings of a Conference of Governors in the White House Washington, D.C. May 13-15, 1908. Published by authority of Congress. National Governors Assosiation. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nga.org/files/live/sites/NGA/files/pdf/1908NGAAnnualMeeting.pdf>
23. Theodore Roosevelt's "Conservation as a National Duty" Speech. American Memory. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memory.loc.gov/cgi-bin/query/r?ammem/consrv:@field%28DOCID+@lit%28amrvvg16div19%29%29>
24. Tyrrell I. Crisis of the Wasteful Nation: Empire and Conservation in Theodore Roosevelt's America / I. Tyrell. – University of Chicago Press, 2015. – 368 p.
25. Brinkley D. The Wilderness Warrior: Theodore Roosevelt and the Crusade for America / D. Brinkley. – Harper Perennial. – 2010. – 960 p.
26. Report of Commission on agricultural research, November, 1908. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.biodiversitylibrary.org/item/63051#page/5/mode/1up>

Перга Т.Ю. Политика Теодора Рузвельта в сфере экологии: консервация природных ресурсов.

В статье исследуются основы и направления государственной политики США по охране природы в начале XX в., которая получила название консервации. Определено, что ее предпосылками является рост внимания к дикой природе американских философов, художников, писателей, ученых, что способствовало формированию экологического сознания в обществе. Проанализирована роль президента США Т. Рузвельта в развитии этой политики и ее основные аспекты: создание государственного земельного резерва, включая национальные леса и парки, сохранение лесов, водных ресурсов, мелиорация засушливых территорий, инициирование различных комиссий, которые должны провести ревизию природных ресурсов США. Рассмотрена роль Совецания губернаторов (1908 г.) и Национального конгресса по консервации (1909 г.) в активизации движения за консервацию природных ресурсов в США. Доказано, что президент Т. Рузвельт сформулировал в американском обществе идеалы сохранения природы, основанные на ценностях цивилизации, патриотизма и общественной морали, которые были положены в основу развития экологической политики конца XX – начала XXI в.

Ключевые слова: США, Т. Рузвельт, консервация, охрана природы, экологическая политика.

Perga T. Theodore Roosevelt's Policy in the Field of Ecology: Conservation Natural Resources.

The article examines the principles and directions of the state policy of the USA on the nature protection in the early XX century, which is named conservation. It was determined that its precondition is the growing attention to wildlife of American philosophers, artists, writers, scientists

who contributed to the formation of ecological consciousness in society. The article analyses the role of the USA President T. Roosevelt in development of conservation policy and its main areas: creation of public land reserve, including national forests and parks, forest conservation, water resources, reclamation of arid areas, initiating of various commissions that have to audit natural resources of the USA. The role of Governors' Meeting (1908) and the National Congress on Conservation (1909) in the activization of the movement for conservation of natural resources in the United States is considered. It is proved that President T. Roosevelt formulated the ideals of the American society on nature conservation, based on the values of civilization, patriotism and social morality, which became the basis of environmental policy in late XX – early XXI century.

Keywords: *United States, T. Roosevelt, conservation, nature conservation, environmental policy.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94«1945»(477)

Кудряченко А.І.

ЯЛТИНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ДЕРЖАВ «ВЕЛИКОЇ ТРІЙКИ» 1945 Р. І ВИХІД УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНУ АРЕНУ

У статті здійснено аналіз рішень Ялтинської міжнародної конференції лідерів трьох союзницьких держав СРСР, США і Великої Британії щодо розв'язання ключових питань завершального етапу війни із нацистською Німеччиною і її сателітами: координації воєнних заходів, створення чотирьох окупаційних зон на її території, задекларованої спільної мети щодо беззастережної капітуляції і принципів повоєнної демілітаризації та денацифікації Німеччини, справедливого покарання всіх воєнних злочинців, відшкодування збитків, заподіяних гітлерівцями і створення Міжсоюзної контрольної комісії у Москві.

У статті розглядаються узгоджені рішення стосовно створення постійного механізму для регулярних консультацій між трьома міністрами закордонних справ союзних держав, відносно повоєнного облаштування Європи і світу, засад політики союзників на визволених територіях. З'ясовуються умови створення нової системи взаємовідносин і сфер впливу великих держав у світі. Окремо аналізуються рішення союзників відносно створення ООН і включення України до країн-засновниць цієї міжнародної організації, а також розкриваються питання її міжнародної правосуб'єктності у повоєнні десятиліття.

Ключові слова: міжнародна конференція, великі держави, антигітлерівська коаліція, облаштування Європи і світу, беззастережна капітуляція, ООН, Україна.

У 2015 р. світова спільнота відзначила 70-річчя важливої події людства – завершення Другої світової війни й пов'язаних з нею дат. Все це спонукає до ґрунтовного аналізу визначальних подій того періоду для окремих країн європейського континенту та решти світу. Однією із таких була Ялтинська конференція глав урядів союзних держав антигітлерівській коаліції, так званої, Великої трійки: СРСР, США і Великої Британії, яка відбувалась 4-11 лютого 1945 р. в Криму. Ялтинська конференція була однією із трьох знакових подій періоду Другої світової війни (поряд з Тегеранською (1943 р.) та Потсдамською (середины 1945 р.) й за пропозицією У. Черчілля мала умовну назву «Аргонавт».

Актуальність статті обумовлена тим, що і з плином десятиліть не вщухають політичні пристрасті та наукові дискусії щодо місця і ролі Ялтинської конференції лідерів трьох великих держав стосовно тих доленосних рішень, які стали основою повоєнного устрою Європи і світу та щодо міжнародної правосуб'єктності України у наступні десятиліття мирного розвитку континенту. Гостроти проблеми додають не лише різні оцінки ялтинських рішень у роки блокового протистояння, вагомі зрушення останніх десятиліть, коли змінився політичний ландшафт Європи і система її безпеки, але і

практичні завдання щодо розв'язання нинішніх викликів, які постали перед світовою спільнотою та зокрема, перед Україною.

У масиві наукової літератури слід виокремити документи конференції і матеріали, що безпосередньо були дотичними до них, що публікувалися у різні роки, перш за все, англійською і російською мовами [1]; літературу контроверсійної спрямованості різних історичних періодів і публікації тих країн, яких безпосередньо торкалися відповідні рішення [2] та сучасну літературу, в якій переосмислюються підходи і ведеться пошук формування базових складових багатополусного світоустрою [3].

Вітчизняний доробок з даної проблематики особливо важливий відносно виходу Української РСР на міжнародну арену та формування засадничих підвалин майбутнього ландшафту європейського континенту і світу. Грунтуючись на визначеннях міжнародної правосуб'єктності, радянська історична наука аргументувала правомірність та легітимність включення двох республік УРСР й БРСР до членів-засновників ООН. З певними застереженнями такий підхід поділяли й науковці української діаспори, стверджуючи, що саме участь УРСР у діяльності міжнародних організацій надала їй міжнародної правосуб'єктності. Різні аспекти участі УРСР у діяльності ООН і її міжнародних відносин висвітлювали вітчизняні науковці: В. Василенко, С. Віднянський, М. Коваль, А. Кудряченко, Л. Лещенко, А. Мартинов, В. Солошенко, Л. Чекаленко, С. Юрченко, О. Шамрин та інші дослідники [4].

Показово, що у незалежній Україні з цієї проблематики було проведено чимало міжнародних наукових конференцій та симпозіумів. Зокрема, слід вказати на ініційовані Лівадійським палацом-музеєм і оргкомітетом на чолі з професором С. Юрченком протягом 2005-2012 рр. конференції, які приурочувалися до відповідних дат Ялтинської конференції. Ці міжнародні заходи присвячувалися дослідженню проблем глобальної і регіональної безпеки, ялтинсько-потсдамській системі міжнародних відносин і сучасному світовому порядку, еволюції міжнародних відносин у ХХ-ХХІ ст. та іншим актуальним проблемам [5].

Аналізуючи документи, прийняті в лютому 1945 р. в Ялті, варто наголосити, що покликанням конференції керівників трьох союзних держав стало не лише обговорення та спільні рішення щодо координації планів завершення розгрому нацистської Німеччини і її союзників, але і вироблення основних принципів повоєнного облаштування світу. Закладені в Ялті і закріплені у Потсдамі доленосні рішення стосовно майбутньої Європи і світу створили надійну основу і структуру безпеки, яка ґрунтувалася на балансі впливу провідних світових держав. Восьмиденна Ялтинська конференція союзників по антигітлерівській коаліції проходила на тлі тріумфальних успіхів Радянського Союзу і наближення перемоги над гітлерівською Німеччиною і її союзниками.

Ялтинська конференція була безпрецедентним явищем. У першому повідомленні про неї лише 8 лютого 1945 р. у радянській пресі зазначалося: «...глави держав і урядів СРСР, США і Великої Британії у супроводі своїх начальників штабів, а також трьох міністрів закордонних справ радяться на березі Чорного моря...». Після завершення конференції 13 лютого 1945 р. з'явилися фотографії, які висвітлювали роботу конференції у різних форматах та вказувалося на прийняті спільні рішення, а також надавалась узагальнююча стаття «Кримська конференція керівників трьох союзних держав». У статті зроблено висновки про приреченість гітлерівської Німеччини та про те, що конференція стала подією «великого міжнародного значення» [6, с. 553].

На міжнародній конференції Великої трійки були присутні: Голова РНК СРСР Й. Сталін, президент США Ф. Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчілль, а також керівники зовнішньополітичних відомств цих держав, начальники вищих воєнних штабів, радники. Загалом кількість учасників від США та Великої Британії становила понад 700 осіб. Вони були розміщені в чудових палацах, що уцілили від розрухи, поблизу Ялти: Ф. Рузвельту було надано Лівадійський палац, У. Черчіллю – Воронцовський в Алупці. Радянська делегація зупинилася у Юсупівському палаці в Кореїзі. Проходила конференція у Лівадійському палаці біля Ялти, головував на засіданнях Ф. Рузвельт. Тут відбувалися основні засідання глав урядів та були підписані всі рішення і важливі документи конференції. Народи міністрів закордонних справ проходили по чергово у місцях розташування кожної делегації.

Незважаючи на серйозні розбіжності з низки питань між СРСР, з одного боку та США і Великою Британією – з іншого, учасники конференції прийняли важливі рішення, які відповідали інтересам антигітлерівської коаліції в цілому. Узгоджені рішення Ялти й наступні в Потсдамі стали доленосними не лише для конкретно історичного часу завершення Другої світової війни. Вони значно масштабніші, а саме – були предтечею майбутнього світопорядку на майже 50 років, а чимало з них залишаються й нині наріжними складовими забезпечення світу від масштабного воєнного зіткнення. Навіть з плином часу, аналізуючи різні бачення експертів-міжнародників, дослідниця В. Солошенко відзначає, що «конференція мала важливе історичне значення... вона стала точкою відліку у формуванні нової системи міжнародних відносин» [7].

Саме в Ялті глави трьох великих держав погодили поточні і перспективні плани стосовно завершення війни та головні засади повоєнного світоустрою. Загалом з'ясування питань координації розгрому нацистської Німеччини глави трьох урядів доручили начальникам своїх генеральних штабів, які були безпосередніми учасниками конференції. Перед Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом і У. Черчіллем стояло більш складна завдання: вже 5 лютого глави держав приступили до розгляду політичних питань. І серед них німецьке питання – про дії союзників щодо Німеччини після її поразки. Велике значення мали питання

облаштування європейських країн і народів, які звільняються від нацистського гніту.

СРСР, США і Велика Британія домовилися про загальну політику і заходи примусового здійснення капітуляції Німеччини після її повної поразки. Ці плани включали в себе умови беззастережної капітуляції держави-агресора, узгодження зон окупації Німеччини, управління «Великим Берліном», а також угоду про контрольний механізм, про встановлення верховної влади СРСР, США і Великої Британії щодо всієї території Німеччини. В угоді про зони окупації Німеччини та управління «Великим Берліном» передбачався поділ країни на три зони окупації і виділення особливого району Берліна, який контролюватиметься спільно трьома державами.

У підсумку відповідних рішень лідери країн-переможниць узгодили воєнні плани щодо розгрому спільного ворога, домовилися про подальшу загальну політику стосовно Німеччини. «Нашою непохитною метою, – відзначалося в комюніке, – є знищення німецького милітаризму й нацизму і створення гарантій того, що Німеччина ніколи більше не зможе порушити мирне життя усього світу» [8, с. 185-193]. На конференції також були прийняті рішення про утворення контрольного органу на чолі з головнокомандуючими військами окупаційних держав, а також про виплату Німеччиною репарацій країнам, що постраждали від нацистської агресії. Окремо було домовлено про репатріацію радянських громадян та військовополонених із західних зон Німеччини в радянську.

Водночас Ялтинська конференція увійшла в історію з огляду на вирішення принципових питань щодо створення Організації Об'єднаних Націй (ООН), про яку попередньо йшлося у Думбартон-Оксі у вересні 1944 р. За підсумками засідань була прийнята «Декларація Об'єднаних Націй», яка проголосила склад держав-засновниць ООН: США, СРСР, Велика Британія і Китай. У документі зазначалося, що ООН матиме вищий постійно діючий орган – Раду Безпеки у складі впливових держав з правом вето для кожної з них. Одночасно визначалося положення про те, що в основу роботи Ради Безпеки буде покладено принцип однакості рішень провідних держав.

Досить знаковою була й домовленість, що до держав-засновниць ООН разом із Радянським Союзом увійдуть Україна та Білорусія – як республіки СРСР, які найбільше постраждали від німецької окупації та зробили спільно з СРСР та іншими його республіками величезний внесок у розгром агресора. Показово, що 10 лютого американська делегація підтримала цю радянську пропозицію з огляду на визнання значущості республік, розмірів їхніх територій та чисельності населення для долі Європи, значних втрат впродовж війни, а також наявності у них номінально незалежних наркоматів зовнішніх справ та оборони, запроваджених навесні 1944 р.

У низці найбільш складних питань, обговорюваних на конференції, стало польське питання. Були досягнуті угоди про повоєнне створення сильної,

демократичної Польщі; про реорганізацію польського уряду на широкій соціально-політичній базі; про встановлення кордонів Польщі. Союзники прийняли пропозиції радянської сторони, яка відстоювала етнічний принцип визначення східних кордонів Польщі, що приблизно відповідали «лінії Керзона» 1920 р., за якою Західна Україна та Західна Білорусь мали увійти до складу СРСР. Фактично така конфігурація повторювала територіальні рішення пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р., за винятком передачі польській стороні Білостоцького регіону. У цьому контексті втрачені території на сході Польщі мали компенсуватися отриманими землями сходу Німеччини, навіть якби для цього необхідно було примусово переселити кілька мільйонів німців. Все це потім було конкретизовано на Потсдамській конференції 1945 р. Тим самим узгоджувалися питання стосовно узаконення передвоєнних територіальних придбань Радянським Союзом, а для України – її західних областей.

На Ялтинській конференції були прийняті також і рішення щодо Далекого Сходу: угода передбачала, що СРСР вступить у війну проти Японії через 2-3 місяця після завершення розгрому Німеччини в Європі. При цьому визначалися умови: збереження існуючого становища в Монгольській народній республіці; повернення СРСР Південного Сахаліну й усіх прилеглих до нього островів, відібраних у Росії в результаті російсько-японської війни 1904-1905 рр., а також передача Радянському Союзу всієї гряди Курильських островів; інтернаціоналізація торгового порту Дальній (Далянь), відновлення оренди Порт-Артура (Люйшунь) як військово-морської бази СРСР; експлуатація разом з Китаєм Китайсько-Східної і Південно-Маньчжурської залізничних доріг. Ці умови постали доповненнями до рішень Каїрської конференції 1943 р. і представляли окремий документ під назвою «Кримська угода трьох великих держав з питань Далекого Сходу» [9, с. 199].

Президент США Ф. Рузвельт був зацікавлений у залученні СРСР до війни з Японією на Далекому Сході. Адже він виходив із того, що за баченням американської сторони, війна до розгрому армії та воєнно-морського флоту Японії триватиме щонайменше півтора року. Враховуючи ресурсну затратність утримання військового окупаційного корпусу у звільненій Європі, навіть для тогочасних США, президент обстоював позицію, згідно з якою, американська присутність на повоєнному європейському континенті триватиме не більше двох-трьох років. Виділення окупаційної зони (із відповідних зон Великої Британії та США) для Франції було спричинено прагненням союзників розподілити затратність цього заходу для своїх держав.

Під час Ялтинської конференції сторони не тільки погодили майбутні бойові операції на європейському театрі воєнних дій, але і виробили загальну політику в умовах беззастережної капітуляції Німеччини. Великим досягненням узгодженої дипломатії стало підписання Декларації про звільнену Європу, у якій встановлювалися визначені принципи політики держав-членів антигітлерівської коаліції щодо народів, що звільнялися від фашизму.

Декларація підтвердила право народів повністю ліквідувати залишки фашизму і нацизму, створити демократичні установи за власним вибором народів. Заява «Єдність в організації миру, як і у веденні війни» стала підсумковим документом конференції [10, с. 192-193]. У ній керівники СРСР, США і Великобританії однозначно погодилися зберігати і зміцнювати мир у майбутньому.

У роки повоєнного протистояння, а подекуди й нині, лунають закиди про те, що союзники поступилися радянському лідеру Й. Сталіну, ніби-то він вдало використовував прихильність Ф. Рузвельта та розбіжності у поглядах останнього з У. Черчіллем. Деякі автори навіть порівнюють Ялтинські рішення 1945 р. з Мюнхенськими домовленостями 1938 р. За нашою оцінкою, тут бракує врахування всіх чинників. Адже на шляху до Ялти американська і англійська делегації провели 30 січня – 2 лютого 1945 р. свою двосторонню конференцію на острові Мальта. Головним завданням цього заходу Рузвельт і Черчілль вважали визначення стратегічного плану союзників у Західній Європі.

Важливо, що західні союзники антигітлерівської коаліції обговорювали і найважливіші політичні проблеми. На нараді міністрів зовнішньополітичних відомств США і Великої Британії 1 лютого були узгоджені позиції сторін майже щодо всіх політичних питань, що були винесені на обговорення Ялтинської конференції. Міністр закордонних справ Великої Британії Е. Іден під час цієї наради говорив: «...у росіян будуть доволі великі вимоги...ми можемо запропонувати їм не вельми багато, але нам потрібно від них дуже багато. Тому нам слід домовитися про те, щоб зібрати воедино все, що ми хочемо, і все, що нам прийдеться віддати росіянам. Це розповсюджувалось би і на Далекий Схід» [11, р. 501].

Зустріч і переговори на Мальті, проте, не змогли зняти окремі протиріччя між тогочасними Вашингтоном і Лондоном, які потім далися взнаки на конференції в Ялті. Засадничими були розбіжності стосовно того, що американський лідер мав твердий намір вести співробітництво з Кремлем, що президент Рузвельт вважав ліквідацію колоніальної системи одним із пріоритетів повоєнного облаштування світу. Але у У. Черчілля стосовно цих перспектив було інше бачення. Водночас підтвердженням високого ступеня довіри між двома лідерами слугував відповідний «атомний проект», що здійснювався Вашингтоном у поінформованості з Лондоном, але таємно від Москви.

Прискіпливий погляд на сили союзників і їх реальний внесок у боротьбу з ворогами дає всі підстави говорити про адекватність ставлення союзників до Сталіна і відповідний вплив позиції СРСР на рішення щодо питань, які розглядалися. Авторитет та воєнна потужність СРСР сприймалися як очевидна дійсність. Адже власне союзницькі війська на початку 1945 р. зазнали чималих ускладнень в Арденах від німецького наступу і словами з листа У. Черчілля до

Й. Сталіна просили прискорити можливий наступ Червоної армії у найкоротший термін. Червона армія вже 12-15 січня розпочала наступ на ворога: допомагаючи не лише західному антигітлерівському фронту, але і підтримуючи воєнно-політичний престиж союзників по коаліції. Протяжність лінії наступу сягала 700 км. – від р. Неман до Карпат: війська 3-го Білоруського фронту (генерал І. Черняхівський) вели наступ на Кенігсберг; війська 2-го Білоруського фронту (маршал К. Рокосовський) наступали з боку північного берега р. Вісла, відрізуючи Східну Прусію від центральних районів Німеччини; війська 1-го Білоруського фронту (маршал Г. Жуков) вели наступ південніше р. Вісла на Познань; війська 1-го Українського фронту (маршал І. Конєв) наступали на Ченстохов, Бреслау; війська 4-го Українського фронту (генерал І. Петров) вели наступ в районі Карпат. Станом на 1 лютого радянські війська форсували р. Одер і вели запеклі бої у кількох місцях для розширення своїх плацдармів – вони були всього за 70 км. від Берліну [12, с. 51, 54-55].

За стратегічними оцінками військових США на конференції вірогідними термінами закінчення війни в Європі чи падіння Німеччини найближчою датою називалося 1 липня, а максимально віддаленим терміном – 31 грудня 1945 р. [12, с. 79]. З цим усім західним союзникам по антигітлерівській коаліції доводилося рахуватися.

Допоміжними аргументами на користь такої оцінки можуть слугувати й побіжні незаперечні факти. Президент США і голова уряду Великої Британії з розумінням поставилися до того, що радянський керівник не зможе виїхати на зустріч за межі своєї держави. Як свідчить у своїх спогадах У. Черчилль, президент Ф. Рузвельт «з радістю погодився прилетіти в Крим й зустрітися в Ялті, яка йому здається самим зручним місцем на Чорному морі. Президент телеграфував англійському прем'єр-міністру: «Я все ще сподіваюся, що воєнне становище дозволить маршалу Сталіну зустріти нас на півдороги» [13, с. 61].

Також слід врахувати прихильне ставлення президента Ф. Рузвельта до СРСР з огляду на побачені ним у Криму жахливі наслідки нацистської окупації: зруйновану інфраструктуру, будівлі підприємств та житлового фонду, які він побачив власними очима під час поїздки з аеропорту до Лівадійського палацу.

Союзники розуміли, що вони одержують унікальний шанс установити свої правила гри: вперше в історії в 1945 р. в руках трьох супердержав знаходилася практично вся Європа і не лише вона. Тож вельми спокусливою і разом з тим нагальною поставала потреба провести нові державні кордони на території, яка ще недавно була завойована і контролювалася гітлерівським Третім рейхом. Також необхідно було налагодити неофіційні, і водночас загальновизнані всіма сторонами демаркаційні лінії між реальними сферами впливу союзників.

Також лідери трьох великих союзних держав добре розуміли, що після зникнення загального ворога змушене об'єднання зусиль західних країн і радянських більшовиків утратить всілякий сенс. Імперативно постала

необхідність створити процедури, що могли б гарантувати хоча б відносну непорушність визначених ними і проведених уже в найближчому майбутньому на карті світу розмежувальних ліній, офіційних кордонів.

Тому у Криму була підписана Декларація про звільнену Європу, що визначала принципи політики переможців на відвоєнованих у країн осі територіях. Вона передбачала, зокрема, відновлення суверенних прав народів цих територій, а також право союзників спільно допомагати народам «поліпшувати умови» для здійснення цих самих прав. Утім, ідея про спільну допомогу, як і очікувалося, не стала реальністю: кожна держава-переможниця мала владу лише на тих територіях, де розташовувалися її війська.

У Ялті із завданням визначення кордонів звільнених народів Європи троє лідерів впорались доволі добре. Ф. Рузвельту, У. Черчіллю і Й. Сталіну вдалося знайти спільну мову практично з усіх питань. Документи свідчать, наприклад, що 6 лютого Ф. Рузвельт пропонував уряду СРСР уступити Польщі Львів і нафтові райони південно-західніше Львова з тим, щоб поляки «не втратили обличчя». У. Черчілль, підтримуючи американського президента, вважав, що це був би великодушний крок Москви у справі встановлення польсько-радянського кордону. Однак, твердість позиції Й. Сталіна та аргументи радянської сторони змусили західних лідерів погодитися з підходами Москви. СРСР одержав західний кордон з Польщею по так званій «лінії Керзона», установленій ще у 1920 р. з «відхиленням від неї у деяких районах на 5-6 км. на користь Польщі» [12, с. 139]. Фактично кордон повернувся до довоєнного стану, коли Німеччина і СРСР розділили Польщу за Пактом Молотова-Ріббентропа.

Дійсно, польське питання відносилось до найбільш складних, які обговорювалися на конференції. Союзники були єдині у прагненні досягнути угоди щодо повоєнного створення сильної, демократичної Польщі. Складнощі виникали у підходах сторін щодо реорганізації польського уряду на широкій соціально-політичній базі. Певні дискусії велися навколо питання встановлення кордонів Польщі і на заході по Одру та Нейсе. І так би мовити, пакетний підхід до всього кола питань повоєнного облаштування Польщі сприяв подоланню різних бачень Й. Сталіна та Ф. Рузвельта з У. Черчіллем.

Слід наголосити, що особливе значення Ялтинської конференції полягає в тому, що саме на ній була започаткована і реалізація ідеї формування ООН. Союзники – хто більше, хто менше – вбачав потребу створення міждержавної чи, навіть, міжнародної організації, здатної запобігти спробам змінити встановлені межі своїх сфер впливу. Саме на конференціях переможців у Тегерані та Ялті і на проміжних переговорах у Думбартон-Оксі – старовинній садибі Вашингтона, була сформована ідеологія майбутньої ООН.

В Криму союзники розподіляли портфелі – формували кількісні та якісні підходи щодо функціонування майбутньої ООН, розподіляли місця постійних членів Ради Безпеки, що мають право вето, і дискутували, а то й торгувалися

про кількість радянських республік, які мали право бути членами ООН. І саме в Ялтинських документах з'явилася дата 25 квітня 1945 р. – це початок Сан-Франциської конференції, яка протягом двох наступних місяців напрацювала Статут ООН. Саме ООН стала символом та формальним гарантом світоустрою, організацією ефективною у розв'язанні важливих міждержавних проблем.

Держави-переможниці висловилися за продовження співробітництва, яке здійснювалося в роки війни. Для цього вони визначили його механізм: постійні консультації міністрів закордонних справ своїх держав. Отже, всі рішення Ялтинської конференції були спрямовані на якомога швидший розгром агресорів та унеможливлення або запобігання в подальшому воєнних зіткнень чи широкомасштабних воєн на континенті і в світі.

Зазначимо, що у науковій літературі побутує твердження про те, що Сталін під час Ялтинської конференції, як і в Тегерані, спритно грав на протиріччях між англійцями й американцями і на довірі, яку мав до нього Рузвельт. Дехто стверджує, що протягом тижня переговорів було вирішено, здебільшого на користь СРСР, низку важливих питань: принципи діяльності ООН, облаштування східних кордонів Польщі та її повоєнного управління тощо.

На користь цього твердження свідчать й такі факти. Й. Сталін прийняв пропозицію американського президента про те, що «ніякий постійний член Ради Безпеки не може користуватися правом вето при розгляді конфлікту, у якому він бере участь». На думку Ф. Рузвельта, радянська позиція «була великим кроком вперед, що буде позитивно сприйнятий народами усього світу». В обмін на ці поступки, незначні в очах Радянського Союзу, але важливі для американського президента з погляду формування нової рівноваги для повоєнного світу, радянська сторона домоглася бажаних результатів у питанні членства радянських республік в ООН. На попередніх переговорах щодо формування цієї міжнародної організації, Москва вимагала 16 місць для всіх союзних республік і окремо для Радянського Союзу. Але на засіданні глав держав 7 лютого у Ялті вона вже обстоювала чотири місця: для СРСР, України, Білорусії та Литви, а зрештою задовільнилася трьома (СРСР, Україна і Білорусія). Така вимога, як наголошувала делегація СРСР, зумовлена роллю та внеском трьох республік у боротьбу з нацизмом, а також конституційними змінами, згідно з якими ці радянські союзні республіки дістали широкі права у зовнішніх відносинах. І така позиція отримала підтримку союзників.

Як свідчать документи, того дня президент США Ф. Рузвельт повідомив держсекретарю Е. Стеттініусу про важливу приватну розмову з Й. Сталіним про наступне: «Піднімаючи питання надання допоміжних місць в ООН для Радянського Союзу, Сталін відчуває, що його позиція в Україні вельми непевна. Голос для України, – сказав Сталін Рузвельту – необхідний для збереження єдності СРСР. Ніхто не міг визначити розмір протиріч в Україні, адже ми у Вашингтоні, звичайно, чули про те, що Україна може відійти від Союзу РСР. Президент був свого часу обурений радянською вимогою в

Думбартон-Оксі надати голоси для кожної із 16-ти республік. І вказав, що у такому разі було б цілком логічно, як би США вимагали 48 голосів за числом штатів. Однак тепер, зважаючи на географію й населення, він не думає, що російські вимоги допоміжних голосів для України і Білорусії є нераціональними» [14, арк. 57].

Не викликав великих суперечок принцип військової окупації Німеччини. За пропозицією Черчілля Сталін 5 лютого на засіданні у Лівадійському палаці погодився на виділення французької зони за рахунок англійських і американської окупаційних зон. Натомість питання про майбутнє Німеччини, про її можливе розчленування, щодо якого існували розбіжності між Ф. Рузвельтом і У. Черчіллем, було відтерміновано на розгляд спеціальної комісії.

Заперечуючи твердження прихильників думки, що союзники поступалися радянському лідеру через певну неузгодженість та гри останнього на їх протиріччях, слід взяти до уваги наступне. Кожна сторона вбачала свої інтереси та вела пошук вирішення спільних проблем. Водночас кожна держава вимушена була зважати на силу своїх партнерів по антигітлерівській коаліції. Саме в період Ялтинської конференції СРСР досяг піка своєї могутності, апофеозу міжнародного впливу. З формального погляду згодом (наприклад, у 1970-х рр.) Москва, що володіла величезним ядерним арсеналом і контролювала приблизно половину світу, була значно сильнішою. Однак ніколи геополітичні прагнення Кремля не ґрунтувалися на такому реально міцному фундаменті, як у лютому 1945 р. Союзники, нехай і без ентузіазму, але визнали свою залежність від Сталіна і його моральне право, зароблене кров'ю мільйонів радянських людей, на участь у глобальному розподілі сфер впливу. Такого в подальшому більше не траплялося в повоєнній історії. На всіх міжнародних форумах повоєнних десятиліть і навіть на Хельсінкській зустрічі глав держав і урядів НБСЄ 1975 р. СРСР виходив лише із завдань збереження і унормування повоєнного облаштування європейського континенту.

Але не слід і перебільшувати переговірні досягнення Радянського Союзу. Скажімо, Кремль не досяг встановлення свого, якщо не контролю, то хоча б потужного впливу на стратегічно важливі для Москви протоки Босфор і Дарданелли, закріпити свою присутність у даному регіоні. Адже ще з обговорень на Тегеранській конференції Й. Сталін, заперечуючи пропозиції У. Черчілля стосовно різних конфігурацій державоутворень на Балканах та в Дунайському регіоні, однозначно оцінював їх як нераціональні. Натомість виявляв інтерес відносно Середземного моря і проток. Тоді володар Кремля говорив про перегляд Севрського договору з Туреччиною. Мова йшла про повернення Карса і Ардагана, отриманих Росією за Берлінським трактатом 1878 р. та окупованих Туреччиною у 1918 р. Московське керівництво, ставлячи питання щодо перегляду міжнародної конвенції в Монтре 1936 р. стосовно проток, вимушене було погодитися у Ялті на відтермінування цих остаточних

рішень до наступної конференції переможців. Також це стосувалося низки питань повоєнної Німеччини, майбутніх остаточних кордонів (західних) Польщі та й деяких інших країн. Щодо вразливих проблем формування урядів звільнених від окупації країн приймалися доволі розмиті рішення щодо їх демократичних засад. Власне, у всіх лідерів Великої трійки були свої уявлення про демократичні засади і вони розуміли вимушеність узгоджувати майбутній світоустрій із представниками ідеологічно відмінних принципів.

Водночас, слід брати до уваги, що провідне міжнародне становище СРСР на завершальному етапі Другої світової війни у Європі було досягнуто ціною величезних утрат та надзусиль усього суспільства Радянського Союзу. З воєнно-стратегічними реаліями початку 1945 р. неможливо було не рахуватися союзникам, навіть, таким як Велика Британія та США. Адже гітлерівська Німеччина прагнула відчутно потіснити союзницькі війська на початку січня 1945 р. Натомість вже до лютого 1945 р., фактично за тиждень до початку конференції у Ялті, радянські війська були найближче від Берліна. З таким переконливим перебігом подій доводилося рахуватися учасникам міжнародних переговорів. Саме радянський уряд мав законне право претендувати на зростаючу роль у житті світового співтовариства. Безперечно, на Радянський Союз тоді працював відповідний авторитет держави, яка вносила левову частку у повний розгром ворога.

Аналізуючи тогочасне міжнародне становище і умови виходу України на світову арену, варто враховувати наступне. Загалом у площині інтересів радянського керівництва, його міжнародної політики, знаходився вихід України та Білорусії як суб'єктів на міжнародну арену. Звісно, за баченням Й. Сталіна, розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин мало значно збільшити вплив та вагу СРСР у світовій політиці. Тим самим, боротьба за голоси в ООН, за наступні можливості впливу у цій міжнародній організації, стала вельми дієвою спонкуою та мотиваційним чинником прихильності союзного керівництва до відновлення прав України на зовнішньополітичне представництво. Водночас, це було і визнанням реальної ваги та значення внеску наших народів у розгром ненависних загарбників, агресорів, які розпочали війну. Також слід мати на увазі й те, що перед Москвою стояло завдання нейтралізувати, або мінімізувати національно-визвольний рух, зокрема українських сил, що мав вплив у західних регіонах та підтримку з боку діаспори. Сталін розумів усі ризики і небезпеки для Москви, які виходили із зростаючого національного самоусвідомлення в Україні. Тому стратегічною метою володаря Кремля стало забезпечення інституційних засад для успішного ведення зовнішньої політики на українському напрямі.

Наближення перемоги у Другій світовій війні, ставило на порядок денний врегулювання територіальних проблем та кордонів держав. За таких умов, з метою показати більш переконливіше для світової громадськості територіальні надбання СРСР не в якості анексій, а виключно «возз'єднань», сталінське

керівництво проводило відповідну лінію і подавало все можливе саме так. За оцінкою Москви, ліпше було мати реальних суверенних суб'єктів цих «возз'єднань» – Білоруську та Українську РСР, чії етнічні землі певний час перебували у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. За таких умов сам же Радянський Союз, до якого власне приєднувалися ці території, нібито відходив на другий план.

Закиди західних союзників по антигітлерівській коаліції, особливо США на попередніх зустрічах, щодо відсутності правової основи виходу на зовнішньополітичну арену радянських республік, були враховані Кремлем. Радянське керівництво вирішило надати союзним республікам відповідних ознак незалежності. Так, 27 січня 1944 р. відбувся пленум правлячої тоді ВКП(б), який розглянув пропозиції РНК СРСР щодо розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин і схвалив їх для внесення на сесію Верховної Ради СРСР [15, с. 107]. Варто зазначити, що проведення партійного форуму було доволі неординарною подією, це був єдиний пленум за всі роки тогочасної війни. А 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради СРСР прийняла два закони: «Про створення воєнних формувань союзних республік і перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Оборони із всесоюзного на союзно-республіканський Народний Комісаріат» та «Про надання союзним республікам повноважень у сфері зовнішніх зносин і перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із всесоюзного у союзно-республіканський Народний Комісаріат». Тим самим було підтверджено міжнародно-правову суб'єктність республік, що стало юридичною підставою для їх безпосередньої участі в міжнародному житті. На підставі рішень Верховної Ради СРСР відповідні доповнення були внесені до статей 14, 18, 60 Конституції СРСР і протягом короткого часу відповідні конституційно-правові зміни були здійсненні у союзних республіках.

Нове законодавство надавало можливість союзним республікам встановлювати безпосередні відносини з іноземними державами і укладати з ними угоди. Іншою важливою складовою цих змін стало те, що нові закони покликані були сприяти зміцненню оборонної могутності СРСР, її республік та розширенню міжнародних зв'язків і зміцненню співробітництва суб'єктів союзної держави з іноземними державами [16, с. 435-436].

Тобто виходу на міжнародну арену України передували свідомі політико-правові кроки Москви та Києва. Вже 5 лютого 1944 р. питання про утворення НКЗС України було розглянуто на засіданні найвищого органу республіканської компартії – політбюро, а 4 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР» (з 1946 р. – Міністерство закордонних справ). Відповідні зміни було внесено до статей 15, 19, 30, 43, 45 і 48 Конституції УРСР. Тим самим республіка мала «право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися

дипломатичними та консульськими представниками» (ст. 15-б Конституції УРСР). На посаду керівника НКЗС УРСР був призначений О. Корнійчук – знаний український радянський письменник і відомий політичний діяч, який з 1943 р. був одним із заступників наркома закордонних справ СРСР В. Молотова.

У структурі НКЗС УРСР передбачалося створення десяти відділів. Один із них мав опікуватися роботою із сусідніми державами – Польщею, Румунією, Чехословаччиною; другий – США і Великою Британією; третій – з країнами гітлерівської коаліції – Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією і Туреччиною; четвертий – з Німеччиною, зокрема мав готувати матеріали до міжнародних конференцій. Планувалося створити також протокольний, правовий, консульський та інші структурні підрозділи. Загальний штат співробітників мав становити 75 осіб. Уже влітку 1944 р. чисельність зовнішньополітичного комісаріату тогочасної Української РСР складала 40 працівників, які виконували відповідні доручення союзного НКЗС та уряду республіки. Співробітники новоствореного відомства готували історичні довідки щодо українських земель та етнографічні карти розселення українців, аналітичні матеріали про становище української еміграції в США та інших країнах. О. Корнійчук був палким прихильником встановлення широких дипломатичних відносин України.

Проте у липні 1944 р., за прямою вказівкою Й. Сталіна, О. Корнійчука було замінено Д. Мануїльським – доволі досвідченим більшовиком, діячем Комінтерну, який на той час обіймав посаду заступника завідувача інформаційного відділу ЦК правлячої компартії. Мануїльський як керівник НКЗС УРСР одночасно призначався і на посаду заступника голови уряду та членом політбюро республіканської компартії. Це значно підвищувало його вагу та політичний статус в Українській РСР.

Конституційні зміни 1944 р. в УРСР, безумовно, були значущими факторами, які уможливили Україні в черговий раз вийти на міжнародну арену. Переслідуючи далекоглядні плани, правителі Кремля з просуванням радянських військ на територіях української та білоруської республік, звільняючи їх від окупантів, створили 4 українських і 3 білоруських фронти. Влада враховувала патріотичне піднесення і зростаючу силу національної самосвідомості республік, які звільнялися від нацистської окупації. Водночас радянське керівництво як у Москві, так і в Києві та Мінську сприяло зростаючому призову чоловіків звільнених областей до лав Червоної армії та саме до воєнних частин українських і білоруських фронтів. Показово, що і з виходом їх на простори європейських країн, звільняючи народи від нацистської окупації, ці фронти залишали свої назви. Тим самим Москва сприяла тому, щоб світ звикав до артикулювання перемог українських та білоруських фронтів як до потужних складових переможної Червоної армії.

Варто також вказати, що народи України і Білорусії, по території яких двічі прокотилися фронти найзапекліших наступів ворогуючих сторін, брали найактивнішу участь в боротьбі з нацизмом, вони зазнали величезних втрат і зробили для розгрому нацизму більше, ніж окремі формальні члени антигітлерівської коаліції. За офіційними даними в результаті окупації Україна зазнала багатомільярдних збитків, загибелі кількох мільйонів громадян та майже 3 млн. вивезених на примусові роботи. У лавах Червоної армії представники українського народу склали щонайменше одну п'яту частину [17, с. 76-78]. Все це було враховано Великою трійкою на переговорах в Ялті.

Вказуючи на передумови створення міжнародної Організації Об'єднаних Націй слід зазначити, що 1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 країн прийняли Декларацію Об'єднаних Націй. Саме вона завершила оформлення тогочасної антигітлерівської коаліції. Зміцненню цього руху сприяли також Московська декларація 1943 р. міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю; Тегеранська декларація 1943 р. глав урядів СРСР, США і Великої Британії; напрацювання конференції у Думбартон-Оксі, а також рішення Ялтинської конференції 1945 р. Дана організація покликана була втілювати у життя демократичні засади повоєнного світоустрою. Створенням такої організації особливо опікувався президент США Ф. Рузвельт.

Зазначимо, що все те позитивне, що виходило із створення ООН, було досягнуте і за безпосередньої участі України. Серед нинішніх держав колишнього СРСР лише наша країна, разом із Білорусією, стояла біля витоків вироблення основоположних документів, зокрема Статуту ООН, впливала і в подальшому відповідною мірою на розв'язання міжнародних питань. З моменту створення ООН Україна розглядала і розглядає її як дієвий інструмент збереження миру, авторитетний форум для ведення переговорів та плідних дискусій щодо широкого кола політичних і міжнародних питань, як засіб формування належного міжнародного клімату для співробітництва держав світової спільноти.

Уряд Української РСР (як і Білоруської РСР), згідно з досягнутими у Ялті домовленостями, 26 квітня 1945 р. звернувся офіційно до конференції Об'єднаних націй у Сан-Франциско із заявою про своє бажання приєднатися до загальної Організації Безпеки у якості однієї із держав-засновниць. Країни, що брали участь у другому пленарному засіданні конференції від 27 квітня 1945 р. одноголосно прийняли відповідну резолюцію «про включення Української РСР і Білоруської РСР до складу первісних членів Міжнародної Організації» [18, с. 90].

Українська делегація на чолі з Народним комісаром закордонних справ УРСР Д. Мануїльським 6 травня 1945 р. прибула до Сан-Франциско. До складу української делегації увійшли провідні вчені – віце-президент АН УРСР академік О. Палладін, ректор Київського університету професор В. Бондарчук, директор Інституту історії АН УРСР професор М. Петровський та ін. Делегація

УРСР взяла найактивнішу участь у створенні ООН. Д. Мануїльський очолив Комісію Першого комітету конференції, що підготувала текст преамбули та першого розділу Статуту (Хартії) «Цілі і принципи». О. Палладін взяв участь у роботі комітету, що розглядав питання членства держав в ООН. В. Бондарчук і М. Петровський стали членами комітетів, які визначали повноваження Генеральної Асамблеї та Економічної і Соціальної Ради.

Кількість держав-членів ООН під час заснування організації складала 50 країн. Україна була серед перших підписантів Хартії ООН 25 червня 1945 р. і ратифікувала її вже 28 серпня, а з 24 жовтня 1945 р. вона стала чинною для УРСР. Україна тим самим увійшла до групи держав-засновниць ООН. Нині членами цієї авторитетної міжнародної організації є близько 200 держав.

Зазначимо, що набуття правосуб'єктності УРСР мала доволі позитивний резонанс у міжнародних колах. Упродовж 1945-1948 рр. Україну відвідали Президент Чехословацької Республіки Е. Бенеш з делегацією, голова Ради Міністрів Югославії маршал Й. Броз-Тіто, польська урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром, делегація депутатів Законодавчих Національних Зборів Чехословацької Республіки, делегація представників Республіканської партії США, делегація депутатів Великих Народних Зборів Болгарії, Президент Угорщини Т. Золтан та угорська урядова делегація тощо [19, с. 86-87].

Зміцнювала свої позиції УРСР і в ООН. У 1946 р. Д. Мануїльського було обрано головою Політичного Комітету Генеральної Асамблеї. Тоді ж Україна стала на три роки членом Економічної і Соціальної ради, а в 1948-1949 рр. непостійним членом Ради Безпеки ООН. Підкреслю, що Українська РСР упродовж всіх наступних років була активним членом ООН, вона брала активну участь у роботі її різних формувань та міжнародних організацій. Члени делегації УРСР працювали у таких комісіях Генасамблеї: з атомної енергії, контролю озброєнь (у 1949 р. – голова українець), бюджетній, у підкомісії з контролю виробництва атомної енергії. Українські делегати працювали у комітетах Економічної і Соціальної Ради: статистичному, народонаселення, прав людини; УРСР була членом виконавчого бюро Фонду ООН з допомоги дітям. Україна в 1945 р. стала членом Міжнародного суду, в 1946 р. – Всесвітньої організації охорони здоров'я, в 1947 р. – Всесвітнього поштового союзу, в 1948 р. – Всесвітньої метеорологічної організації, в 1954 р. – Міжнародної організації праці (МОП) і ЮНЕСКО, в 1956 р. – Європейської економічної комісії, в 1957 р. – членом МАГАТЕ. Українські дипломати в 1950-х рр. працювали у 16 міжнародних організаціях, підписали понад 60 мирних угод та конвенцій [20].

До визначних змін геополітичного характеру належить й те, що після закінчення Другої світової війни переважна більшість українських земель опинилася у складі однієї держави – УРСР. Згідно рішень в Ялті, державний кордон Польщі на Сході проводився по «лінії Керзона». Фактично це означало визнання принципу етнічного кордону між Польщею та Україною, суттєво

зміцнювало стратегічні позиції СРСР у Східній Європі. Для Західної України це означало остаточне входження до складу УРСР.

Після визволення польських земель від німецьких окупантів у м. Любліні було створено польський просоціалістичний уряд. 9 вересня 1944 р. уряди УРСР і Польщі підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України. Як відомо, процес евакуації народів мав неоднозначний характер. Згідно уточнень у подальшому радянсько-польського кордону, його договірного унормування 16 серпня 1945 р. та договору щодо обміну ділянками державних територій між СРСР і Польщею від 15 лютого 1951 р. СРСР передав Польщі території загальною площею 480 кв. км. Поза межами України залишилися Холмщина, Надсяння, Підляшшя, Лемківщина, де мешкало понад 700 тис. українців [21].

Після війни Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину і Західне Причорномор'я, що було закріплено Паризьким мирним договором 1947 р. У відповідності до Договору лінія радянсько-румунського державного кордону визначалася спеціальним протоколом від 1949 р., а також кордони уточнювалися домовленостями між Союзом РСР та Румунією щодо режиму державного кордону 1949 та 1961 рр. [22, с. 379-380].

Вирішеною стала і доля Закарпаття. Зі звільненням наприкінці жовтня 1944 р. Червоною армією цього краю, вже 26 листопада з'їзд народних комітетів в Мукачевому ухвалив Маніфест про вихід зі складу Чехословаччини, заснування державного утворення Закарпатської України і возз'єднання її з УРСР у складі СРСР. У березні 1945 р. між чехословацьким президентом Е. Бенешем та еміграційним урядом, який перебував у Москві, була узгоджена програма Національного фронту Чехословаччини, якою передбачалося вирішення питання про Закарпатську Україну відповідно до волевиявлення її населення. 29 червня 1945 р. у Москві був підписаний радянсько-чехословацький договір щодо включення Закарпатської України до складу УРСР. Договором передбачалося можливість оптації, тобто набуття громадянства, якого забажають мешканці краю до 1 січня 1946 р. з подальшим переселенням українців в Україну, а чехів і словаків – до Чехословаччини. Цим скористалися близько 10 тис. осіб з обох сторін. Зауважимо, що представники Закарпаття в переговорах у Москві участі не брали, але був представник уряду УРСР. У листопаді того ж року Договір ратифікували Національні збори Чехословацької республіки та Президія Верховної Ради СРСР, а 22 січня 1946 р. утворюється Закарпатська область з центром у м. Ужгороді і з 25 січня на її території набуло чинності законодавство Української РСР [23, с. 383].

Поряд із нею до числа західних областей входять: Волинська, Дрогобицька (1959 р. об'єднана з Львівською), Львівська, Рівненська, Тернопільська, Станіславська (1962 р. перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (1954 р. увійшла до складу Одеської області). Таким чином, після

завершення Другої світової війни територія України зросла більш ніж на 58 тис. кв. км.

Наголосимо, що вихід України суб'єктом на міжнародну арену постав для неї новим геополітичним виміром. Молода українська дипломатія на міжнародних форумах здебільшого виявляла себе досить активно. У липні 1946 р. українська делегація бере участь у Паризькій мирній конференції, у лютому 1947 р. заключає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією як одна із «союзних держав». В 1948 р. під час Дунайської конференції, що розглядала права судноплавства по Дунаю, українська делегація теж проявила активність: підтримавши позицію делегації СРСР, вона виступила за скасування Конвенції 1921 р., що забезпечувала привілеї у цьому регіоні не дунайським державам: США, Англії та Франції. У якості придунайської країни УРСР підписала 18 серпня 1948 р. Конвенцію про режим судноплавства по Дунаю. Але український представник не входив до Міжнародної Дунайської комісії, УРСР делегувала ці повноваження Союзу РСР [24, с. 258-259; 424-425].

Варто вказати, що навіть у розпалі холодної війни Україна виявляла максимально можливу дипломатичну активність. Так, у повоєнний час дипломати УРСР були представлені у Всесвітній Раді Миру. У вересні 1951 р. пройшла перша Українська республіканська конференція миру. Україна підтримала прохання щодо вступу до ООН таких країн як Цейлон та Лаос. Активізації участі в діяльності міжнародної організації сприяло відкриття у 1958 р. Постійного представництва УРСР, акредитованого при ООН. У 1961 р. відомого українського юриста В. Корецького було обрано на 9 років суддею Міжнародного Суду в Гаазі. Щоправда він проходив по квоті від СРСР. XIII сесія Генасамблеї схвалює пропозицію УРСР щодо проведення Міжнародного року охорони здоров'я і медичних досліджень, на XVII сесії – резолюцію щодо дотримання прав і основних свобод людини, на XX сесії – про ліквідацію неписьменності.

Певно, є всі підстави однозначно стверджувати наступне. Незважаючи на обмеженість можливостей України діяти потужно на міжнародній арені, діяльність її зовнішньополітичного відомства, дипломатичних представництв у міжнародних організаціях виходила далеко за суто «церемоніальні» чи «декоративні» функції. Українська РСР, посівши відповідне місце у багатьох міжнародних організаціях, проводила активну, наполегливу політику щодо захисту прав людини, роззброєння, збереження миру тощо. Так, лише у 1950-х рр. нею було зроблено 22 поправки і пропозиції, у 1960-70-х рр. понад 220 пропозицій, поправок, проектів резолюцій, що вносилися її представниками.

Делегації УРСР на сесіях Генеральної Асамблеї ООН здебільшого очолювали міністри закордонних справ або їх заступники. Проте й інші політичні діячі та керівники високого рангу очолювали українські делегації: на

XV сесії – перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний; у 1965 р. на XX сесії – заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько; у 1967 р. на надзвичайній сесії – тогочасний Голова українського уряду В. Щербицький та ін.

Беззаперечним прикладом авторитету та відповідного впливу в цей період України в ООН була робота вітчизняної делегації на XX сесії Генеральної Асамблеї на чолі із заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньком у 1965 р. [25]. Саме тоді Глава української делегації П. Тронько (в подальшому академік НАН України, Герой України) 7 жовтня на денному пленарному засіданні Генасамблеї цієї міжнародної організації виступив з яскравою промовою «Обов'язок ООН – зміцнювати мир!» Він рішуче засудив агресорів, порушення ними суверенних прав тих чи тих країн, закликав ООН унеможливити втручання у внутрішні справи держав, забезпечити захист їх незалежності і суверенітету, добиватися здійснення загального і повного роззброєння, а також таких важливих часткових заходів, як заборона ядерної і термоядерної зброї, створення зон, вільних від ядерної зброї, ліквідації воєнних баз на чужих територіях і виведення з них іноземних військ.

Демонстрацією поваги та оцінки діяльності делегації УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї став влаштований на її честь Генеральним секретарем ООН У. Таном прийом 24 листопада 1965 р. На прийомі були присутні Глава делегації України, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, постійний представник Української РСР при ООН С. Шевченко, члени української делегації, а також заступники генерального секретаря ООН С. Нарасіман, Н. Нестеренко, І. Носек відповідальні співробітники секретаріату ООН.

Наголосимо, що із прийнятих багатьох резолюцій й підсумкових документів трьохмісячної роботи цього форуму стала Декларація про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, захист їх незалежності і суверенітету. Ця Декларація, а також рішення про підготовку і скликання всесвітньої конференції щодо роззброєння та директиви щодо розробки міжнародного договору про нерозповсюдження ядерної зброї, були прийняті за ініціативи вітчизняної делегації на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН. Це був реальний внесок України у вирішення злободенних тогочасних проблем. І вони не втратили своєї актуальності й нині [25, с. 77-78].

Нерідко артикулюється твердження про те, що Україна за радянських часів не була суверенною, тому її участь в роботі ООН із самого початку мала формальний характер. Проте це твердження є одностороннім, воно не враховує всю повноту перебігу подій та впливу на них участі України. Як складова частина СРСР Українська РСР делегувала, як відомо з практики й інших федеративних держав, частину своїх повноважень, включаючи й сферу міжнародних зносин, союзному центру. Тому цілком природним було те, що вітчизняна українська дипломатія спиралася на відповідні установки єдиної правлячої в тогочасній державі компартії й керувалася ними, зокрема у своїй

діяльності в ООН. В силу цього Україна в ООН, як і Білорусія, дотримувалася позиції з того чи того питання, визначеної союзним центром. Вплив Кремля, звичайно ж обмежував самостійність української дипломатії у прийнятті рішень. Однак основна мета, якій була підпорядкована діяльність України в ООН, цілком відповідала Статутові цієї міжнародної організації, головним покликанням якої є збереження миру. Україна тим самим з самого початку і впродовж подальшого розвитку ООН неодноразово дієво демонструвала свою підтримку зусиллям, спрямованим на підвищення ролі ООН у зміцненні міжнародної безпеки та розвитку співробітництва.

Варто також взяти до уваги й той факт, що ООН – найавторитетніша міжнародна організація, протягом всього періоду входження України до СРСР, була практично тим форумом, що уможлиблював її позиціонування у світі як держави. Більше того, для України її діяльність в ООН, участь у багатосторонній дипломатії часів повоєнного протистояння була реальним шляхом ствердження своєї міжнародної правосуб'єктності.

Водночас не слід забувати й те, що з огляду на становище України як чинника республіканського у союзній державі, вона не могла проводити повністю самостійну зовнішню політику. На всіх заходах та всій міжнародній діяльності УРСР рельєфно відбивалося її становище у якості потужного допоміжного інструменту по здійсненню зовнішньополітичних устремлень союзного московського центру. Але це не означає, що все було виключно негативним чи те, що Київ не скористався повною мірою новими можливостями.

УРСР повністю підтримувала позицію СРСР та інших провідних держав світу в боротьбі за мир і роззброєння на планеті. Україна ратифікувала Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів будь-якої зброї (1971 р.). Одним із питань, що вирішувалося на світовому рівні, було питання про принцип незастосування сили (1972 р.), до якого приєдналася й Україна в 1976 р. Чимало питань стосувалося заборони хімічної і бактеріологічної зброї. У 1985 р. УРСР запропонувала скликати міжнародну конференцію про мирне освоєння Космосу: «за» висловились 151 делегація, «проти» – представники США і Гренади. Коли у 1986 р. весь світ приголомшила трагедія Чорнобиля, то тогорічна 41 сесія ООН була присвячена саме подоланню наслідків Чорнобильської катастрофи. Міжнародне співтовариство і в подальшому не залишилося байдужим до цієї проблематики: на 45-й сесії ООН (1990 р.) 126 країн прийняли резолюцію про міжнародне співробітництво з подолання наслідків Чорнобильської аварії.

Однак, навіть за всіх застережень щодо того зовнішньополітичного представництва інтересів України на континенті та в світі, сам факт виходу України на міжнародну арену мав суттєве значення. Вступ України до ООН, участь її делегації у формуванні засад роботи цього авторитетного міжнародного форуму, а також наступна активна діяльність мали величезне

значення. Слід особливо підкреслити, що Україна ще в радянські часи досягла високого визнання світової спільноти. Так, протягом 1948-1949 рр. вона була в якості непостійного члена обраною до складу головного органу ООН – Ради Безпеки. Другий раз УРСР обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН у 1984-1985 рр. Про це варто наголошувати нині, з огляду і на пізніше досягнутий суверенний статус та подальше утвердження в колі світової співдружності держав і народів.

Весь повоєнний перебіг подій мав вирашно позитивні виміри, Україна вийшла на міжнародну арену, вона стала співзасновницею ООН, інших міжнародних організацій. Хоч розширення прав України у сфері міжнародних відносин мало й відчутно обмежений характер, водночас це був відповідний прорив на міжнародній арені. Навіть обмежена подальша участь у міжнародних справах сприяла зростанню авторитету України та успішному входженню її у світову спільноту вже на етапі державного поступу.

А в добу незалежного сходження вже протореною дорогою попередніх років пройшла Україна. Наша держава у 2000-2001 рр. посідала місце одного із непостійних членів Ради Безпеки ООН. А в 1997 р. уперше в історії України наш представник, – тогочасний Міністр закордонних справ Г. Удовенко, – отримав унікальний привілей очолити найбільший представницький міжнародний форум – Генеральну Асамблею ООН [26, с. 593-594]. У 2015 р. Україна в четверте була обрана на два наступні роки непостійним членом Ради Безпеки ООН. Це красномовне підтвердження зростання авторитету України та визнання її всім міжнародним співтовариством.

Як добре зрозуміло нині, історичне значення Ялтинської конференції переосмислюється. Його розглядають не лише з огляду на конкретний перебіг подій на континенті. У глобальному вимірі саме конференція в Ялті Великої трійки поставила крапку в ряді міжнародних подібного роду форумів: Відень – 1815 р., Берлін – 1878 р., Версаль – 1919 р., на яких великі держави в душі класичної геополітики спільно виробляли принципи загального облаштування світоустрою. Наскільки б цинічною не здавалася ситуація, при якій три лідери холоднокровно перекроювали географічну карту, вирішуючи долі країн і народів, саме так у новий час і визначалися шляхи розвитку Європи, та й усього світу. У сучасну історичну добу такий підхід постає анахронізмом, він не враховує глобальних геополітичних зрушень ХХ-ХХІ ст. на європейському континенті і в світі. Узгоджена конфігурація сфер впливу кінця війни, проіснувавши не одне десятиліття, канула в літа. Реалізм сучасних міжнародних відносин має виходити із нинішньої конфігурації взаємовідносин і сфер впливу у світі та більш повного врахування соціально-економічного і національного самовизначення держав і народів континенту.

Нинішній світоустрій нестабільний і малопередбачуваний. Швидше за все він взагалі є лише перехідною стадією до іншої, нової фази глобального розвитку. 70-річчя Ялтинської конференції, так само як і відповідний ювілей

перемоги союзників у Другій світовій війні, постають доброю спонукою й імперативною вимогою часу щодо об'єднання зусиль світового співтовариства для вироблення прийнятних, більш демократичних та більш виважених засад світоустрою.

Таким чином, для України Ялтинська конференція держав Великої трійки мала беззаперечно позитивні міжнародно-правові наслідки. По-перше, українські етнічні території найбільш повно були об'єднані у квазі-державне утворення, яким поставала Українська РСР. За підсумками повоєнного територіально-державного облаштування, яке окреслювалося і в Ялті, Україна відчутно зміцнила власну потужність, що уможливило її більш повне геополітичне позиціонування за досягнення державного статусу.

По-друге, Українська РСР стала однією із держав-засновниць ООН, отримала можливість реалізовувати свою міжнародну правосуб'єктність, хоч і з відповідними застереженнями. Навіть обмежена подальша активна участь у міжнародних справах сприяла зростанню авторитету України та успішному сприйняттю її світовою спільнотою.

По-третє, набутий міжнародно-правовий статус УРСР став вагомим інституційним актом, який не лише мав формальне, але і важливе політичне значення, підтверджував її політичний престиж. Протягом 1917-1921 рр. Українську державу визнали лише 25 держав, зокрема 19 дало їй у різний час повне і остаточне визнання (де юре). Але тоді наша держава практично не входила до міжнародних організацій (лише короткий час у 1918 р. була членом Міжнародної комісії у справах судноплавства на Чорному морі), з 1945 р. УРСР стала співзасновницею ООН і розвивала відповідну діяльність у низці міжнародних організацій.

Четверте, у роки Другої світової війни Україна не була окремою воюючою стороною, проте радянська дипломатія забезпечила їй статус «союзної держави». У даній якості Українська РСР взяла участь у паризьких мирних договорах 1946-1947 рр., ствердила свою міжнародну правосуб'єктність.

По-п'яте, у історичній перспективі все це сприяло відчутно швидкому міжнародному визнанню незалежної України. Скажімо, Австрія, встановлюючи міждержавні відносини, не формалізувала дипломатичне визнання України, оскільки вважала, що факт її членства в ООН і низці міжнародних спеціалізованих організацій свідчить про визнання України з боку світового співтовариства. Натомість, іншим країнам пострадянського простору потрібно було проходити процедуру набуття членства в ООН у якості нових акторів міжнародних відносин.

Нині Україна як суверена держава спроможна і, як спадкоємниця Ялтинських домовленостей, покликана стати у низці держав-лідерів, які обстоюють серед світового співтовариства імперативну необхідність формування виважених, демократичних і більш реалістичних засад світоустрою. Здобувши суверенний статус сучасна Україна у своїй діяльності

на міжнародній арені, в ООН зокрема, виявляє і принципово нові риси та можливості, що виходять із врахування національних інтересів та змін у міжнародному становищі сучасного світу, більш конструктивних підходах до вирішення актуальних міжнародних проблем. Як і під час становлення ООН та України на міжнародній арені, офіційний Київ нині демонструє свою однозначну прихильність вирішення спільних міжнародних проблем мирно й шляхом діалогу. Це стосується і твердої позиції України мирним шляхом вирішити проблеми протистояння на Донбасі, приборкання російської агресії та повернення анексованого Росією Криму. Розв'язання даного кола проблем спроможне унормувати нову конфігурацію світоустрою, яка більш повно відповідає б розвитку міжнародних відносин в Європі і світі.

Список використаних джерел та літератури

1. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers: The Conferences at Malta and Yalta, 1945. – Washington D.C.: GPO, 1955. – 981 p.; Gilbert M. Winston S. Churchill: Never Despair. 1945-1965 / M. Gilbert. – London, Hillsdale College Press, 1988. – 1468 p.; Roszkowski W. The shadow of Yalta: a report / W. Roszkowski. – Warsaw: Warsaw Rising Museum, 2005. – 109 p.; Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – Вып. 11. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955; Тегеран-Ялта-Потсдам: Сборник документов. – М.: Издательство «Международные отношения», 1967. – 416 с.; Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.): Сборник документов. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1979; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989; Черчилль У. Вторая мировая война. Кольцо сжимается / У. Черчилль. – Т. 5. – М.: Воениздат, 1991. – 702 с.; Юрченко С.В. На пути к мировому лидерству: геостратегия США 1941-1963 гг / С.В. Юрченко. – Севастополь: Флот України, 2000. – 295 с.
2. Meissner B. Die Sowjetunion und Deutschland von Jalta bis zur Wiedervereinigung: ausgewählte Beiträge / B. Meissner. – Köln: Wiss. u. Pol., 1995 – 206 s.; Lencznarowicz J. Jalta: w kregu mitów założycielskich polskiej emigracji politycznej 1944-1956 / J. Lencznarowicz. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. – 447 p.; Волков Ф.Д. Тайное становится явным / Ф.Д. Волков. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – 368 с.; Вторая мировая война: два взгляда. – М.: Мысль, 1995. – 556 с.; Громыко А.А. Памятное / А.А. Громыко. – М.: Политиздат, 1990. – 560 с.+512 с.; Израэлян В.Л. Дипломатия в годы войны (1941-1945) / В.Л. Израэлян. – М.: Изд. «Междунар.отн.», 1985. – 477 с.; История дипломатии. – Т. IV: Дипломатия в годы Второй мировой войны. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1975. – 756 с.; Крымская и Потсдамская конференции руководителей трех Великих держав: сборник документов // «Международная жизнь» – № 6-8. – 1965.; От «Барбароссы» до «Терминала». Взгляд с Запада. – М.: Политиздат, 1988. – 462 с.; Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели / Д.М. Проэктор. – М.: «Наука», 1989. – 544 с.; От Мюнхена до Токийского залива. Взгляд с Запада. – М.: Политиздат, 1992. – 448 с.; Самсонов А.М. Вторая мировая война. 1939-1945 / А.М. Самсонов. – М.: «Наука», 1990. – 637 с.; Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг.: Документы. – Т. 1.: 1944-1948 гг. – М.: РОССПЭН, 1999. – 687 с.; Секреты польской политики. Сборник документов (1935-1945). – М.: тип. СВР России, 2009. – 383 с.; Уткин А.И. Мировая «холодная война» / А.И. Уткин. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. – 736 с.; Юрченко С.В. «Большая тройка» и другие официальные лица. Крымская конференция 1945 г. в портретах ее участников / С.В. Юрченко. – Симферополь: Мир, 1999. – 148 с.

3. Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996): навч. посібник / Л.Д. Васильєва-Чекаленко. – К.: Освіта, 1998. – 176 с.; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов. – К.: Генеза, 2006. – 240 с.; Киссинджер Г. Дипломатія / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.; Кудряченко А.І. Геополітика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А.І. Кудряченко [та ін.]. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.; Мальков В.Л. Путь к имперству (Америка в первой половине XX в.) / В.Л. Мальков. – М.: Изд. «Наука», 2004. – 604 с.; Печатнов В.О. Сталин, Рузвельт, Трумэн. СССР и США в 1940-х годах / В.О. Печатнов. – М.: Пера-Книжный клуб, 2006. – 750 с.; Черчилль У. Вторая мировая война / У. Черчилль. – Т. 5. – М.: Воениздат, 1991. – 705 с.; Нарочницкая Н. Ялта-45. Начертания нового мира / Н. Нарочницкая. – М.: Вече, 2010. – 288 с.; Ялтинская (Крымская) конференция лидеров СССР, Великобритании и США – 1945: Взгляд 60 лет спустя: материалы «круглого стола». – М.: ДА МИД России, 2004. – 139 с.
4. Василенко В.А. Правові аспекти участі УРСР у міжнародних відносинах / В.А. Василенко. – К.: Політвидав України, 1984. – 207 с.; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С. 41-57.; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Кудряченко А.І. Українська історіографія Ялтинської (Кримської) конференції 1945 р. / А.І. Кудряченко // Матеріали міжнародної конференції «Ливадийський дворець-музей в культурному, науковому і туристичному просторі України». – Симферополь: АнтикВА, 2011; Кудряченко А.І. Ялтинська конференція 1945 року: погляд через десятиліття / А.І. Кудряченко // Пам'ять століть. – 2005. – № 5 – С. 53-65; Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945-1949) / Л.О. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1969. – 241 с.; Солошенко В.В. Ялтинська конференція та її історичне значення; Юрченко С.В. Ялта-1945 как опыт глобального видения будущего; Шамрин О.А. Крымская конференция 1945 года в современной историографии Украины и России // «Ялтинская система» и современный мировой порядок: проблемы глобальной и региональной безопасности. – Симферополь: АнтикВА, 2010. – 387 с.; Чекаленко Л.Д., Федуняк С.Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підручник / Л.Д. Чекаленко, С.Г. Федуняк. – К.: Персонал, 2010. – 464 с.; Юрченко С.В. Ялтинская конференция 1945 года: хроника создания нового мира / С.В. Юрченко. – Симферополь: ИД «Крым», 2005. – 340 с.
5. Общественная дипломатия, неправительственные организации и эволюция международных отношений в XX-XXI веках // Матеріали міжнародної наукової конференції (Ливадийський дворець-музей, Ялта, 15-17 лютого 2007 г.). – Симферополь: АнтикВА, 2008. – 216 с.; «Ялтинская система» и современный мировой порядок: проблемы глобальной и региональной безопасности // Матеріали міжнародної наукової конференції под ред. С.В. Юрченко. – Симферополь: АнтикВА, 2010. – 387 с.
6. Крымская конференция руководителей трех союзных держав // «Известия». – 1945. – № 032 (8 лютого 1945 г.), № 036 (13 лютого 1945 г.); История дипломатии. – Т. IV: Дипломатия в годы Второй мировой войны. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1975. – 756 с.
7. Солошенко В.В. Ялтинська конференція та її історичне значення / В.В. Солошенко // «Ялтинская система» и современный мировой порядок: проблемы глобальной и региональной безопасности. – Симферополь: АнтикВА, 2010. – 387 с.
8. Коммюнике о конференции руководителей трех союзных держав – Советского Союза, Соединенных Штатов Америки и Великобритании в Крыму // Тегеран-Ялта-Потсдам: Сборник документов. – М.: Издательство «Международные отношения», 1970. – 416 с.

9. Соглашение трех великих держав по вопросам Дальнего Востока // Тегеран-Ялта-Потсдам: Сборник документов. – М.: Издательство «Международные отношения», 1970. – 416 с.
10. Единство в организации мира, как и в ведении войны // Тегеран-Ялта-Потсдам: Сборник документов. – М.: Издательство «Международные отношения», 1970. – 416 с.
11. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers: The Conferences at Malta and Yalta, 1945. – Washington, D.C.: GPO, 1955. – 981 p.
12. Нарочницкая Н. Ялта-45. Начертания нового мира / Н. Нарочницкая. – М.: Вече, 2010. – 288 с.
13. Кудряченко А.І. Ялтинська конференція: погляд через десятиліття / А.І. Кудряченко // Пам'ять століть. – 2005. – № 5 – С. 53-65.
14. Довідки про опублікування Держдепартаментом США документів Народи на Мальті та Ялтинській конференції 1945 р. // Історико-архівне Управління МЗС України. – ф. основний. – спр. 574.
15. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях, з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 6: 1941-1954 рр. – К.: Політвидав України, 1980. – 523 с.
16. Закон СРСР «Про створення військових формувань союзних республік і про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного на союзно-республіканський народний комісаріат» (1 лютого 1944 р.); Закон Української РСР «Про утворення союзно-республіканського Народного Комісаріату закордонних справ УРСР» (4 березня 1944 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 2. – К.: Ін Юре, 1997. – 799 с.
17. Звернення уряду Української РСР до конференції у Сан-Франциско (26 квітня 1945 р.) // Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944-1961 рр. – К.: Політвидав УРСР, 1963. – 576 с.
18. Про включення Української РСР і Білоруської РСР в число первісних членів Міжнародної Організації. Резолюція конференції Об'єднаних націй у Сан-Франциско, односторонньо прийнята другим пленарним засіданням конференції (27 квітня 1945 р.) // Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944-1961 рр. – К.: Політвидав УРСР, 1963. – 576 с.
19. Чекаленко Л.Д., Федуняк С.Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підручник / Л.Д. Чекаленко, С.Г. Федуняк. – К.: Персонал, 2010. – 464 с.
20. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов. – К.: Генеза, 2006. – 240 с.
21. Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996): навч. посібник / Л.Д. Васильєва-Чекаленко. – К.: Освіта, 1998. – 176 с.
22. Радянсько-румунський протокол про уточнення проходження лінії державного кордону 1948 // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 2: М-Я. – К.: Товариство «Знання» України, 2004. – 811 с.
23. Радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну 1945 / Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 2: М-Я. – К.: Товариство «Знання» України, 2004. – 811 с.
24. Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947 // Українська дипломатична енциклопедія. – Т.2: М-Я. – К.: Товариство «Знання» України, 2004. – 811 с.; Дунайська конвенція 1948 // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 1. – К.: Товариство «Знання» України, 2004. – 760 с.
25. Кудряченко А.І., Скляренко Є.М. Славний син України (До 90-річчя Героя України, академіка Тронька П.Т.) / А.І. Кудряченко, Є.М. Скляренко. – К. [б. в.], 2005. – 78 с.
26. Удовенко Геннадій Йосипович // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 2: М-Я. – К.: Товариство «Знання» України, 2004. – 811 с.

Кудряченко А.И. Ялтинская конференция государств «большой тройки» в 1945 г. и выход Украины на международную арену.

В статье проведен анализ решений Ялтинской международной конференции лидеров трех союзных держав СССР, США и Великобритании по решению ключевых вопросов завершающего этапа войны с нацистской Германией и ее сателлитами: координации военных мероприятий, создание четырех оккупационных зон на ее территории, задекларированной общей цели по безоговорочной капитуляции и принципов послевоенной демилитаризации и денацификации Германии, справедливого наказания всех военных преступников, возмещения убытков, причиненных гитлеровцами и создание Межсоюзной контрольной комиссии в Москве.

В статье рассматриваются согласованные решения о создании постоянного механизма для регулярных консультаций между тремя министрами иностранных дел союзных государств, в отношении послевоенного устройства Европы и мира, основ политики союзников на освобожденных территориях. Выясняются условия создания новой системы взаимоотношений и сфер влияния великих держав в мире. Отдельно анализируются решения союзников относительно создания ООН и включение Украины в страны-основательницы этой международной организации, а также раскрываются вопросы ее международной правосубъектности в послевоенные десятилетия.

Ключевые слова: международная конференция, великие державы, антигитлеровская коалиция, обустройство Европы и мира, безоговорочная капитуляция, ООН, Украина.

Kudryachenko A. The Yalta Conference of the “Big Three” in 1945 and Ukraine’s Appearance on the International Stage.

The article analyzes the decisions of the Yalta international conference of the leaders of the Allied States, i.e. USSR, USA and UK, aimed at solving the key issues of the final stage of war with Nazi Germany and its satellites: coordination of military activities, creation of four occupation zones on German territory, declared common goal of unconditional surrender as well as the principles of the post-war demilitarization and denazification of Germany, just punishment of war criminals, compensation for damages caused by the Nazis and creation of the inter-Alliance Control Commission in Moscow.

The article considers the agreed decisions on establishing a permanent mechanism for regular consultations among the three Foreign Ministers of the Allied States related to post-war arrangement and order in Europe and the world as well as the Allies’ policy on liberated territories. The author analyses the conditions leading to creation of the new system of relations and spheres of influence of the great powers in the world. The article contains a special analysis of Allies’ decisions regarding creation of the UN and inclusion of Ukraine into the number of states-founders of this international organization. The issues related to legal capacity of Ukraine in the post-war decades are also considered.

Keywords: International Conference, big states’ coalition, arrangement of Europe and the world, unconditional surrender, UN, Ukraine.

УДК 329.12-436

Мартинов А.Ю.

ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ «ВАЙМАРСЬКОМУ ТРИКУТНИКУ»: У КОНТЕКСТІ РЕГІОНІВ ЄВРОПИ

У статті розглядаються два вектори європейського інтеграційного процесу: тісніша інтеграція країн-членів Євросоюзу та регіоналізація країн ЄС відповідно до критеріїв близького сусідства або поглибленого співробітництва. Автор прослідковує тенденції розвитку регіональної співпраці країн-членів ЄС в умовах різних етапів розвитку сучасних міжнародних відносин. Мова йде про вплив на процес регіоналізації розширення ЄС, конкуренції і конфронтації із Росією, ускладнень процесу європейської інтеграції внаслідок негативного результату нідерландського референдуму щодо ратифікації Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, а також британського референдуму про вихід із ЄС. Наголошується на тому, що особливо важливою є міжрегіональна співпраця в структурі Євросоюзу на нинішньому кризовому етапі розвитку процесу європейської інтеграції.

Ключові слова: Ваймарський трикутник, Європейський Союз, європейська інтеграція, регіоналізація, регіони Європи.

Наприкінці серпня 2016 р. виповнилось 25 років з часу прийняття 29 серпня 1991 р. міністрами закордонних справ Німеччини Г.-Д. Геншером, Франції Р. Дюма та Польщі К. Скубішевським «Ваймарської декларації» про майбутнє Європи. Возз'єднана Німеччина гарантувала західний кордон Польщі по лінії річок Одер – Нейссе. У грудні 1991 р. у Маастрихті було прийнято договір, який після набуття чинності у листопаді 1993 р. започаткував Європейський Союз. Польща паралельно до особливих відносин із країнами ядра ЄС – Німеччиною та Францією, зміцнила своє становище у Вишеградській четвірці (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина). Негативний для європейських оптимістів результат британського референдуму 23 червня 2015 р. змінює розстановку сил у ЄС. Це вимагає додаткового аналізу тенденцій розвитку європейської інтеграції та регіоналізації всередині ЄС. Визначення ключових регіонів Євросоюзу важливе й з погляду налагодження зв'язків із ними України як в процесі виконання Угоди про асоціацію, так і розвитку зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом.

Аналіз останніх досліджень, присвячених проблемі засвідчує наявність традиційної уваги європейських науковців до проблематики висвітлення «внутрішньої геометрії» Євросоюзу, виявлення регіональних особливостей європейської інтеграції та значення міжрегіональних протиріч для ускладнень у функціонуванні Євросоюзу. Цікаву динаміку розвитку наукового дискурсу у форматі європейських студій, наприклад, дає побіжний аналіз публікацій періоду 1998-2008 рр. Цей час був визначальний для хвиль розширення ЄС, які відбулись у 1995 р. (Австрія, Швеція, Фінляндія), 2004 р. (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта), 2007 р.

(Болгарія, Румунія). Внаслідок цього суттєво змінилася конфігурація розподілу багатства і впливу між «старими» і «новими» країнами-членами ЄС.

Спільною рисою наукових праць зазначеного періоду було домінування європейських оптимістичних настроїв. Е. Альтфатер і Б. Манкопф у монографії «Конкуренція за імперію. Майбутнє Євросоюзу у глобалізованому світі» показали, що глобальна потуга ЄС залежить від гармонійного розвитку регіонів Євросоюзу. Автори пропонували удосконалення політики структурної підтримки з боку Європейської комісії депресивних регіонів, аби таким чином підняти конкурентну спроможність ЄС у світовій економіці [1, s. 202]. У монографії Ш. Ауста та М. Шмідт-Клінбергер «Континент робить історію. Експеримент Європа», яка вийшла перед найбільшим в історії європейської інтеграції розширенням ЄС 2004 р., також висловлювались оптимістичні аргументи на користь одночасного розширення ЄС і якісного поглиблення процесу європейської інтеграції [2, s. 119]. Більш обережним у оцінках в своїй монографії «Європейський Союз після східного розширення» був Т. Байхельт. Утім, він позитивно оцінює потенціал країн «Вишеградської групи» щодо їхньої адаптації до європейської інтеграції та розглядає «Ваймарський трикутник» як переговорну площадку для погодження інтересів «старих» і «нових» країн-членів Євросоюзу. Водночас Т. Байхельт полемізує з аргументами американського стратега З. Бжезинського, який закликав долучити до «Ваймарського трикутника» Україну та за цієї нової геометрії створити протидію впливу Росії в Євросоюзі [3, s. 107]. Відомий німецький соціальний мислитель У. Бек у співавторстві з Е. Гранде у 2005 р. опублікував монографію «Космополітична Європа», в якій автори віддають перевагу тенденції не до поглиблення регіоналізації, а до «уніфікації» Євросоюзу у форматі «Сполучених Штатів Європи» [4, s. 222]. З цього погляду полемізують П. Дегер та Р. Хетледж, які у праці «Європейський простір. Конструкція європейських кордонів» (2007 р.), наполягають на важливості еволюційного вироблення єдиної ідентичності країн-членів Європейського Союзу. Тому автори пропонували стратегію чіткого визначення ціннісних і геополітичних кордонів Євросоюзу [5, s. 113]. Натомість напередодні розширення ЄС 2004 р. Г. Крайс у монографії «Європа і її кордони» більше уваги приділив новій структурі співвідношення регіональних інтересів між країнами-членами ЄС, які належать до багатшої Півночі і до біднішого Півдня Європи [6, s. 87]. До речі, слушність цих міркувань стала повністю зрозумілою після початку восени 2008 р. світової економічної кризи та спільних спроб країн зони євро врятувати від банкрутства Грецію. Утім, передбачити ці проблеми за декілька років до їхнього початку європейські експерти не змогли. Наприклад, В. Лот у монографії 2001 р. «Європейський проект на початку ХХІ століття» писав, що в ЄС створені надійні регуляційні механізми, які дають можливість компенсувати будь-які ризики від глобалізації світової економіки [7, s. 191].

Натомість ще наприкінці 1997 р. британський дослідник спільної зовнішньої політики ЄС К. Пінінг звернув увагу на недосконалість механізмів представлення спільних інтересів ЄС на міжнародній арені та вбачав у цьому аргумент на користь європейських скептиків, які вважали незавершеним як проект створення «Європи регіонів», так і проект формування «Сполучених штатів Європи» [8, р. 69]. Така європейська реалістична позиція надалі залишилася у науковій літературі. О. Рен у праці «Наступні європейські кордони» вів мову про переваги регіональної багатоманітності, які додають ЄС конкурентних можливостей на міжнародній арені [9, р. 35]. Сумніви щодо цього висловлював відомий баварський політик Е. Штойбер, який наголошував на важливості чіткого визначення геополітичних меж розширення ЄС [10, s. 17]. Утім, серед політичних еліт країн-членів ЄС домінував погляд, який науково сформулював британський історик Т. Гартон Аш, що закликав вважати стратегічним завданням процесу європейської інтеграції та його складових у вигляді розширення ЄС та одночасного поглиблення якості інтеграції всередині ЄС створення глобального ліберального порядку [11, р. 64]. Франко-німецьке бачення виходу з глобальної рецесії представлено у виданні з передмовою канцлера А. Меркель та президента Франції Ф. Олланда «По-іншому разом. Німецько-французькі бесіди про біженців, Грецію, Європу, євро» [12, s. 50].

У вітчизняній історіографії існує розгалужений перелік наукових праць, присвячених проблематиці європейської інтеграції. Зокрема, Є.О. Горюнова висвітлила особливості транскордонного співробітництва в ЄС [13, с. 170]. Різні аспекти регіональної політики в процесі європейської інтеграції розглянуто у навчальному посібнику В.В. Копійки, Т.І. Шинкаренко «Європейський Союз: історія і засади функціонування» [14, с. 333]. Детальний розгляд інших праць вітчизняних дослідників європейських студій виходить за межі предмету цієї статті. Загалом зазначимо, що динамічний розвиток сучасного етапу історії європейської інтеграції, виникнення стратегічної проблеми переговорів про вихід Великої Британії з ЄС вимагає ретроспективного розгляду змін у співвідношенні впливу різних регіонів Євросоюзу. Врахування цих факторів важливе з погляду формування надійного кола друзів України в Євросоюзі у процесі реалізації вітчизняного європейського вибору.

Одним із завдань статті є аналіз історичних процесів регіоналізації ЄС та поетапного його розширення із одночасним якісним поглибленням процесу європейської інтеграції. Не менш важливим завданням є з'ясування змін у розстановці сил між європейськими регіонами на сучасному етапі підготовки до переговорів щодо виходу Великої Британії з ЄС.

Проаналізуємо існуючі у Євросоюзі макрорегіони: німецько-французьке «ядро» європейської інтеграції та країни Бенілюксу, країни Вишеградської четвірки, Скандинавія, Балтія, Середземноморський регіон, Балкани.

Нагадаємо, що Бельгія, Нідерланди та Люксембург у 1921 р. створили зону вільної торгівлі «Бенілюкс», яка стала для прихильників європейського інтеграційного руху зразком для визначення мети створення чотирьох вільних просторів: вільного руху товарів, капіталів, робочої сили та послуг. Після Другої світової війни країни Бенілюксу разом із Німеччиною, Францією та Італією створили ядро процесу європейської інтеграції. Не випадково, що з історичного погляду обриси цієї «Європи шістьох» нагадували географічний простір ядра імперії Карла Великого. Принаймні з XIV ст. від часів Кальмарської унії ведуть історію регіональної єдності скандинавські країни. Хоча кожна з них проходила власний шлях європейської інтеграції, але разом у Євросоюзі Данія, Швеція та Фінляндія спільно з балтійськими країнами Естонію, Латвію, Литвою, разом із Польщею та Німеччиною створюють Балтійську раду, яка робить помітною позицію балтійського регіону як у процесі формування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, так і у вирішенні справ внутрішньої інтеграційної політики.

Після розпаду соціалістичного табору Чехія, Польща, Словаччина та Угорщина обрали за зразок рівень регіональної співпраці, досягнутий країнами Бенілюкс. Вишеградська четвірка вже відіграла позитивну роль у процесі їхньої підготовки до вступу в ЄС. Наразі у складі Євросоюзу ці країни Вишеградської четвірки продовжують відстоювати свої регіональні інтереси.

Близькі до зовнішнього периметру кордонів Євросоюзу Балкани і країни Середземноморського регіону є проблемними ділянками безпеки Євросоюзу. Поки що балканські країни представлені в ЄС Словенією і Хорватією. Вони себе позиціонують як європейські, а не балканські країни, позаяк конотація «балканські» відразу наводить на думки про нестабільність та дві світові війни. Тому квінтесенцією балканської регіональної політики Євросоюзу є підготовка Албанії, Боснії та Герцеговини, Македонії, Сербії, Чорногорії до повноцінного входження в ЄС. Водночас увесь комплекс балканських проблем ускладнюється паліативним вирішенням питання статусу незалежного Косово. Досі чотири країни-члени Євросоюзу, попри офіційну позицію Брюсселю, який підписав угоду про асоціацію і стабілізацію з Косово, не визнають факт незалежності Косово. Усі ці чотири країни-члени ЄС мають власні територіальні проблеми. Зокрема, Словаччина має неврегульовані остаточно проблеми статусу угорської меншини; Греція зважає на тривалий конфлікт із Туреччиною на Кіпрі; Іспанія має чимало проблем зі спробами самовизначення Басконії та Каталонії; Румунія зав'язана на угорські проблеми в Трансільванії та на незлагоджену проблему статусу Придністров'я, яка стосується близької до Бухареста Молдови. Тому вони станом на 2016 р. не визнали незалежності Косово.

Арабські революції 2011 р. де-факто поховали оголошений президентом Франції Н. Саркозі 2007 р. проект створення Середземноморського союзу як своєї територіальної реінкарнації Римської імперії. Натомість

нестабільність у арабських країнах Північної Африки та на Близькому Сході, так само як неврегульованість кіпрської проблеми помітно ускладнюють реалізацію середземноморської регіональної стратегії Євросоюзу. Але найбільше міжрегіональний баланс у Євросоюзі порушив британський референдум про вихід із ЄС, проведений 23 червня 2016 р. Соратник Д. Кемерона по консервативній партії колишній мер Лондона Б. Джонсон очолив тих, хто виступив проти членства Великої Британії в Євросоюзі. Його політичним союзником у цьому питанні став лідер ультраправої популістської «Незалежної британської партії» Н. Фарадж. Кампанія перед референдумом коштувала життя депутату парламенту від Лейбористської партії Д. Кокс, яка виступала за членство Великої Британії в ЄС, але її вбив європейський скептик. Навіть жахлива дощова погода у день референдуму 23 червня 2016 р., здавалось, зменшить кількість європейських скептиків. Але така погода лише зменшила кількість європейських оптимістів із Лондону, які замість ризику промочити ноги та прийти до урн й віддати голоси за ЄС, залишились у сухих приміщеннях. У підсумку перемогли європейські скептики. Утім, ця перемога нагадує про звитяги царя Епіру Пірра, який за елліністичної доби намагався завоювати Італію. Однак декілька епохальних перемог коштували йому більшої частини війська. Після цього вираз «піррова перемога» став крилатим.

Результати референдуму, перебуваючи в Шотландії, вітав кандидат Республіканської партії на президентських виборах у США Д. Трамп. Він привітав британців із відновленням незалежності від брюссельської бюрократії. Перша реакція європейським керівників була емоційною. Голова Європейської комісії Ж.-К. Юнкер зажадав негайного початку переговорів про умови виходу Великої Британії. Напруги додає й політична географія розподілу голосів за і проти членства Великої Британії в ЄС. Однозначно за членство проголосували Шотландія і Північна Ірландія. За місце Британії в Євросоюзі були й мешканці великих міст власне Англії, але несподівано проти проголосували жителі Уельсу. Відразу шотландські націоналісти скористались нагодою, аби заявити про підготовку нового референдуму щодо незалежності Шотландії. 28 червня 2016 р. у Брюсселі відбувся надзвичайний саміт ЄС. Власне спочатку він мав стати черговим плановим заходом, на якому головування мало перейти до Словаччини. Вважалось, що на саміті можна буде привітати британського прем'єр-міністра Д. Кемерона з перемогою на референдумі щодо членства Великої Британії в Євросоюзі. Перед самітом довелося терміново скликати нараду міністрів закордонних справ країн-засновниць процесу європейської інтеграції: Німеччини, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу. Вони закликали не поспішати з висновками та відповідально ставитись до долі Євросоюзу.

Фактично на саміті обговорювали ключове питання, що робити з наслідками британського референдуму, де сформувались два погляди. Прихильники радикальних кроків на чолі з головою Європейської комісії Ж.-К. Юнкером

запропонували негайно розробити графік переговорів щодо виходу Британії з ЄС. Натомість більш помірковані європейські політики закликали не робити кроків, які можуть тільки погіршити ситуацію. Адже непевною є ситуація із затвердження результату референдуму британським парламентом. Депутати, обрані від Шотландії, посилаючись на велику перевагу голосів тих, хто у Шотландії проголосував за збереження Великої Британії у складі Євросоюзу, теоретично можуть заблокувати процес затвердження результату референдуму, перетворивши його з обов'язкового на консультативний. Утім, реалізації цього сценарію завадила передчасна заява Д. Кемерона про відставку, хоча у часі вона відкладалась до жовтня. З іншого боку, швидкий темп переговорів про вихід Великої Британії з Євросоюзу може спровокувати ризики ефекту доміно. Вже створено ініціативні групи, які збирають підписи за проведення референдуму про вихід із Євросоюзу у нині головуючій в ЄС Словаччині, а також у Данії та Нідерландах. Цю тему збираються використати на виборах президента Франції навесні 2017 р. «Національний фронт» на чолі з М. Ле Пен. На європейських скептичних позиціях залишається популістська партія «П'ять зірок Беппо Грілло» в Італії. Непевні результати президентських виборів у Австрії, які опротестовує кандидат від ультраправої «партії Свободи», роблять перспективу референдуму про вихід з ЄС Австрії також ймовірними. Іспанія згадала про результат референдуму щодо BREXIT у Гібралтарі, де більшість проголосувала за збереження Скелі у складі ЄС, тому Мадрид зажадав, аби питання статусу Гібралтару також обговорювалось на переговорах про умови виходу Великої Британії з ЄС.

Тому крім тактичного питання визначення дати переговорів про вихід Великої Британії лідери країн Євросоюзу на кризовому саміті мали погодити графік вирішення стратегічних питань. Лише вирішення проблем стимулювання розвитку європейської економіки, вирішення питань інтеграції біженців, зміна внутрішньої безпеки та більш результативна зовнішня політика Євросоюзу можуть запобігти тенденції його розпаду. Зрозуміло, що вирішити ці питання за один саміт неможливо. Важливо, аби після переговорів були прийняті реалістичні рішення на користь вирішення проблем, хронічний характер яких посприяв зміцненню позицій європейських скептиків у Великій Британії. Об'єктивний характер цих проблем засвідчує посилення позицій європейських скептиків у більшості країн-членів Євросоюзу. За цих обставин доля європейської інтеграції залежить від відповідальності європейських оптимістів та їхньої готовності приймати й реалізовувати точні, відповідальні та ефективні рішення.

Помітні зміни у внутрішньополітичній розстановці сил з початку 2016 р. спостерігаються в Німеччині. Ідеологія мультикультурної інтеграції мільйону біженців наштовхнулася на жорстку реальність. Виховані у ліберальних традиціях та на культі провини за нацистське минуле німці несподівано для

себе зіштовхнулись із великою кількістю людей, які належать до культури не модерного типу.

Ксенофобські страхи дуже ефективно у пропаганді напередодні референдуму у Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію ЄС і України використали європейські скептики. Головною фішкою активістів, які закликали на референдумі голосувати проти ратифікації були побоювання, що Угода про асоціацію де-факто є першим кроком до вступу України в Євросоюз. Нідерландські урядовці переконували співгромадян у тому, що «Україна ніколи не стане членом Євросоюзу», а Угода про асоціацію відкриває лише нові можливості для нідерландського бізнесу в Україні. Проте такі аргументи, на жаль, більше грали на користь нідерландських європейських скептиків. ЄС не має «плану Б» щодо Угоди про асоціацію з Україною. Нагадаємо, що напередодні Євромайдану в Україні саме Євросоюз був категорично проти будь-яких змін до тексту на той час тільки парафорованої Угоди про асоціацію. Євросоюз ризикує втратою авторитету, якщо визнає потребу перегляду згаданої угоди рішенням двох-трьох відсотків населення, якщо порівняти кількість учасників нідерландського референдуму із загальною чисельністю населення країн Євросоюзу. Так само немає прецеденту скасування чинності угоди вже ратифікованої 27 країнами-членами Євросоюзу через консультативний референдум лише у одній із нинішніх 28 країн-членів Євросоюзу. Зрештою, поведінка властей Євросоюзу у випадку з нідерландським консультативним референдумом є символічною для більш серйозного випадку у долі власне Євросоюзу. Мова йде про результат референдуму 23 червня 2016 р. про вихід Великої Британії із Євросоюзу. Призначена замість Д. Кемерона нова прем'єр-міністр Великої Британії Т. Мей мала обмаль часу для того, аби швидко увійти у курс внутрішньополітичних і зовнішньополітичних проблем, викликаних результати червневих подій 2016 р. Не випадково перший візит після призначення вона здійснила до шотландської столиці Единбургу. Утім, перший міністр Шотландії Н. Фергюсон Серджен висловила за те, аби Євросоюз розробив спеціальні процедури, аби Шотландія, нехай як і частина Великої Британії, але залишалась у складі Євросоюзу. Вона нагадала, що на референдумі 23 червня 2016 р. за членство в Євросоюзі проголосували 62% мешканців Шотландії. Водночас вона з огляду на нові обставини не виключила можливості проведення в першій половині 2017 р. ще одного референдуму щодо виходу Шотландії зі складу Сполученого Королівства. Адже під час останнього плебіситу щодо незалежності Шотландії голоси поділились майже порівну. Тоді Євросоюз зіграв на боці Лондону, попередивши шотландців, що у випадку виходу зі складу Сполученого Королівства, їм доведеться з нуля проходити шляху вступу до ЄС. Тепер усі сподіваються, що Британія знайде такий шлях, щоб решта Євросоюзу була у виграші. Аби розробити таку стратегію британська

політична еліта намагається виграти час, відкладаючи офіційний початок переговорів про вихід.

Двадцять п'ять років існування «Ваймарського трикутника» (Франція, Німеччина, Польща) засвідчило, що якісне поглиблення процесу європейської інтеграції залежить від налагодження тіснішої співпраці не лише на білатеральному рівні, а й на рівні міжрегіонального взаєморозуміння. Фактично «Ваймарський трикутник» спирається на особливі відносини Німеччини відповідно з Францією та Польщею. Причому ця стратегічна співпраця остаточно перевертає трагічні сторінки історії Європи першої половини ХХ ст., коли конфлікти між сторонами нинішнього «трикутника» провокували мережу протистояння, яке зрештою призвело до двох світових війн. Особливо важливою є міжрегіональна співпраця в структурі Євросоюзу на нинішньому кризовому етапі розвитку процесу європейської інтеграції. Незалежно від того, коли розпочнуться переговори про умови виходу Великої Британії з ЄС, а нагадаємо, що Лісабонський договір, який набув чинності 1 грудня 2009 р., відводить на такі процедури до двох років, сам цей факт дестабілізує Євросоюз зсередини. Звичайно, Велика Британія не вдасться до «блискучої ізоляції» від Європи. Навпаки, Лондон планує стати світовим центром, на якому замикатимуться різні регіональні зони вільної торгівлі. У даному випадку Велика Британія намагається не лише віддавати пріоритет власним національним інтересам, а й в середньо віддаленій перспективі стати для США містком до ЄС, поєднавши Східнотихоокеанську зону вільної торгівлі із поки що незавершеним процесом створення Трансатлантичної зони вільної торгівлі. Водночас очікуваний вихід Великої Британії з ЄС змінює співвідношення сил всередині Євросоюзу. Європейські оптимісти позбавляються перманентного британського європейського скептицизму, але продовжують стикатися з проблемами світової економічної кризи, енергетичною, міграційною та демографічними кризами, які додають напруги у процес прийняття рішень в ЄС. На саміті Європейської Ради у Братиславі 16 вересня 2016 р. німецько-французька пропозиція щодо тіснішої інтеграції, створення армії Євросоюзу, консолідації зони спільної європейської грошової одиниці Євро наштовхнулася на скептицизм переважної більшості «новобранців» ЄС. Відкритим залишається питання, чи здатне «ядро» Євросоюзу (Німеччина, Франція, Італія, країни Бенілюксу) не просто погодитись із «різними швидкостями» участі країн-членів ЄС у інтеграційних проектах, а й запропонувати реалістичний проект подолання «хвороби зростання» та виходу ЄС на нові рубежі. Альтернативою цьому проекту може бути лише розпад Євросоюзу по регіональним лініям розлому зі Сходу на Захід Європи і з Півночі на Південь Європи. Історичний період 2016-2017 рр. (зважаючи на вибори у Франції та Німеччині навесні та восени 2017 р.) є точкою біфуркації, яка запустить процес подальшого розвитку європейської інтеграції, або розверне його до небезпечної для всього людства дезінтеграції.

Тому нинішнє покоління європейських політиків несе тягар великої історичної відповідальності не лише перед минулим, а й майбутнім Європейської цивілізації.

Список використаних джерел та літератури

1. Altfater E., Mahnkopf B. Konkurrenz für das Empire. Die Zukunft der Europäischen Union in der globalisierten Welt / E. Altfater, B. Mahnkopf. – Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot, 2007. – 304 s.
2. Aust S., Schmidt-Klingenberg M. Ein Kontinent macht Geschichte. Experiment Europa / S. Aust, M. Schmidt-Klingenberg. – Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt, 2003. – 280 s.
3. Beichelt T. Die Europäische Union nach der Osterweiterung / T. Beichelt. – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. – 237 s.
4. Beck U., Grande E. Der kosmopolitischen Europa. Gesellschaft und Politik in der zweiten Moderne / U. Beck, E. Grande. – Frankfurt an Main: Suhrkamp Verlag, 2005. – 432 s.
5. Deger P., Hettlage R. Der europäische Raum. Die Konstruktion europäischer Grenzen / P. Deger, R. Hettlage. – Wiesbaden: VS Verlag, 2007. – 322 s.
6. Kreis G. Europa und seine Grenzen / G. Kreis. – Berlin: Haupt Verlag, 2004. – 288 s.
7. Loht W. Das europäische Projekt zu Beginn des 21. Jahrhunderts / W. Loht. – Leverkusen: Verlag Leske und Budrich, 2001. – 392 s.
8. Piening C. Global Europe. The European Union in World Affairs / C. Piening. – Boulder: Lynne Rienner. – 1997. – 252 p.
9. Rehn O. Europe's next Frontiers / O. Rehn. – Baden-Baden: Nomos, 2006. – 123 p.
10. Stoiber E. Die Erweiterungsfähigkeit der EU – Perspektiven und Grenzen / E. Stoiber // Politische Studien. – 2007. – № 1-2. – S. 8-18.
11. Garton Ash T. Europe's Endangered Liberal Order / T. Garton Ash // Foreign Affairs. – 1998. – March/April. – P. 54-65.
12. Schäuble W., Wickert U., Sapin M., Seux D. Anders gemeinsam. Ein deutsch-französisches Gespräch über Flüchtlinge, Griechenland, Europa, Euro. Mit Vorworten von Angela Merkel und Francois Hollande / W. Schäuble, U. Wickert, M. Sapin, D. Seux. – Hamburg: Verlag Hoffmann und Campe, 2016. – 252 s.
13. Горюнова Є.О. Євроінтеграція / Є.О. Горюнова. – К.: Академвидав, 2013. – 224 с.
14. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко. – К.: Знання, 2012. – 759 с.

Мартынов А.Ю. Четверть века «Веймарскому треугольнику»: в контексте регионов Европы.

В статье рассматриваются два вектора европейского интеграционного процесса: более тесная интеграция стран-членов ЕС и регионализация стран ЕС в соответствии с критериями близкого соседства либо углубленного сотрудничества. Автор отслеживает тенденции развития регионального сотрудничества стран-членов ЕС в условиях разных этапов развития современных международных отношений. Речь идет о влиянии на процесс регионализации расширения ЕС, конкуренции и конфронтации с Россией, осложнений процесса европейской интеграции вследствие негативного результата нидерландского референдума по вопросу ратификации Соглашения об ассоциации между ЕС и Украиной, а также британского референдума о выходе из ЕС.

Подчеркивается, что особенно важно межрегиональное сотрудничество в структуре Евросоюза на нынешнем кризисном этапе развития процесса европейской интеграции.

Ключевые слова: Веймарский треугольник, Европейский Союз, европейская интеграция, регионализация, регионы Европы.

Martynov A. A Quarter-century of the Weimar Triangle: in Context of Europe's Regions.

The article considers the two vectors of the European integration process: closer integration among the EU member states and regionalization of the EU countries according to the criteria of close neighbourhood or deep cooperation. The author traces development trends of regional cooperation of the EU member states at different stages of development of international relations i.e. the impact of the EU enlargement on regionalization process, competition and confrontation with Russia, the complications in the field of European integration due to the negative outcome of the Dutch referendum on ratification of the Association Agreement between the EU and Ukraine, as well as the British referendum on withdrawal from the EU. It is stressed that the interregional cooperation is particularly important at this critical stage of European integration.

Keywords: *Weimar Triangle, European Union, European integration, regionalization, regions of Europe.*

УДК 341.67+327

Потєхін О.В.

НЕЗАСТОСУВАННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ США ТА УКРАЇНА

У статті проаналізовані основні події й розкриті причини формування у США ядерного табу під впливом президента Г. Трумена, ініціатора атомних бомбардувань Хіросіми та Нагасакі. Розглянуто засади і варіанти стримування як окремого випадку стратегії незастосування ядерної зброї. Вказано на позитивні та негативні риси стримування як доктрини та політики. Розглядаються деякі аспекти політики США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї, пов'язаної з ядерним табу та спільні зусилля Вашингтона й Москви щодо позбавлення Києва його успадкованого від СРСР ядерного арсеналу у 1991-1996 рр. та дискусії з цього приводу. Показано наслідки порушення «запевнень» Будапештського меморандуму 1994 р. та відсутності засобів стримування російської агресії в без'ядерної України. Увага акцентується на необхідності військово-політичної допомоги Україні з боку США, надання їй відповідної зброї для зміцнення міжнародної безпеки. Зроблено наголос на тому, що ядерна зброя відіграла вирішальну роль у запобіганні третій світовій війні.

Ключові слова: *ядерне табу, США, стримування, Дж. Кеннан, Дж. Квестор, С. Пайфер, Р. Попадюк, денуклеаризація, Україна, РФ, російсько-українська війна, ядерна зброя, міжнародна безпека.*

У сучасному світі сформувалося та діє табу на використання ядерної зброї, як стратегічної так і тактичної. Росія неодноразово наголошувала, що цього табу для неї жодним чином не існує та розмістила ядерну зброю (або, щонайменше, її носії) у окупованому нею українському Криму. Але наявність такого табу для інших, насамперед демократичних держав – зокрема США, не вигадка західних лібералів, а факт. Про це свідчать праці провідних теоретиків ядерної проблематики Дж. Квестора [1], Б. Рассета [2], Т. Шеллінга [3] та ін. Окрему монографію, не позбавлену суттєвих суперечностей у викладі подій та поглядів, присвятила дослідженню феномену ядерного табу Н. Танненвалд [4]. Праці цих американських дослідників допомагають зрозуміти, чому після 1945 р. ядерна зброя у жодному випадку не застосовувалася країнами, які вели війни і не очікували відплати, тобто ядерного удару у відповідь (США у Кореї, В'єтнамі, Іраку – двічі, Афганістані, СРСР у Афганістані, КНР у конфліктах з В'єтнамом). З іншого боку, наявність у Пакистана та Індії ядерної зброї не примусило їх утриматися від збройних конфліктів. Останнім в історії адептом ядерної зброї – стратегічної й тактичної – як «дешевого», отже, раціонального засобу забезпечення безпеки, – був президент США Д. Ейзенхауер. Після нього ніхто не вважав, що ядерна зброя – це «просто інша зброя». Декларативно В. Путін визнає всесвітньо руйнівний характер ядерної зброї, але своїми агресивними кроками підштовхує світ до ядерної безодні. Свого часу Карибська криза 1962 р. спонукала США та СРСР знизити рівень ядерного протистояння, що знайшло відображення у низці домовленостей, які призвели

до скорочення ядерних арсеналів. Повернутися до ядерного протистояння найгірших часів «холодної війни» примушує нині В. Путін, сподіваючись, що Захід злякається його «ірраціональності» та прагнучи відвести загрозу термоядерного апокаліпсису «здасть» Україну [5].

Дж. Квестор запропонував власне бачення змісту табу на застосування ядерної зброї – незважаючи на його поширеність зазвичай було важко визначити, що під цим розуміють ті, хто його вживають. «Табу є чимось більшим, ніж просто щось таке, чого варто уникнути, що ми не схвалюємо. Воно стосується того, чого ми не хочемо зробити навіть подумки. Це не порівняння вигід та ціни; ми просто відкидаємо ідею без подальших міркувань» [6, р. 19]. У якості прикладів загальнопоширених табу Дж. Квестор наводить інцест та канібалізм. Ставлення до застосування ядерної зброї, на його думку, дійсно могло набути форми табу, «оскільки майже не точилося дискусій про вартість та вигоди ескалації ядерного конфлікту, не виникав спротив висновку, що така ескалація виключена з дискурсу. Так само сталося й щодо використання ядерної зброї поля бою (тактичної. – *О.П.*). Вона стала нелегітимною без укладення та ратифікації будь-яких міжнародних угод – просто з тієї причини, що без неї так довго обходилися» [6, р. 20]. Дж. Квестор також розглянув сценарії, у який спосіб може бути зруйноване ядерне табу та вірогідні наслідки такого перебігу подій.

Вперше і востаннє до нині в історії ядерна зброя була застосована Сполученими Штатами під час Другої світової війни проти японських міст Хіросіма та Нагасакі 6 та 9 серпня 1945 р. Рішенню про її використання саме проти таких об'єктів передували детально вивчені у науковій літературі активні дискусії у військовій та дипломатичній верхівці США та серед причетних до її виготовлення вчених [7]. Остаточне рішення належало президенту США Г. Трумену. Перша безпосередня оцінка факту бомбардувань була надана у телеграмі секретаря Федеральної ради християнських церков Америки С. Каверта президенту від 9 серпня 1945 р. У ній, зокрема, було заявлено про «глибоку стурбованість багатьох християн (протестантів. – *О.П.*) використанням атомних бомб проти японських міст через їхній безладний руйнівний вплив та створення таким чином надзвичайно небезпечного для майбутнього людства прецеденту» [8]. У листі також анонсувалася заява очолюваної Дж.Ф. Даллесом Комісії з вивчення основ справедливого та стійкого миру, у якій аргументувалось, щодо атомних бомб має зберігатися надія на гуманність, а японській державі буде наданий шанс та час ознайомитися з фактами про нову бомбу та погодитися з умовами капітуляції» [8]. У відповіді на лист церковних діячів від 11 серпня 1945 р. Г. Трумен наголосив, що «ніхто більше за мене не стурбований використанням атомних бомб, але я був найсильніше стурбований неспровокованою атакою японців на Перл-Гарбор та їхніми вбивствами наших військовополонених. Єдина зрозуміла для них мова, схоже, це мова застосованих нами

бомбардувань. Якщо маєш справу зі звірем ти маєш поводитися з ним як зі звірем. Це надто сумна, але тим не менш – правда» [8]. Ця відповідь президента кореспондувалася зі змістом його радіо звернення від 6 серпня – після першого бомбардування, у якому також підкреслювалося: до ядерної атаки США вдалися тільки після відмови Японії від капітуляції, запропонованої в ультиматумі від 26 липня 1945 р. у Потсдамі. Щодо обрання Нагасакі у якості другого об'єкту ядерного нападу стверджувалося, що це важливий для перевалки військових вантажів порт та промисловий центр. Окрім того, президент Г. Трумен загрожував, що не зупиниться й буде завдавати ядерних ударів один за одним японським містам, аж поки Токіо не погодиться на беззастережну капітуляцію» [9]. У такий спосіб формувався офіційний наратив підстав для використання ядерної зброї.

У оцінці ролі бомбардування Японії для формування ядерного табу погляди розійшлися. А. Ейнштейн, Р. Опенгеймер та багато причетних до винайдення ядерної зброї їх однодумців вважали, що застосування атомної бомби хоча б раз відкриє «скриню Пандори», призведе до ескалації подальшого її використання. Інші, зокрема вчені-ядерники Дж. Конант, Е. Теллер, В. Буш, а також військовий міністр Г. Стимсон поділяли позицію, згідно з якою атомне бомбардування було абсолютно необхідно, щоб світ жахнувся від його наслідків, звернувся до ідеї невикористання ядерної зброї та запобіг новій світовій війні [4, р. 113-114]. Ядерна зброя, як засіб взаємного гарантованого знищення, а, по суті, припинення життя на земній кулі позбавила сенсу концепцію швидкої перемоги у наступальній війні «за малу ціну», панування якої призвело до розв'язування двох світових воєн, отже в деякому сенсі ця зброя виступила ефективним засобом запобігання великої (світової) війни. Водночас логіка переконування противника у тому, що держава готова та здатна завдати ракетно-ядерного удару вимагала постійного удосконалення такої зброї, що підштовхувало гонку озброєнь. Вдосконалення ядерних пристроїв продовжувалося й після заборони їх випробування у трьох сферах – на поверхні Землі, у повітрі і під водою.

Як відомо, Г. Трумен ніколи не визнавав помилкою рішення про застосування проти Японії двох ядерних бомб. Аргументація не відрізнялась витонченістю: «У такий спосіб я закінчив війну» [10]. Втім детальний аналіз його дій у якості президента та верховного головнокомандувача збройних сил США надає підстави стверджувати, що він в цілому після перемоги у Другій світовій війні керувався правилом «ніколи не доводити справи до використання третьої бомби». У листі до сестри Мері у день третіх роковин свого вступу на посаду президента Г. Трумен писав про відданий їм наказ завдати ядерного удару по Хіросімі і Нагасакі: «Це було страшне рішення. Але я прийняв його, щоб врятувати життя 250 тисяч хлопців із Сполучених Штатів і я знову б зробив це у аналогічній ситуації» [11, р. 5-6]. Найбільш гострі кризи часів становлення «холодної війни» – берлінська 1948 р. (шанси на війну з СРСР

оцінювалися американськими військовими як 1 до 4 [12, р. 457] та корейська 1950 р. (під час якої президентською прокламацією № 2914 від 26 грудня 1950 р. у країні оголошувався надзвичайний стан) [13, р. 127-130]. Як вважав президент, під час їх США навіть не наближалися до ситуації літа 1945 р. Але політика «стримування комунізму» (СРСР) вимагала інституціалізації використання ядерної зброї, бо навіть питання додаткового розміщення бомбардувальників Б-29 – потенціальних її носіїв у Великій Британії (на відстані досяжності для удару по Москві) влітку 1948 р. як засобу тиску на Й. Сталіна викликало надзвичайні тертя у військово-політичному керівництві США [12, р. 456, 462-466].

Використання у разі війни ядерної зброї вважалося необхідним для компенсації очевидної переваги СРСР у конвеційних (звичайних) озброєннях у Європі. Схвалена у вересні 1948 р. доктрина NSC-30 вперше дозволила залучити ядерну зброю до військового планування США, а також у ній констатувалося: росіянам «ніколи не треба надавати жодних причин вважати, що США не використають проти них у разі необхідності атомну зброю» [14, р. 624-628]. У стримуванні слід розрізняти два аспекти: (1) утримання противника від міжнародної дестабілізації (так званого ревізійнізму у міжнародній системі), тобто спроби змінити ситуацію на власну користь, яке може здійснюватися загрозою застосування військової сили чи її застосуванням не щодо противника, а проти його союзника – на периферії (Корея, В'єтнам, Близькій Схід, Афганістан, Латинська Америка та ін.), при цьому зовсім не обов'язковим є застосування зброї масового знищення (containment); (2) вплив на поведінку іншої сторони загрозою нанесення абсолютно неприйняттого для неї за масштабами втрат удару у відповідь на агресію (deterrence). Ядерне стримування, звичайно, відноситься до другої категорії.

Влітку 1950 р. автор доктрини «стримування комунізму» (containment) Дж. Кеннан звільнився з державної служби, а ще до цього на посаді завідувача відділом політичного планування державного департаменту його заступив П. Нітце. Приводом слугувала подана ще восени попереднього року так звана «довга записка» держсекретарю Д. Ачесону, у якій Дж. Кеннан виступав проти виготовлення водневої бомби та за відмову США від застосування першими ядерної зброї [15, р. 471-476]. У схваленій у квітні 1950 р. новій доктрині NSC-68 пропозиції Дж. Кеннана були цілком відкинуті. Зокрема, як писав її автор П. Нітце, політика «незастосування першими ядерної зброї буде інтерпретована СРСР як визнання слабкості, а нашими союзниками – як чіткий показник, що ми маємо намір їх кинути напризволяще» [13, р. 23-98]. Г. Трумен мовчазно сприйняв стратегію ядерного стримування. На той час Радянський Союз вже став другою ядерною державою.

Сенс стримування полягає у переконанні іншої сторони у тому, що її агресивні дії призведуть до реакції у відповідь, за якої вона зазнає

неприйнятних для себе втрат, які набагато перевищать отримані або заплановані вигоди. На наш погляд є всі підстави вважати стримування випадком стратегії незастосування зброї, а ядерне стримування – окремим випадком переконання замість застосування ядерної зброї. Як зазначає дослідник з РЕНД А. Лонг, «зменшуючи вигоду або збільшуючи ціну (або те і інше водночас), ви можете переконати противника утриматися від конкретних дій. [...] Говорячи спрощено: стримування – це генерування жаху» [16, р. 7]. Термін «стримування» має спільне латинське коріння із словом «терор». Стимування набагато виходить за рамки простих розрахунків втрат чи надбань сторін-учасниць збройного конфлікту, воно є динамічним процесом, за якого мають братися до уваги не тільки безпосередні, але віддалені наслідки удару. З погляду міжнародної безпеки стримування є далеко не бездоганним й може сприяти створенню ситуації «безпекової дилеми», яка підштовхує необмежену гонку озброєнь (як це відбувалося протягом перших 25-30 років від початку «холодної війни» – аж до досягнення радянсько-американських домовленостей про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1)).

Ретельний аналіз специфіки ядерного стримування належить Т. де Монбріалю, який стверджував, що «стримування піднялося на найвищу відмітку стратегічної шкали в умовах ядерної доби» [17, с. 193]. Отже, за Т. де Монбріалем, стримування було представлене американською стороною у рамках «холодної війни» як дуель між США та СРСР. З самого початку йшлося про попередження радянського вторгнення до Західної Європи. У цілому сенс американського попередження зводився до наступного: якщо Москва розпочне вторгнення, радянські міста будуть послідовно руйнуватися атомними ударами одне за одним – аж до його припинення. Розрахунки американських стратегів будувалися на припущенні, що радянське керівництво підрахує: надбання від вторгнення набагато менші за втрати, які отримає СРСР через удар у відповідь. Формалізація цієї ідеї і набула якості базової моделі ядерного стримування. У першій – базовій моделі сторона, яку стримують, не має ядерного арсеналу, здатного завдати стороні, що стримує, руйнувань, еквівалентним тому, яких має зазнати (ситуація у американсько-радянських відносинах першого десятиліття після Хіросіми і Нагасакі. Але до початку 1960-х рр. СРСР набуває такої здатності. – *О.П.*). Отже формується друга модель – ситуація «рівноваги жаху», оскільки кожна з протилежних сторін віднині ризикує бути знищеною другою. Але ця рівновага є надзвичайно нестійкою, тому що в обох сторін виникає потяг до раптового нападу з метою якомога радикальніше обеззброїти противника або випередити його за найменших ознак того, що він бере ініціативу у власні руки. Асиметричність у позиціях США та СРСР зумовлювалося характером політичних режимів у двох державах. Для тоталітарної держави набагато легше вдатися до ядерного нападу, ніж для демократичної, де влада обмежена її розподілом, законами, процедурами, відповідальністю перед виборцями та громадською думкою. В американців

склався так званий «синдром Перл-Гарбора», тобто прагнення мати здатність на негайний удар у відповідь. Військово-політична стратегія США мала будуватися таким чином, щоб жертва агресії зберігала засоби знищити агресора. Водночас треба було мінімізувати ризик можливих помилок щодо намірів або дій другої сторони шляхом заснування технічних засобів підтримки взаємної довіри та постійної надійної комунікації між найвищими керівниками США та СРСР. Третя модель, за Т. де Монбріалем, «мінімальне стримування», призначена для країн-власниць ядерної зброї, не впевнених у гарантіях «ядерної парасолі» від НАТО, які прагнуть мати свободу маневрувати у своїй військово-політичній стратегії у мирний час. Її слабким місцем є небажання навіть ставити питання про те що трапиться, якщо збройний конфлікт все ж таки розпочнеться і політика стримування зазнає поразки [17, с. 195-198].

Стимування можна було б вважати майже оптимальним варіантом підтримання безпеки у недосконалому світі, якби воно у роки «холодної війни» не супроводжувалося пошуком шляхів раціонального застосування ядерної зброї та кризами, що загрожували розв'язуванням світової ядерної війни всупереч бажанню задіяних держав (найближче сторони наблизилися до неї під час Карибської кризи 1962 р.), якісною і кількісною гонкою озброєнь. США намагалися знайти і не знаходили прийнятну для себе комбінацію застосування звичайних та ядерних озброєнь у можливій війні з СРСР. Водночас офіційною доктриною радянської Москви була необґрунтовано оптимістична стратегія перемоги у війні після обміну ядерними ударами, тому для позначення ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї використовувався термін «зброя масового ураження», а не «знищення». Це передбачало здатність «ведення війни і досягнення перемоги навіть після застосування такої зброї» [18; 36].

Р. Наролл із співавторами доходить висновку, що «військові приготування («хочеш миру – готуйся до війни») не знижують ризику її розв'язування» [19, р. 344]. Але такий ризик, насамперед для середніх та малих країн, може зменшувати «ядерна парасоля» розкрита над своїми членами військово-політичним союзом. Нових рис до розуміння проблеми стримування в контексті союзницького співробітництва додав Р. Майерсон [20, р. 18].

Цікаво, що автор доктрини «стримування комунізму» Дж. Кеннан наприкінці 1940-х рр. не був схильний покладати функцію стримування на військово-політичний союз – майбутню НАТО. У своєму меморандумі державному секретарю Дж. Маршалу від 23 листопада 1948 р. голова відділу політичного планування писав: «хоча у довготерміновій перспективі є потреба для деякої формалізації оборонних відносин країн Північної Атлантики та пакт, який зараз розглядається, матиме деяку цінність в близькій перспективі для повернення спокою європейцям, але цей пакт не повинен вважатися головною відповіддю на зусилля Москви, спрямовані на досягнення домінування над Західною Європою та не має підміняти собою інші необхідні кроки. [...] Небезпека розповсюдження комунізму на нові регіони континенту

політичними засобами була все ще більшою, ніж будь-яка воєнна небезпека, яка загрожувала їм» [15, р. 409-411]. Парадоксально, але за посадою в Державному департаменті Дж. Кеннан очолював практичну роботу з підготовки Вашингтонського договору про створення НАТО.

Підтримувати стабільність у Європі НАТО допомагала відома формула її призначення: «стримувати Росію (СРСР), нейтралізувати Німеччину, утримувати США в Європі». Стримування СРСР в першу чергу забезпечувалося ядерними засобами, спочатку залучених до Європи США. Згодом в рамках НАТО до американських приєдналися ядерні озброєння Великої Британії та Франції. Їхня роль була подвійною – не тільки стримувати напад СРСР, але й мати гарантії залучення ядерних сил США, щоб вони не залишилися осторонь у разі обміну ядерними ударами у Європі. Нейтралізація Німеччини забезпечувалася тим, що у Бундесвера не було Генерального штабу, тобто військово-стратегічне планування було тільки спільне – у НАТО. «Правило Люксембурга», тобто право вето на будь-яке рішення щодо спільних дій Альянсу та самостійне рішення про спосіб участі кожної країни у відсічі агресії зменшувало, але не заперечувало роль НАТО у рішенні трьох ядерних держав-членів про застосування ядерної зброї.

Ефективне стримування вимагає адекватного розуміння логіки противної сторони, тобто яким чином сприймає опонент заходи і засоби стримування. Навіть за якомога кращої інформованості про оцінку ситуації об'єктом стримування, завжди залишається місце для припущень, які згодом можуть виявитися хибними. Як зазначає К. Пейн, «очікування щодо міркувань і поведінки інших країн часто є упередженими й невірними і такі помилки можуть мати жахливі наслідки. Озброєним непередбачливістю легко вважати, що кожна вдумлива, добре інформована людина має бути приголомшена кожного разу, коли це трапляється. Втім, прогнозування у реальному часі – важке завдання. Помилки, які здаються очевидними, коли подія вже відбулася, могли бути зовсім не такими очевидними заздалегідь» [21, р. 6]. Суб'єкт стримування так чи інакше проектує на об'єкт власну логіку сприйняття ситуації. Але ж об'єкт стримування може дотримуватися й принципово відмінної логіки, або діяти алогічно, ірраціонально, навіть на шкоду собі [22, с. 30-32]. Про ірраціоналізм в міжнародних відносинах в нинішньому столітті свідчать висновки групи західних військових експертів [23, р. 38-40], хоча вони штучно обмежили його джерело мусульманським екстремізмом. Пояснити це можна хіба що тим, що їхній аналіз було підготовлено та опубліковано ще до вторгнення РФ до Грузії у серпні 2008 р. Експерти пропонують виокремити клас держав, яких неможливо або надзвичайно важко стримувати. Приклади надають Ірак (за С. Хусейна); Іран (після ісламської революції); Лівія (за М. Каддафі), Югославія (Сербія) (після Й.Б. Тіто, за правління С. Мілошевіча); Пакистан (хоча Індії час від часу вдавалося його стримувати); Афганістан та інші азійські та африканські країни, які лише

номінально контролюються центральними урядами (failed states). Росія за часів В. Путіна доклала надзвичайних зусиль, щоб потрапити до категорії держав, стримувати які «неможливо», та вдається до ядерного шантажу з метою довести свою здатність до ірраціональних самогубних рішень. Втім, на думку П. Моргана, відмінну від загальнопоширених «реалістичних» підходів, «раціональність не є передумовою, щоб стримування (deterrence) працювало. Воно може діяти проти ірраціональних лідерів, так само, як і проти раціональних (це залежить від того, в який спосіб вони є раціональними чи ірраціональними). [...] Питання полягає в тому, наскільки країни-парії, або фанатики-фундаменталісти, або надогоїстичні лідери (до яких, безперечно, належить В. Пугін. – *О.П.*) з готовністю сприймуть все більше покарання, а отже, загрозу такого покарання, ніж США або колективний актор дійсно бажають завдати. Відсутній спосіб визначити це заздалегідь, чи надати точні вказівки щодо застосування стримування в таких випадках. Все, що можна стверджувати – немає стійкого логічного чи емпіричного зв'язку між «бути ексцентричним» та готовністю платити «високу ціну». Пристосувати стримування до конкретної цілі (target) у цьому випадку надзвичайно складно» [24, р. 274-276]. Але це не заперечує необхідність стримування, коли в нього є єдина альтернатива – війна.

Загальна стратегія США, спрямована на попередження великої (світової) війни, передбачала збереження ядерних сил як засобу підтримання міжнародної стабільності та стримування. За їх наявності фактор ризику агресії проти США та їхніх союзників по НАТО не піддається розрахунку та стає неприйнятним, водночас як цього було б неможливо досягнути за рахунок звичайних збройних сил. Ядерні сили також вносять фактор невизначеності у розрахунки будь-якої країни, що розглядає можливість досягнення політичної або військової переваги шляхом застосування або загрози застосування ядерної, хімічної або біологічної (ЯХБ) зброї проти США.

«Навіть й півстоліття по тому, як президент Г. Трумен вирішив скинути ядерну бомбу у 1945 р. й створити водневу бомбу у 1950 р., тривають інтенсивні дебати», – писав у середині 1990-х рр. П. Боєр. [25, р. 13]. Їхній зміст, на думку американського дослідника, фокусувався на наступних питаннях: наскільки наблизилися США до використання ядерної зброї під час війни у Кореї, якою була загроза обміну ядерними ударами під час Карибської ракетної кризи 1962 р. та ін. П. Бойєр відмічав, що «хоча у перспективі обмін термоядерними ударами, слава Богу, стає менш вірогідним, – ядерна зброя продовжує формувати силові розрахунки у непевному занепокоєному світі. Від Росії та України до Північної Кореї, Близького Сходу, індійського субконтиненту – скрізь у неспокійному та непередбачуваному середовищі, розташовані там сховища ядерної зброї та побоювання її розповсюдження викликають дипломатичні загострення. Навіть, якщо усі наявні ядерні озброєння зникнуть,

знання про те, як їх виготовити залишаться і можуть виявитися затребуваними у новий період глобальної конфронтації» [25, р. 13].

Власне табу на використання ядерної зброї йшло у зв'язці з політикою США щодо запобігання розповсюдженню засобів масового знищення. Як відомо, офіційна мета США полягала в тому, щоб залишити Росію одноосібною спадкоємицею ядерного статусу СРСР після його розпаду, зберегти за РФ місце постійного члена Ради Безпеки ООН, змусити Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами, тобто приєднатися до ДНЯЗу у такій якості, вивести з їх територій тактичну й стратегічну ядерну зброю і, водночас, надати їм можливість самим розробити процедуру та механізми реалізації Договору СНО-1. Після того, як у березні 1992 р. на Мінській зустрічі глав держав СНД не вдалося підписати відповідну угоду, адміністрація Дж. Буша запропонувала власний варіант, котрий мав забезпечити якомога швидше виведення ядерної зброї з колишніх радянських республік. Вже у квітні 1992 р. США запропонували проект додаткового п'ятистороннього Протоколу до Договору СНО-1, який був підписаний усіма учасниками 23 травня 1992 р. у Португалії та увійшов в історію під назвою Лісабонського протоколу. Цей документ визначив правонаступництво України, Росії, Білорусі та Казахстану щодо виконання колишнім СРСР умов Договору СНО-1. У Протоколі Україна, Білорусь і Казахстан зобов'язалися приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерні держави у якомога стислий термін. Окрім Лісабонського протоколу, адміністрація Дж. Буша заручилася спеціальними односторонніми заявами президентів Білорусі, Казахстану і України, в яких вони підтвердили намір своїх країн стати без'ядерними державами, вступити до ДНЯЗ [26] та забезпечити вивезення стратегічної ядерної зброї до Росії. Досить детально заходи політики США щодо запобігання поширенню ядерної зброї на території держав – колишніх республік СРСР за виключенням Росії були сформульовані адміністрацією Дж. Буша у липні 1992 р. Серед безпосередніх завдань зазначалася: реалізація Договорів СНО-1 і ДНЯЗ щодо країн СНД; створення внутрішньої системи обліку й фізичного захисту ядерних боєзарядів та обладнання; створення ефективної системи експортного контролю за ядерними та ракетними технологіями у відповідності з чинними багатосторонніми режимами; здійснення безпечного і надійного демонтажу ядерних боєзарядів та контролю за вилученням з них ядерних матеріалів; створення умов для переорієнтації на невійськову проблематику колишніх радянських фахівців у галузі ядерних і ракетних технологій [27, р. 1086-1088].

Москва від початку відмовляла Україні – одній з держав-спадкоємиць СРСР – у праві власності на розміщений на її території третій у світі ядерний арсенал, й це довелося доводити до усвідомлення керівництва РФ не без допомоги США. Але Київ ніколи не мав і не отримав надалі не тільки позитивного контролю над стратегічною ядерною зброєю, тобто спроможності використати

її на власний розсуд, а й негативного – здатності завадити використанню його основних компонентів Москвою. Суто символічним було рішення про те, що ця «спільна зброя СНД» може бути використана президентом РФ за погодженням відповідно з президентами України, Казахстану та Білорусі.

Спочатку у Вашингтоні не було одностайності у питанні ядерного роззброєння України. Як свідчать Дж. Голдгейр та М. Макфол, «одні вважали, що інтересом національної безпеки США було збалансувати ядерну міць Росії відповідними силами у країнах, що мали з нею спільні кордони. Інші дотримувалися погляду, що американським інтересам відповідало б збереження становища, що існувало на той час: була одна ядерна держава й має залишитися одна ядерна держава. Для прихильників такого підходу загроза «Югославії з ядерною зброєю» була набагато важливіша потенціалу українського ядерного стримування. Ключовим виразником цього другого підходу був держсекретар Дж. Бейкер, і його аргументи мали в той час найбільший безпосередній вплив на розробку політики адміністрації Дж. Буша. Відразу після колапсу Радянського Союзу Дж. Бейкер надзвичайно енергійно наполягав, щоб питання виведення ядерної зброї, дислокованої в Україні, Білорусі та Казахстані стало найвищим пріоритетом адміністрації» [28, с. 56-57]. Врешті підтримана США позиція РФ полягала в тому, щоб якнайшвидше вивезти ядерні боєголовки та носії до Росії (згодом носії стратегічної зброї, як і шахтні установки для запуску ракет, було вирішено знищити в Україні). Вочевидь, у питанні ядерного роззброєння України США цілком керувалися міркуваннями нерозповсюдження зброї масового знищення, обмеження гонки ракетно-ядерних озброєнь та підтримки режиму «демократа» Б. Єльцина в РФ. Контекст позбавлення України можливостей вступу до «клубу» ядерних держав створювали договори СНО-1 (між СРСР та США від 31 липня 1991 р.) та СНО-2 (між США та РФ від 3 січня 1993 р.) та ін. Отже, про створення регіонального потенціалу стримування у майбутньому російської загрози тоді на практиці не йшлося.

Фактичний бік процесу ядерного роззброєння України у 1991-1996 рр. під зовнішнім та внутрішнім тиском досить докладно описаний безпосереднім учасником подій, першим послом США в Україні Р. Попадюком «по гарячих слідах» [29] та ще одним колишнім послом США в Україні – С. Пайфером [30]. Висновки щодо стану безпеки України внаслідок завершення цього процесу, яких доходить Р. Попадюк, досить суперечливі. З одного боку, він стверджує, що вже у Троїстій заяві від 14 січня 1994 р. Україна отримала від США та РФ «більшість з того, чого прагнула: високий рівень публічних запевнень (assurances) від президентів Б. Клінтона та Б. Єльцина, запевнення про неприпустимість зовнішнього економічного тиску, відсутність згадування про СНД» [29, р. 55]. Після схвалення Верховною Радою приєднання до ДНЯЗ як без'ядерної держави, у Будапешті на сесії ОБСЄ ці запевнення з боку США та РФ набули сили 5 грудня 1994 р., а згодом були підтримані окремими заявами

Великою Британією, Францією та КНР, тобто усіма ядерними державами-членами РБ ООН (депозитаріями ДНЯЗ). З іншого боку, Р. Попадюк не вважав за потрібне розмістити текст Будапештського меморандуму серед інших документів, що увійшли у додатки до його книги (він навіть не включив Будапештський меморандум до складеної ним Хронології основних подій). Окрім того, Р. Попадюк вже тоді висловив серйозні сумніви щодо дієвості Будапештських запевнень: «Україна завжди судитиме про стан своєї безпеки з дій Москви, а не будь-яких обіцянок», тобто Київ завжди «побоюватиметься її майбутніх дій – припинення поставок енергоносіїв, використання проблем Чорноморського флоту чи становища російської меншини...» [29, р. 56]. І це було цілком зрозуміло американському дипломату вже у 1996 р, коли була опублікована його праця. Не можна пройти повз декількох її моментів. По-перше, коли Р. Попадюк пише про вимоги української сторони він практично завжди вживає термін запевнення (assurances) у наданні безпеки. Але добре відомо, що Україна прагнула отримати і не отримала юридично зобов'язуючі гарантії (guarantees). Їй було відмовлено під абсолютно абсурдними приводами, не менш абсурдними, ніж ті, які наводилися у 2014-2016 рр., щоб «обґрунтувати» відмову у наданні Україні оборонної зброї («не провокувати Москву»), на яку вона має право згідно із Статутом ООН як країна-жертва зовнішньої агресії. По-друге, майже не з'ясованою залишається історія позбавлення України 3000 тактичних ядерних зарядів та їхніх носіїв. Питання процесу їхнього вивозу до РФ та компенсації з невідомих причин весь час залишається у затінку проблеми знищення ракетно-ядерного стратегічного потенціалу. У непрямий спосіб про це свідчить В. Горбулін: у 1994 р. «...Україна пішла на схвалення важливіших політичних рішень із стратегічних ядерних озброєнь з проекцією на розвиток ситуації у майбутньому. Я свідомо опускаю все, що передувало цьому кроку, а саме – рішення відмовитися від тактичної ядерної зброї, яку б мала Україна, оскільки у його схваленні не брав жодної участі (курсив мій. – О.П.)» [31, с. 41]. Така позиція В. Горбуліна, який не хоче навіть говорити про знищення українського арсеналу тактичної зброї й підкреслює свою непричетність до нього, є досить красномовною. Стаття 4 Мінської угоди 11 країн-членів СНД від 30 грудня 1991 р. дійсно містила зобов'язання країн-учасниць сприяти ліквідації ядерної зброї в Україні, Білорусі та Казахстані і до липня 1992 р. зосередити тактичну ядерну зброю для розукомплектації під спільним контролем – адже йшлося про Спільні стратегічні сили СНД. Жодного слова про вивіз тактичних ядерних озброєнь до Росії в Угоді немає [32]. Українська сторона не тільки передала російській тактичну ядерну зброю, але це відбулося, як заявив Л. Кравчук на прес-конференції у м. Вашингтон 7 травня 1992 р., вже до цієї дати – за виключенням спірного на той час арсеналу Чорноморського флоту [30, р. 12]. У виступі на конференції з американських студій у КНУ 17 березня 2016 р. український фахівець С. Галака повідомив, що ним особисто була зібрана

інформація, згідно з якою процес передачі тактичної ядерної зброї відбувався безпосередньо за персональними домовленостями між командирами окремих підрозділів (бригада та ін.) збройних сил України та росіянами, які обмінювали її на обіцянку надати відповідні посади у збройних силах РФ. Тобто уряд у Києві на практиці майже не контролював цей процес.

Всупереч положенням Мінської угоди 1991 р. без будь-якого погодження з країнами-учасницями Москва елегантно й невимушено прибрала під себе Стратегічні сили СНД, перетворивши їх на стратегічні сили РФ. С. Пайфер як досягнення відмічає, що «Москва швидко забезпечила повернення усіх ядерних боеголовок тактичної зброї до Росії протягом першої половини 2002 р.» [30, р. 1]. У детальному описі дипломатичних подій в процесі тристоронніх ядерних відносин США-Україна-РФ він наполягає на тому, що Вашингтон був змушений прямо долучитися до переговорів внаслідок провалу російсько-українського діалогу, що стало очевидно після саміту Єльцин-Кравчук у Масандрі у вересні 1993 р., хоча перша зустріч дипломатів у тристоронньому форматі відбулася ще у серпні того року [30, р. 2]. Але надзвичайно активна діяльність державного секретаря Дж. Бейкера, нехай формально не у тристоронньому форматі, а шляхом прямих контактів з Москвою, спільного та окремого використання батога та пряника проти Києва, розпочалася набагато раніше – з його виступу у Принстонському університеті 12 грудня 1991 р., у якому він наголосив на намірах США запобігти виникненню на уламках СРСР нових ядерних держав [28, с. 64]. Це, до речі, визнає й С. Пайфер.

Вже після того, як Україна позбулася тактичної ядерної зброї, до січня 1993 р., тобто часу підписання Тристоронньої угоди Україна-США-РФ, зазначав американський фахівець з питань нерозповсюдження зброї масового знищення С. Міллер, з погляду американської сторони Україна «поєднувала риторику денуклеаризації з поведінкою, яка викликала сумніви у її щирості щодо зобов'язань стати без'ядерною державою» [33, р. 47]. За С. Міллером, у США висувалася низка пояснень двозначності ядерної політики Києва. Згідно з першою позицією, Україна чесно прагне набути без'ядерного статусу, але на шляху імплементації цього рішення постають чимало перешкод, зокрема й політичного характеру (маються на увазі умови роззброєння, що висувалися у першу чергу у Верховній Раді. – *О.П.*). Друга позиція – Україна не дійшла твердого остаточного рішення стати ядерною державою, але зволікає, щоб полишити відкритою для себе таку можливість. Третій варіант пояснень полягав у тому, що Україна бажає бути ядерною державою, але не готова зустріти міжнародні наслідки такого рішення. І врешті – Україна розглядає ядерну зброю на своїй території як предмет торгу, який триває доки вона не віддала її. Останній підхід, – вважав С. Міллер, – «був одним з небагатьох можливих засобів взаємно ув'язати вирішення проблем України з інтересами Заходу та Росії» [33, р. 47-53].

Цілі української ядерної дипломатії полягали у тому, щоб, по-перше, ствердити міжнародне становище держави, привернути до себе увагу провідних держав світу та примусити їх до позитивної задіяності у пошуку вирішення нагальних життєво важливих проблем країни (енергетика та ін.). Слід відмітити, що проблематика ядерного роззброєння України активно використовувалася зацікавленими у ньому зарубіжними сторонами перемовин для формування негативного іміджу нашої країни, яка щойно набула незалежності й була надто вразливою у багатьох вимірах. По-друге, Київ прагнув отримати суттєву компенсацію за зброю та її носії, що підлягали знищенню. Згідно із загальними оцінками, вона досягла у сумі десь еквіваленту у 1 млрд. дол. На думку С. Міллера, це була неспівмірно мізерна ціна, якщо брати до уваги масштаби безпекових інтересів США, які, як вважалося тоді у Вашингтоні, забезпечувалися в результаті ядерного роззброєння України [33, р. 49, 53]. По-третє, Україна вимагала надання зовнішніх гарантій її безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, а отримала «запевнення», сформульовані у Будапештському меморандумі. Той же С. Міллер вважав, що Україні «треба було шукати не гарантії безпеки, а гарантії допомоги у розбудові власного потенціалу конвенційних озброєнь, з упором на постачання засобів протитанкової та протиповітряної оборони, систем радіотехнічної розвідки, зв'язку та ін.». Американський фахівець підкреслював, що розбудова власних збройних сил замість залишків радянської армії вимагає їх докорінного реформування, для чого треба готувати групи українських офіцерів у Національному оборонному університеті США (м. Вашингтон, О.К.). При цьому, «допоки наголос робитиметься на розвиток саме оборонного потенціалу України, Росія не матиме жодних законних підстав протидіяти таким заходам». Врешті С. Міллер пропонував (влітку 1994 р.!) Києву в обмін на ядерну зброю «вимагати розміщення миротворчих сил вздовж кордону з Росією. Загальновизнано, що превентивна дипломатія спрацьовує тим краще, чим раніше вона задіяна, криз та конфліктів бажано уникати, а не керувати ними» [33, р. 52].

Опонентом прихильника ядерного роззброєння України С. Міллера виступив класик теорії політичного реалізму Дж. Миршеймер. Їхня дискусія відбувалася на сторінках журналу «Форин Афферз» влітку 1993 р. [34; 35]. Дж. Миршеймер аргументував необхідність для України зберегти ядерний арсенал таким чином: по-перше, вона вже знаходилася на території України на момент розпаду СРСР, отже Київ є її легітимним власником, а по-друге, військовий потенціал Росії загрожує Україні, між двома країнами є територіальні суперечки. Дж. Миршеймер бачив перешкоди на шляху набуття Україною статусу ядерної держави, серед них він відзначав надвисоку ціну утримання ядерного арсеналу, загрозу економічних санкцій, втрату зарубіжних ринків. Але це не мало, на його погляд, зупинити Київ. Окрім того, зважаючи

на стабілізуючу роль ядерної зброї, США мали б допомогти Україні стати ядерною державою, що сприяло б міжнародному миру [34].

«Росія була сильно зацікавлена у денуклеаризації України, – свідчив С. Міллер у 1995 р., – Москва прагнула досягнути цього як тиснучи на Україну, так і водночас з не меншою силою на США, щоб ті, у свою чергу, тиснули на Україну. Зовнішньополітична поведінка Москви не надто сприяла просуванню до вирішення цієї проблеми, оскільки її постійні тертя у відносинах з Києвом та пихатість підігрівали проядерні настрої в Україні. Втім Росія не надто була зацікавлена у найскорішому розв'язанні проблем денуклеаризації, що в кінцевому рахунку надало б Україні статус без'ядерної держави. Українська політика у ядерному питанні була благословенням для Москви. Вона стимулювала сильний спільний інтерес США і Росії, зближувала дві країни. Це було питання для Росії, яке надавало їй ваги та відволікало від її зовнішньополітичних вад. Таким чином, Москва отримувала можливість критикувати Україну, здіймати раз у раз галас щодо її небезпечної поведінки. У короткотерміновій перспективі затягування денуклеаризації України відповідало інтересам Росії. Це пояснює, чому Росія не надто поспішала зняти розбіжності з Україною у питаннях двосторонніх відносин, що блокували її просування по шляху до денуклеаризації» [36, р. 96]. Американський експерт також вважав, що існував сценарій, відповідно до якого Москва могла навіть вдатися до війни, щоб позбавити Київ ядерної зброї [36, р. 97]. Очевидно, що тоді на це мав би надати карт-бланш Вашингтон. Отже, як бачимо, ядерної зброї Україна невдовзі позбулася, але війни уникнути не вдалося.

На часі для України та її партнерів повернутися до питання загальної компенсації за всі ядерні матеріали та знищені носії – варто перерахувати її розміри з позицій сьогодення, а не «беріть, що дають (ТВЕЛі), а то взагалі нічого не отримаєте», якої тоді солідарно дотримувалися США та РФ. Закон Нанна-Лугара, прийнятий ще у 1991 р., був сформульований таким чином, що надавав кошти виключно на знищення ядерного потенціалу. Жодних компенсацій, а тим більше матеріальної допомоги у розбудові сучасних збройних сил України (без чого право нашої держави на самооборону залишилося суто декларативним), або на вирішенні соціальних проблем військовослужбовців, навіть ракетників, яких звільняли із служби у зв'язку з ліквідацією їхніх підрозділів, ним не передбачалося. Отже, ініціатори знешкодження українського ядерного потенціалу мали б визнати частку відповідальності за те, що країна опинилася навесні 2014 р. неозброєною перед обличчям російського вторгнення. Її інвестувати свої кошти у швидку відбудову ВПК України, що потребує декілька мільярдів доларів та надати країні – об'єкту агресії з боку РФ (держави – порушниці наріжних положень Будапештського меморандуму 1994 р.) відповідних технологій та комплектуючих. Вони знадобилися б і задля переозброєння української армії сучасною військовою технікою нового покоління, і на компенсацію збитків

економіці, і на облаштування внутрішніх мігрантів, кількість яких в Україні сягнула за даними офіційної реєстрації 1,5 млн., а в дійсності в цілому наближається до 2 млн. Нагадаємо також, що саме «поради» Заходу, який вимагав від українського керівництва «ніякого кровопролиття на Донбасі», завадили придушити у зародку виступи проросійських сепаратистів на сході країни навесні 2014 р., коли в Україні вже були наявні необхідні для цього сили і засоби. Сподіваємося, діюча або наступна адміністрація США – чим швидше, тим краще – усвідомить, що нині інвестиції у потенціал стримування подальшої агресії РФ в Україні, повномасштабна реалізація індивідуального та колективного права нашої держави на самооборону – це єдиний можливий шлях до європейської безпеки. Вперше у своїй історії НАТО нині здатна дати відсіч у збройному конфлікті будь-якій неядерній державі конвенційними (звичайними) силами – без застосування ядерної зброї. Отже, й те, що потенційні противники НАТО більше, ніж у минулому, покладаються на ядерну зброю, не дивно. У деякому сенсі опора на потенціал ядерної зброї в якості військового інструменту покликана «вирівняти шанси», надати державам-власникам відчуття здатності протистояти дійсним або вигаданим загрозам. Росія може переконувати себе, що, загрожуючи першою використати ядерну зброю, вона запобігатиме використанню конвенційної зброї США, якщо ті виступатимуть перешкодою для здійснення її власних агресивних планів. Це дещо нагадує часи «холодної війни». Але тоді, під час протистояння з СРСР, у США дійсно побоювалися, що вони не в змозі відбити напад армій країн Варшавського договору із застосуванням виключно звичайних засобів та не вдаючись до ядерної зброї. Нині Росія відверто сповідує доктрину застосування першою ядерної зброї для «деескалації» конфлікту, який вона сама ж розв'язала вторгненням в Україну.

Можна припускати з певною вірогідністю, що «ревізіоністська» Москва виступить розповсюджувачем ядерних та інших технологій зброї масового знищення, засобів доставки та матеріалів для «брудної бомби», щоб «розширити фронт» її уявної «війни» з США. Про це свідчить й відкриття В. Путіним «другого фронту» після українського у Європі – близькосхідного у Сирії. Як би не намагалися деякі експерти з русофілів-«реалістів» переконувати: Росія в Україні тільки «захищає власні національні інтереси й безпеку», що буцімто є «природною захисною реакцією на розширення НАТО, його наближення до кордонів Росії» та «забезпечення прав російської людини у близькому зарубіжжі», функція США полягає у тому, щоб поновити зруйновану російською навалю стабільність, стримуванням підтвердити незмінність європейських кордонів. Справжні масштаби опори Росії та інших ядерних держав на ядерну зброю залишаються невизначеними, але, щоб відвести загрозу ядерної війни, планувальникам у Вашингтоні слід розцінювати їх як серйозні. Принаймні опонентам США має бути зрозуміло, що на ядерну атаку проти їх або їхніх союзників США не вагаючись нададуть

відповідь з використанням усього наявного потенціалу. Хоча пріоритетним завданням ядерних сил США є стримування саме ядерного нападу, вони краще б виконали роль стабілізатора міжнародної системи, якби відмовилося б від ядерного табу та потенційному противнику стало зрозумілим, що у деяких випадках ядерна зброя може бути застосована і у відповідь на атаку з використанням конвенційної зброї. Наприклад, проти Росії, яка неодноразово загрожувала нанесенням ядерного удару по Польщі та Румунії у разі розміщення на їх території елементів системи ПРО [37].

Доки ядерна зброя зберігає провідну роль у російській структурі силового впливу, серед пріоритетів модернізації збройних сил РФ, у Стратегічній доктрині і політичній риторичі Кремля, у США залишається потреба її стримування, щоб запобігти тяжким непередбачуваним наслідкам у разі воєнної конфронтації з Росією. Цілком вірогідно, що економічний занепад може призвести до подальшого зростання шовіністичних і реваншистських амбіцій Кремля, зростання агресивності РФ на міжнародній арені. Навіть успішне у кінцевому рахунку відбиття російської навали засобами звичайної оборони, швидше за все, спричинить величезні руйнування, особливо на територіях на яких розгортатимуться такі операції, про що говорить досвід війни на Донбасі, та вимагатиме багато часу. Безпосередніми об'єктами російської агресії, слідом за Україною, ймовірно, постануть країни Балтії та/або Польща. Тому вони бажають, щоб Росія потенційно стримувалася загрозою ядерного удару у відповідь на агресію проти них. Відмова від ядерного удару першими підриває впевненість держав – неядерних членів НАТО у тому, що вони не будуть полишені наодинці у війні з Росією. Щоб ствердити союзницькі відносини, у арсеналі стримування агресора ядерна зброя не має бути табу. Ядерне стримування США має потенціал, щоб компенсувати ядерний шантаж, до якого вдається Росія з метою підірвати єдність Заходу. Використання загрози ядерною зброєю, щоб компенсувати ефект ядерного шантажу, є особливим випадком ядерного стримування. У цьому сенсі слід розцінювати рішення про розміщення нових ядерних бомб на американській військовій базі у Німеччині у 2015 р.

Як справедливо вказує А. Умланд, «міжнародні наслідки так званої «української кризи» не обмежуються теренами Східної Європи та сьогодення. Серед іншого напад Росії на Україну руйнує логіку Договору 1968 р. про нерозповсюдження ЗМЗ» (ДНЯЗ) [38]. Р. Ейнгорн, на перший погляд, дотримується протилежної думки: «Схоже, результат української кризи, добрий чи поганий, матиме лише маргінальний вплив на режим нерозповсюдження. Рішення щодо ядерної зброї залежатиме від особливостей обставин у кожній конкретній країні. Маловірогідно, щоб аргумент «подивіться, що трапилося з Україною» був би при цьому вирішальним фактором». Але водночас він стверджує: «Кінцевий результат сучасної української кризи може мати деякий вплив на майбутні рішення у ядерній

сфері. Якщо Росія заплатить дуже високу економічну й політичну ціну за свої зусилля по дестабілізації України, це може відбити охоту в Росії та інших потенційних агресорів вдаватися до подібної поведінки у майбутньому, що знизить міжнародну стурбованість, яка, у свою чергу, призводить до зростання інтересу до набуття власних ядерних сил. І якщо Україна отримає суттєву допомогу Заходу та подолає кризу, збереже свій суверенітет та відновить територіальну цілісність, це має також посилити позицію, згідно з якою країни можуть забезпечити свою безпеку без ядерної зброї» [39, р. 60].

Як пише у своїй згаданій праці С. Пайфер, американська влада категорично не бажала підписувати з Україною «юридично зобов'язуючий документ» щодо її безпеки. Отже, «було зібрано у пакет запевнення (assurances), які Україна вже мала згідно із Заключним актом НБСЄ в Гельсінкі, Хартією ООН та ДНЯЗ. Проте український уряд вважав політично корисним мати ці запевнення разом у конкретному документі. Слова мають значення і велике питання в той час виникло з приводу того, щоб використовувати термін «гарантії» (guarantees) чи «запевнення» (assurances) в меморандумі. США надають гарантії союзникам, таким як держави-члени НАТО; термін «гарантії» має на увазі військові зобов'язання. На початку 1990-х рр. ані адміністрація Дж. Буша-старшого, ані адміністрація Б. Клінтона не були готові до військового захисту України і обидва вважали, що, навіть якщо б вони схотіли, Сенат не надав би необхідні дві третини голосів для згоди на ратифікацію такого договору». До того ж С. Пайфер нагадує, що йшлося просто про держави-депозитарії ДНЯЗ (до них, крім США, Великобританії, РФ також належать КНР та Франція) [30, р. 17]. Питання полягає в тому, чи змінилася ситуація в світі докорінним чином, коли надання саме «гарантій», а не «запевнень» на часі, щоб зупинити зухвалу російську експансію? Зарубіжні експерти схильні вважати, що Україні не варто розраховувати на додаткові гарантії міжнародної безпеки, мовляв, слід задовольнятися тим, що є у Будапештському меморандумі. Стандартним аргументом навіть партнерів України є те, що меморандум не є договором, тобто він є традиційно нижчим у ієрархії вагомості міжнародних документів. Але не форма в кінцевому рахунку вирішує силу документу, а бажання учасників надати дієвості його положенням.

США на відміну від РФ виконували узяті на себе зобов'язання: утримувалися від дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності України; не застосовували проти нашої держави зброї; звернулися до РБ ООН стосовно ситуації в Криму та проводили консультації з цього питання. Однак, як відомо, Будапештський меморандум не містить жодних зобов'язань цих держав застосувати силу задля захисту територіальної цілісності України. Оскільки Російська Федерація пішла на одностороннє порушення положень Будапештського меморандуму, в березні 2014 р. народні депутати України О. Чорноволенко, В. Королюк та С. Каплін внесли на розгляд парламенту проект закону «Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»

від 1 липня 1968 р.», який передбачав вихід нашої держави з ДНЯЗ та подальше відновлення нею ядерного статусу [40]. Звичайно, це був суто символічний крок – у листопаді 2014 р. законопроект було відкликано. Це відбулося тому, що найбільш стійкий прихильник України у її протидії російській агресії – США – ніколи б не підтримали вихід Києва з ДНЯЗ, а набуття ядерного статусу не сприяло б вирішенню проблеми відновлення територіальної цілісності нашої країни. Мають рацію ті експерти, які стверджують, що ядерна зброя є засобом стримування ворога, але не пристосована для вирішення конкретних військово-політичних задач. У нашому випадку – звільнення окупованих Росією територій.

Вдаючись до ядерного шантажу, використавши для цього, серед іншого, відмову від участі у Ядерному саміті у Вашингтоні (березень 2016 р.), Російська Федерація активно підштовхує світ до нового витку міжнародної конфронтації.

Ядерне роззброєння України не дозволило нашій країні свого часу створити національний потенціал ядерного стримування агресора (що було неможливо без допомоги з боку США), тобто позбавило державу збройних засобів самопомоги, а міжнародні «запевнення» у сфері безпеки змогли лише незначною мірою частково компенсувати їхню відсутність. Міжнародною спільнотою, зокрема США, за Україною визнано права лише на обмежену самооборону. Обмеження здатності України до самооборони накладалися дією щонайменш наступних факторів: а) зруйновані попереднім режимом збройні сили виявилися після початку російського вторгнення майже цілком небоєздатними; б) відсутність з боку держав-учасниць Будапештського меморандуму (крім РФ) дій, здатних негайно зупинити агресора-підписанта тих самих угод; в) відмова США рішучим чином сприяти підвищенню боєздатності ЗС України шляхом негайного надання їй сучасної військової техніки, навіть оборонної, спорядження, засобів зв'язку, збору інформації та ін. У своїй книзі «Ядерний нуль? Уроки часів, коли ми востаннє були там» Дж. Квестор висловлює сумніви, що його онуки житимуть у без'ядерному світі, але сподівається на здатність людства запобігти використанню ЗМЗ, тобто зберегти ядерне табу. Він наголошує, що «ентузіазм щодо роззброєння зникає, коли йдеться про події у позбавленій ядерної зброї Україні» [41, р. 1-2] Зі свого боку, Т. де Монбріаль вважає: «Якщо б не було ядерної зброї, можливо, якщо не більше ніж вірогідно, світ зазнав би третьої світової війни. Стимування (ядерне. – *О.П.*) врятувало його від неї» [17, с. 198-199]. З цим висновком важко не погодитися.

Список використаних джерел та літератури

1. Quester G. Conceptions of Nuclear Threshold Status / G. Quester // Security With Nuclear Weapons ? Different Perspectives/ Ed. by R. Karp. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1991. – P. 209-228.

2. Russett B. Questioning the Morality of Nuclear Deterrence / B. Russett // *After the Cold War: An Acceptable Role for Nuclear Weapons?* / Ed. by C. Kegley, K. Schwab. – Boulder, CO: Westview Press, 1991. – P. 121-145.
3. Schelling T. The Legacy of Hiroshima: A Half-Century without Nuclear War.- Institute for Philosophy and Public Policy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.puaf.umd.edu/IPPP/Summer00/legasy_of_hiroshima.htm
4. Tannenwald N. The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945 / N. Tannenwald. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011. – 449 p.
5. Потехін О. Друга «холодна війна»: попередні підсумки / О. Потехін // *Зовнішні справи.* – 2015. – № 10. – С. 14-17.
6. Quester G. Nuclear First Strike, Consequences of a Broken Taboo / G. Quester. – Baltimore MI: The John Hopkins University Press, 2006. – 159 p.
7. Kort M. The Historiography of Hiroshima: The Rise and Fall of Revisionism. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.theamericanpresident.us/images/truman_bomb.pdf
8. Correspondence between Harry S. Truman and Samuel Cavert, August 11, 1945. – Official File, Truman Papers. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/bomb/large
9. Mishler M. War and Memory: The Creation of the Atomic Bombings and the End of the War in the Pacific. – 23 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=historyrawleyconference>
10. Miller M. Plain Speaking. An Oral Biography of Harry S. Truman / M. Miller. – New York: Berkley Publ. Co, 1974. – 480 p.
11. Truman M. Harry S. Truman / M. Truman.- New York: William Morrow & Co, 1973. – 602 p.
12. The Forrestal Diaries /Ed. by W. Mills. – New York: The Viking press, 1951. – 581 p.
13. NSC-68: Forging the Strategy of Containment with analysis by Paul H.Nitze / Ed. by S. Nelson Drew. – Washington: NDU Press, 1996. – 137 p.
14. NSC-30, September 16, 1948/ United States Policy on Atomic Warfare// Foreign Relations of the United States. – 1948 General; the United Nations (in two parts). – Part 2. – Washington: GPO, 1948. – 1016 p.
15. Kennan G. Memoirs: 1925-1950 / G. Kennan. – Boston, Toronto: Little, Brown &Co, 1967. – 583 p.
16. Long A. Deterrence: From Cold War to Long War. Lessons from Six Decades of RAND Research. – Santa Monica: RAND, 2008. – 116p.
17. Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де Монбриаль / Пер. с франц. – М.: РОССПЕН, 2005. – 488 с.
18. Кулагин В.М. Международная безопасность / В.М. Кулагин. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 318 с.
19. Naroll R., Bullough V., Naroll F. Military Deterrence in History: A Pilot Cross-Historical Survey / R. Naroll, V. Bullough, F. Naroll. – Albany: State University of New York Press, 1974. – 407p.
20. Myerson R. Force and Restraint in Strategic Deterrence / R. Myerson. – Carlisle, Pa: SSI, 2007. – November. – 31p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalsecurity.org/military/library/report/2007/ssi_myerson.pdf
21. Payne K. The Fallacies of Cold War Deterrence and a New Direction / K. Payne. – Lexington: University Press of Kentucky, 2001. – 242 p.
22. Шеллинг Т. Стратегия конфликта / Т. Шеллинг. – М.: ИРИСПЭН, 2007. – 376 с.
23. Naumann K., Shalikhavili J., Lord Inge, Landxade J., Van den Breemen H. Towards a Grand Strategy for an Uncertain World. Renewing Transatlantic Partnership. – Lunteren: Noaber Foundation, 2007. – 141 p.
24. Morgan P. Deterrence Now / P. Morgan. – Cambridge - New York: Cambridge Univ. Press, 2003. – 331 p.

25. Boyer P. *By The Bombs Early Light. American Thought and Culture at the Dawn of Atomic Age* / P. Boyer. – Chapel Hill NC & London: The University of North Carolina Press, 1994. – 465 p.
26. Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї / О. Святун // Віче. – 2014. – № 20. – жовтень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4405/>
27. *Public Papers of the Presidents of the United States: George Bush.- Book Two, 1992-1993.* – Washington: GPO, 1993. – 2370 p.
28. Голдгейр Дж., Макфол М. Цель и средства. Политика США в отношении России после «холодной войны» / Дж. Голдгейр, М. Макфол. – М.: Международные отношения, 2009. – 520 с.
29. Popadiuk R. *American-Ukrainian Relations* / R. Popadiuk / McNair Paper 55. – Institute for National Strategic Studies. – Washington, DC: National Defense University, October 1966. – 85 p.
30. Pifer S. *The Trilateral Process: The United States, Ukraine, Russia and Nuclear Weapons* / S. Pifer. – Washington: Brookings, May 2011. – 43 p.
31. Горбулин В.П. Без права на покаяние / В.П. Горбулин. – Харьков: Фолио, 2009. – 379 с.
32. *Minsk Agreement on Strategic Forces concluded between the 11 members of the Commonwealth of Independent States on December 30, 1991.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bits.de/NRANEU/START/documents/strategicforces91.htm>
33. Miller S. *Ukraine's flawed nuclear diplomacy* / S. Miller // *The Nonproliferation Reviv.* – 1994. – Spring-Summer. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/miller13.pdf>
34. Mearsheimer J. *The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent* / J. Mearsheimer // *Foreign Affairs.* – 1993. – Summer. – Vol. 72. – № 3. – P. 50-66.
35. Miller S. *The Case against a Ukrainian Nuclear Deterrent* / S. Miller // *Foreign Affairs.* – 1993. – Summer. – Vol.72. – № 3. – P. 67-80.
36. Miller S. *Russia and Nuclear Weapons* / S. Miller // *The Nuclear Challenge in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. by G. Quester. – N.Y.: Sharps, 1995. – P. 89-100.
37. Kroenig M., Slocombe W.B. *Why Nuclear Deterrence Still Matters to NATO* / M. Kroenig, W.B. Slocombe / *Atlantic Council.* – Brent Scowcroft Center on International Security Issue brief. – August 2014. – 6 p.
38. Умланд А. Демонстративный коллаборационизм: как Китай и французские правые подрывают режим нераспространения ядерного оружия / А. Умланд // *Континент.* – 2015. – Вып. 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.continent.de/authors/umland/public-01-11-2015.html>
39. Einhorn R. *Ukraine, Security Assurances, and Nonproliferation* / R. Einhorn // *The Washington Quarterly.* – 2015. – Spring. – P. 47-72. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.twq.elliott.gwu.edu/sites/twq.elliott.gwu.edu/files/downloads/TWQ_Spring2015_Einhorn.pdf
40. Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Проект Закону України № 0076 від 20 березня 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf35111=50334
41. Quester G. *Nuclear Zero? Lessons from the Last Time We Were There* / G. Quester. – New Brunswick NJ: Transaction Publ., 2015. – 267 p.

Потехин А.В. Неприменение ядерного оружия в военно-политической стратегии США и Украина.

В статье показаны основные события и раскрыты причины формирования в США ядерного табу под влиянием президента Г. Трумэна, инициатора атомных бомбардировок Хиросимы и Нагасаки. Рассмотрены основы и варианты сдерживания как частного случая стратегии неприменения ядерного оружия. Указано на положительные и отрицательные черты сдерживания как доктрины и политики. Рассматриваются некоторые аспекты политики США в сфере нераспространения ядерного оружия, связанной с ядерным табу, и совместные усилия Вашингтона и Москвы по лишению Киева его унаследованного от СССР ядерного арсенала в 1991-1996 гг., а также дискуссии по этому поводу. Показано последствия нарушения «заверений» Будапештского меморандума 1994 г. и отсутствия средств сдерживания российской агрессии у безъядерной Украины. Внимание акцентируется на необходимости военно-политической помощи Украине со стороны Соединенных Штатов, предоставления ей соответствующего оружия для укрепления международной безопасности. Сделан упор на том, что ядерное оружие сыграло решающую роль в предотвращении третьей мировой войны.

Ключевые слова: ядерное табу, США, сдерживание, Дж. Кеннан Дж. Квестор, С. Пайфер, Р. Попадюк, денуклеаризация, Украина, РФ, российско-украинская война, ядерное оружие, международная безопасность.

Potiekhin O. Non-proliferation of Nuclear Weapons in the US Military-political Strategy and Ukraine.

The article deals with the main events and causes of appearance in the US of nuclear taboo under President H. Truman's influence, who was responsible for the atomic bombings of Hiroshima and Nagasaki. The consideration is given to the principles and options for containment as a separate case of non-use of nuclear weapons strategy. The positive and negative features of the nuclear deterrent doctrine and policy are shown. The author considers some aspects of the US policy in the sphere of non-proliferation of nuclear weapons related to nuclear taboo and the joint efforts of Washington and Moscow aimed at depriving Ukraine of the nuclear arsenal inherited from the Soviet Union. The discussions on the matter are revealed. The consequences of violation of the Budapest Memorandum of 1994 and a lack of deterrent power against the Russian aggression in nuclear-free Ukraine are analysed. The attention is focused on the need for the US military and political assistance to Ukraine and its provision with appropriate weapons for strengthening international security. It is stressed that nuclear weapons play a decisive role in preventing the third WW.

Keywords: nuclear taboo, USA, deterrent, G. Kennan, G. Kvestor, S. Payfer, R. Popadyuk, denuclearization, Ukraine, Russia, Russian-Ukrainian war, nuclear weapons, international security.

УДК 94(73+016.1ЄС)

Dmytro Lakishyk

PECULIARITIES OF THE US-EU RELATIONS: EVOLUTION AND PROSPECTS

It is argued that the US-European relations, regardless of the position of the US as a single global state, are based on the principles of interdependence. Conflicts that arise on specific issues are not of strategic and decisive character. They cannot provoke fundamental conflict, primarily because of similar values and targets in the conduct of foreign policy.

Changing the status of the EU “traditional ally” into the status of “essential partner” is caused by the need to clearly define European interests in transatlantic cooperation. Relations between the EU and the US are based on protecting the interests and priorities of each party, in addition to the policy of compromise. Now the format of transatlantic cooperation is multilateral, negotiation basis of US foreign practices is combined with cooperation with the EU, confirming the practical transition of Washington to renovation of collective action. Filling the US-European relations with “global context” changes transatlantic partnership both in content and in form. The US and EU continue to be among the leaders in world politics that get additional opportunities for development and implementation of a common position on many global issues thanks to strategic partnership.

Keywords: *USA, EU, US-European relations, foreign policy, partnership.*

As an international actor and a global leader in political practice, the USA is associated with a geographic shape, in which this great country of today is situated. Instead, the EU is agreed to consider from political point of view in various combinations as Western Europe, as a supranational union of 28 countries in the EU or NATO. Importantly, the conceptual blurring of political category “Europe” can lose its own contradiction only after final completion of continental integration within the classical understanding of this process. Since the current state of European integration makes deconsolidation approaches, estimates and projections of future European policy and implementation of the idea of American geopolitical supremacy in decision-making. The nature of international political relations between the EU and the US may be only partially realized from the position of realistic developments and theories of interdependence, since their priority application determines the first study of Euro-American cooperation and its ongoing consequences than the deep essence of political strategies and their individual forms and methods of implementation in world politics to ensure the interests of each party.

A key element of distinction for political scientists of different schools in the study of Euro-American relations and contradictions of the postwar period is always the issue of American hegemony, equality or the rule of one party in the current international policy. But often such differences in the opinions of scientists are based on the problems of development of new forms of economic competition on the background of the transition to the information age [1]. The lack of clear political and legal mechanisms that would make possible the adoption of common decisions

and, on this basis, to regulate and legally consolidate certain transactions and events of Euro-Atlantic allies, became most visible after problems with the coordination of NATO operations in Kosovo, which remain the only consolidated solution as opposed to the dominance of American unilateralism [2].

Meanwhile, the US political opinion against the background of new contradictions in bilateral and multilateral relations between the US and Europe considers the need to adapt to the post-bipolar era, especially considering the factor of globalization that “created a confusion of identity” [3]. So P. Gordon and J. Shapiro believe that “the Americans and the Europeans can no longer be linked by a common threat, but they keep on significant long-term interest in maintaining structures, expectations, habits and commitment to cooperation, the concept of intrinsic political alliance. Being obviously powerful, the US does not assume responsibility for maintaining international order and global security allies without charge, including the European Union” [4].

Experts note that “the end of the alliance” could be a “breakthrough to transatlantic discord, like a new Cold War, the eventual cost of which would be too high: erosion of trust between the leaders; domestic political pressure to confrontation instead of cooperation; the end of NATO as an effective mechanism for joint military action; escalation of trade conflicts; reduce the desire of each side to support each other when necessary; and finally, political rivalry in the Middle East, Africa and Asia. The Europeans would see America is not more interested in them, so they could destroy the European unification, which the US supported almost 60 years” [4].

In terms of political complex theories the unique status of the EU in international relations gradually became an increasingly significant factor influencing the approach of scientists. Indeed, the fact that it increasingly difficult to define whose functions in foreign policy dominate – those of the EU or national states that are included into it, or into the diplomatic department of the European Commission or the Ministry of Foreign Affairs of the Member States, creates an impression about the possibility of identity European foreign policy as a whole within the Euro-Atlantic community or return the continent to independence for innocence to the interventionist plans and actions of the United States. S. Krasner and J. Goldsmith determine that the cause of these events is the crisis of American idealism in the sense of “political naivety” [5].

In addition, for the world community of nations and world political thought the role of the EU as an actor of the international system along with an independent national foreign policy of the Member States of the European Union is a paradox. Some scholars rightly explain this situation as an initial lack of proper conceptual principles of a clear definition of contemporary international regime in which the states would give up their once exclusive powers, transferring them to integration unions [6].

The development of the EU as a unique structure results in limited and sometimes complete lack of empirical data to compare, because in American political literature there are relatively few special publications on international politics of the EU, whose role in the world-system is crucial. This generally dominated political thought is not appropriate US basic research and the so called “case studies”, in which the specific processes and events are mainly analyzed, not the underlying phenomena. However, American scientists from the start of the Maastricht process focused on the issue of multilateralism in relations with European allies, mistakenly avoiding the prognostic approaches to co-existence in conditions of the EU as the world’s single-system [7].

One of the key phenomena that are taken into consideration by researchers, was singling out US foreign policy with focus on the development of the world American, perceived by European allies as a breach of the principles of multilateralism and conditions of the special partnership, a refusal to consider special approaches and interests of the Europeans as a transition to unilateralism and the use of force without a deep understanding of the consequences [8]. With every manifestation of American globalism in its understanding as the process of forming the so-called global governance the critical mood of Europeans begins to grow steadily [9].

If the foundations of praxeology T. Montbrial say you want sometimes individually, but more collectively, to define and implement the designs, intended to change any part of the world [10], in the post-bipolar world the US administration is aimed at the realization of this “science of action” which would in practical terms of policy would change the world. Right in this sense is the idea of the famous American researcher of international systems N. Chomsky, who describes the events in Iraq only “test” for the West. By the way, he begins the analysis of this “test” with “Operation Desert Storm” in 1991, which outlines within a practical option attempts of the White House to implement the idea of forming a “new world order” under the aegis of the US [11]. In support of this the researcher refers to the decision of the US Administration to defend Kuwait, which suffered from armed aggression by the regime of Saddam Hussein, calling it a manifestation of chosen “hard line”. That’s when US authorities first acted not through international negotiations, but within their own responsibility for peace and stability in the world. In addition, the administration of George Bush immediately made it clear that it would not take the path of negotiations with a dictator who openly violates international law and deprives another state’s territorial integrity and sovereignty [12]. With the support of the official London the Americans managed to literally dictate the UN Security Council necessary decision by ignoring the Charter of this international organization while maintaining only the procedural nuances [13].

And the previous integration theories of 1950-1960 years were not able to determine the depth and nature of future development of Euro-Atlantic cooperation, as they were largely inherent descriptiveness and explanation of processes and events

primarily for permanent simultaneous appeal to the pessimistic projections in terms of political integration. The main international political element of these theories is the assertion that Europe is too weak militarily to claim to be the second pole of power as a kind of substitution for the US in international relations [14]. An international renowned researcher J. Rosenau considers the issues in the light of the contradictions of American global Board [15].

As for the developers, fans and followers of the theory of interdependence, even before the Maastricht Treaty they saw the EU mainly within the political economy approach. It is natural that the founders of the theory of political science theorists of international relations R. Keohane and J. Nye distinguish such a problem as the difficulty to produce a clear approach and a clear idea of the possible concessions military and economic powers in matters of monetary and ocean policy [16]. Moreover, this theory for a long time was considered to be one-sided, as the study of “relations” deprived the predictive accuracy of scientific analysis in view of the fact that world-system acted mainly the background and not the object of study. Relevant findings were. This is natural in the backdrop of the state of scientific political thought was practical rejection of the use of geo-political paradigm, which is known to be used almost exclusively on large empires and nation-states. A certain except can be considered an aspect of “geographical location”, which draws attention of American researchers J. Roche and G. Pickett to the study of interventionist US policy [17].

Constructivist and neorealist approaches in the study of the political context of the EU also applied tangentially because of the lack of adequate legal and political framework for analysis and implementation of joint decision-making within the traditional diplomatic structures and institutions. Affected confusion and answer the question of whether the EU as political and legal institution can be considered as an individual actor of the international system. And functionalist method that looked borrowed from the arsenal of political economy, didn't have at its disposal sufficient facts to study international political features of the EU. Introduced by D. Mitrany on the background of establishing the EEC in 1956 [18], it was developed and adapted to modern realities by E. Haas and got the name “neofunctionalism” [19], which also makes it impossible to bring the evaluation of corresponding functions of this integration unit beyond political economy after adoption of the Maastricht.

Ultimately, the use of methods of theoretical and methodological arsenal of neofunctionalism, political regimes, the world-systems, linkage politics can detect only some elements in the international politics of the EU, but does not allow to systemize the study of Euro-American cooperation. According to the same R. Keohane and J. Nye, it affects the use of “communications regardless” [16]. For all these reasons, the empirical approach to Euro-American interaction dominated for a long time in the international political thought, which in a certain stage of development of historical and political thought was important as made it possible to accumulate adequate amount of information for modern political science.

As it rightly observed in fundamental work “The Theory of International Relations” by P. Viotti, M. Kauppi, this is very important as it helps the scientific synthesis, but the authors themselves in cases of study international relations of the era of globalization prefer the so-called philosophical approach to political thought, that a combination of scientific methodology and political ideology. This situation also explains the lack of crystallized ideas about the state and prospects of a common EU foreign policy. An attempt to isolate the foreign policy of the EU, as opposed to that carried out by individual EU member states attracts attention [20; 21; 22].

The matter is in the fact that some members of EU have different approaches and opportunities to influence the working out the common position on US policy. The US also has certain limitations in making decisions about their relations with certain countries of the EU as it is necessary to take into account the overall context of international cooperation. It's also affected the differentiated EU approach to the institutional support of common foreign policy (Office of the European Commission, Council of Ministers, the European Council, etc.), the presence of the diplomatic office in the EU and NATO, some international political functions of the OSCE and the Council of Europe, the European Parliament and PACE factor as well. By reasonable statement of J. Singer, this approach “allows just address the main problems faced by the international community ... The human conditions, in fact, are morally unacceptable. Too many people continue to die prematurely from wars, terrorism, murder, poverty, starvation, epidemics, disease, and even more from an unprecedented poverty...” [23].

Another important methodological point is that the postwar US administration was guided by political prospects with the active assistance of economic recovery in Western Europe. America needed a stable and preferably most dependent partner in its fight against communist expansion. The presence of a common enemy mobilized members of the transatlantic alliance, predetermined not only the formation of the North Atlantic Treaty, but also regional economic integration in Europe.

At the same time the fundamental features of a radically new international political doctrine of the United States certainly has been affected by long isolationist dominant, the essence of which found its explanation in the Monroe Doctrine in the context of US-European relations. Finally, an important factor of in-depth understanding of the essence of the US European policy, which experienced a crisis stage under President George Bush, serves a real turn of American foreign policy to Reagan anti-interventionism era to promote and initiate democratic processes in the Soviet Union, on the one hand, and the general democratic content of international political doctrines and policies of US administrations post-bipolar era, on the other.

With the collapse of the bipolar system of international relations significant changes took place in paradigm of interdependence as a fundamental principle of essential era of globalization, i.e. the US in the international arena began a policy of global domination. If during the Cold War American interventionism formed various options with regard to the position of European allies, the American interventionist

foreign policy of post-Cold War era was built without allied obligations. That is, in the era of the Cold War the practical implementation of the principle of political interdependence of the US and European countries dominated, the collapse of the USSR led to drastic changes in the content of American interventionism that acquired signs of unilateralism in making and implementing decisions.

Thus, the position of the US president administration was of post-bipolar era was determined by one of the functionaries of the National Security A. Lake, who believed that “we clearly have to be ready to repel strong and unilateral” [24, p. 39]. As for George W. Bush, professor S. Schier made a detailed description. He stressed that “...the initial project of G.W. Bush presidency was in the political reconstruction of national policy, governance and politics, launched by Ronald Reagan in 1981. The analysis of the characteristics of George W. Bush second term shows the policies and tactics, commensurate with those of Reagan’s. They are inherent ultimate goal and triumph of national Reagan administration: military power, tax cuts, a powerful executive branch of Congress and stable electoral majority which prefers conservative Republicans. G.W. Bush mostly involved in the project of political restoration, while using innovative means tactically” [25].

Instead, the financial and economic constraints on the implementation of American globalism begin to directly affect its abilities, which did not affect the globalist aspirations of both US administrations. If before the collapse of the USSR the US economy had virtually no serious competitors then had to post-bipolar era of gradual convergence of US, EU, China, Japan, India, the growing importance of national economies of Indonesia, Brazil, the other contenders for the status of developed countries. Transatlantic community energy dependence on supplies from the Middle East, Latin America and Russia acquires political importance. You cannot underestimate such factors as reducing the competitiveness of American goods and services, and end of the era of total US technological superiority.

American consumer society seeks to be persuaded that the main prerequisite for the preservation and improvement of the standard of living is a stable world economy. International observer of “Newsweek” magazine F. Zakaria, however, emphasizes on the withdrawal of the United States from a number of international agreements as the manifestation of disrespect to this world [26]. Interdependence, of which was said and written so much by the representatives of US political and economic thought, has become a serious reality that affects every segment of national development much more than the most serious regional conflicts. However, this fact did not reduce the desire of the 43rd US president to unilateralism and total rule [27].

The decisive impetus for this approach is that it is at the peak of the understanding of international terrorists inflict a severe blow to America, choosing the main objects of national pride of the country – the World Trade Center and the Pentagon. The outside world is divided almost immediately in the minds of the Americans in two colors – black and white – with a certain analogy with times of systemic confrontation. Conventionally, it can be argued that the place of the USSR as the

main opponent and the enemy is given to international terrorism. There is a new surge of politicization and ideological outlook of the American electorate, so that is objectively inevitable rise to power of the US president, oriented to the international political activities and the fight against “external evil”, along with international terrorism gets called “axis of evil”. President totally denies the possibility of containment strategies in view of the existence in the world “unbalanced dictators with weapons of mass destruction that can be delivered by missiles or secretly delivered to terrorist allies” [28]. US are under the direction of George W. Bush returned to a policy of global responsibility, which is largely based on independent decisions of White House and National Security Council. The very concept of such globalization called sharply critical mood in Europe. The collapse of the Soviet Union strongly reduced the desire of the Europeans to share with the Americans the cost of international political and especially military-political projects. Even the terrorist threat has not significantly changed this state of affairs, because in its desire to share responsibility through joint Euro-American Leadership America does not find a positive reaction in European capitals.

As the well-known researchers of international systems state, the terrorist threat has initiated a profound transformation of US foreign policy, but it became so, that it is not shared by the Europeans. This misunderstanding is mutual, as the impact on all aspects of international relations, from mediation (or lack of it cooperation in the Middle East cooperation) to cooperation (or lack of it) in the defense against attacks on transatlantic trade policies to weapons of mass destruction [29, p. 1-42].

In the era of joint struggle for survival in opposition to the “evil empire” American arguments prevailed, but the new formula of life of the modern world-system, based on socio-economic development and prosperity, has led to different approaches of the US and EU to international cooperation. US are essentially interested in the stability of the global economy, realizing that otherwise the US national economy will suffer significant losses, and the EU cannot be considered an exclusive partner of America in political issues that negatively affect the relations with the countries on which European economy is dependent.

Thus, in the scientific political thought of the USA dominates the argument: the more powerful is economic integration of the key economic centers of our time, the more indivisible international security becomes. In this sense, American experts say that during the confrontation the US system involved insurance of different regions from penetration of the Soviet Union, and now it begins to “fight” with the countries of these regions to protect itself from their destructive influence on the growth of US GDP. But not always similarly the situation in Europe is perceived. According to European economist A. Muller, the interventionist approach fails to stabilize economic development in an interdependent world [30].

The growth of political differences between the EU and the US in strategic contradictions most actively began to emerge during the Balkan crisis of the early 1990s, for which George Bush and Bill Clinton administrations at once took overtly

interventionist stance. However, it should be taken into consideration that the Balkans immediately with the end of the Cold War the Balkans were determined by the US and the EU as a key subject of joint efforts aimed first at keeping the integrity of Yugoslavia. Thus, the first official US reaction to Croatian independence referendum on May 21, 1991 became apparent in confirmation of “the territorial integrity of Yugoslavia within the current borders” [31, p. 33]. Both parties were against direct intervention of NATO at the early stages of the conflict. “Marginalization” of UN caused by the sole US decisions regarding the Bosnian conflict and the Kosovo war, demonstrated first, the relative weakness of the EU in its relations with the US, and secondly, the intension of Clinton administration to act independently in the region. However, the first signs of joint Western intervention in the conflict which became the result of the disintegration of Yugoslavia, did not lead to fundamental differences in the transatlantic community. At least this situation, with certain abnormalities, was observed until 1995, when the US and NATO joint efforts stopped the war in Bosnia. At the beginning of the Bosnian crisis Western policy seemed relatively consistent; there was a unity of strength and common assessments. Despite the fact that multilateral organizations such as the EU, OSCE, NATO and the UN were involved in Yugoslav crisis, the role of the United States and its European allies immediately became decisive. This war involving the United States for the first time clearly questioned the Europeans agreed on reckless American supremacy [32].

The factor of activation of the US and the EU consolidated efforts became a common desire to include the Balkan countries into the European and Euro-Atlantic integration. The factor of consolidation efforts is also common desire to prevent the transformation of the Balkans into the environment of organized crime, terrorism and mass migration. It is equally important to consider the joint need for the parties in preventing the spread of instability in the Balkans to other regions of Europe. A crucial element of controversy that eventually turned into differences and contradictions were different estimates by the Americans and the Europeans the interests of the parties participating in the Balkan conflict. If for the administration of Bill Clinton the issue was minor, the Europeans didn't have for a long time a common position. It greatly influenced the leading US role in the Balkans. Using interventionist strategy, the United States gradually took a crucial role in making and implementing decisions regarding the feasibility and levels of armed intervention in the Yugoslav conflict [33].

Note that at the beginning of the conflict, i.e. in 1991-1992 the EU based its foreign policy on the basis of the so-called European political cooperation, which did not include discussion of security issues. Although the EU had no clearly articulated policies and mechanisms for the settlement of the Balkan crisis, the policy of integrated association allows distinguishing such key EU positions on conflicts in the Balkans:

- EU immediately and clearly divided the post-socialist and post-Soviet states into two categories: if CEE immediately perceived as potential EU members then former Soviet Union states were put beyond the frames of Europe expansion. Regarding to states post-Yugoslav states the position of the EU was formed in the phased conflict resolution and cessation of war;

- the main component of EU influence on events in neighboring regions was the economy. On the one hand, the economic power of the EU made it attractive for most post-socialist and post-Soviet states; on the other hand, the EU for the same economic reasons could not afford an immediate expansion. However, even the mid-1990s. Brussels budding post-Yugoslav states the possibility of EU membership;

- an independent EU's role in the Yugoslav conflicts cannot be spoken about due to the fact that it shared the responsibility with NATO and the OSCE.

Crucial remained the role of key actors of the EU, which were and still are Germany, France and Great Britain. So Germany almost immediately put forward the idea of gradual enlargement, which led to diplomatic recognition of Croatia and Slovenia in December 1991. However, Germany could not use its armed forces abroad in accordance with the constitutional limitations [34]. France almost immediately after the collapse of the Soviet Union also supported the expansion of Europe, while paying attention to new threats to the European economy. Instead, the French have put forward the idea of expanding the WEU and its transformation into the backbone of the European security structure. In the matter of the Bosnian conflict, the French argued for a compromise between the participating parties of the conflict. Official London acted within the strategy of the special partnership with the United States and therefore not particularly demonstrated particular positions in the Yugoslav conflict.

In all cases, when it comes to conflicts in the Balkans, we can speak rather of bilateral than multilateral approach in Europe to solve them, in view of the specific interests of individual EU member states, as a priority in Germany were Croatia and Slovenia, in Italy - Slovenia, Croatia and Albania, in France – Romania, in Greece – Serbia and Bulgaria. Yet, the EU's position in the Yugoslav conflict was fairly consolidated. It led to the fact that the European community has taken an active part in conciliation, which reduced the risk of conflict expansion from the Balkan region to other post-socialist Europe.

Only after the American campaign in Kosovo, the EU and the Member States of the Union have begun to assume a decisive role in post-war settlement. It was the EU initiative of development and implementation, together with the World Bank, the plan for economic revival of the Balkan countries, and also agreements on stabilization within the convergence Balkan countries with the EU. Proclamation in Brussels number of post-Yugoslav states candidates for EU Member States seriously affected the stability in the region. The joint agreement between the EU and NATO on 29 July 2003 on the joint approach to solving the problems of the Western Balkans was another important step along the way.

Cooperation between the US and EU in the Balkans resulted in increased cooperation of post-Yugoslav states with the transatlantic alliance. Thus after all the conflicts and wars the role of the EU became crucial as the European Union as a powerful integration formation actively involved in solving the key to the Balkan peoples and states problems such as the economic crisis and caused by it mass unemployment and poverty; assistance to refugees and displaced families; provision and equitable distribution of funds for reconstruction and development; advocacy with governments and political forces on the feasibility of reforms; effective assistance in carrying out political and legal reforms to combat corruption and fight organized crime; active participation in determining the status of Kosovo, and Serbia and Montenegro; ensuring stability in the implementation of the Dayton Agreement.

Thus, the active presence of the EU in the conflict in Kosovo and Bosnia, as well as the joint strategy of NATO, combined with the prospect of enlargement of the EU and NATO to post-Yugoslav states have become key elements of influence in the region. Its role gradually began to play and the critical position of the EU and individual European states concerning the US over-autonomy in the design, implementation and adopted decisions on armed intervention in the Balkans.

Experience in the Balkan settlement confirmed the high possibility to counter the European Union to the USA further implementation of independent actions in regional conflicts. However, the response of the Europeans to the terrorist attacks of September 11, 2001 confirmed the high degree of unity of the parties in strategic issues relating to the particular problems of democratization and the introduction of a market economy. The EU played an important role for USA gradual returning to the idea of the crucial role of the UN in the adoption and implementation of international policies. Brussels and other European capitals are firmly convinced that only joint efforts of members of the transatlantic community can avoid new fratricidal wars, including the Balkans. An important element of the current situation is considered the recognition of the European Union as a separate actor of international relations, capable to solve problems of the region.

Undoubtedly, transatlantic relations and the corresponding alliance is the most powerful that they ever knew in the history. Their status and level is influenced by situation in the international arena in general and in certain countries in particular. At the beginning of the XXI century main problem in bilateral and multilateral relations in the Western world is the Middle East and international terrorism, which is associated with this region. Middle Eastern policy of the EU and the US serves the fundamental barrier to the final establishment of stable relations of special partnership. The ability of the Western community of nations to keep peace in the region and on the global environment fundamentally depends on its coordination.

However, when it comes to the Middle East, that are noticeable different, often conflicting estimations of US and European principles and values, as the US and the EU have different priorities for the Middle East. A few years ago, Europeans clearly perceived the idea of American leadership in the Middle East and supported the

central role of the US in the region due to the fact that US policy was able to ensure the stability of oil supply, to create a network of pro-Western regimes, to ensure the security of Israel. So it was during the war with Iraq in 1991 when US forces protected the sovereignty of Kuwait, and during the entire period of the Middle East peace settlement which began at the Madrid conference. In the 1990s the Europeans were supported by the United States concerning various sanctions against Iraq, taken by the United Nations. This also applies to deter Iran's nuclear ambitions. However, in the late XX century the Europeans gradually became critical of simplistic assessments of US policy in the Middle East, and the Iraq crisis at the beginning of XXI century caused a radical change in the position of the EU Member States. A striking aspect of the differences of the US and EU considered attitude to the prospects for a Palestinian state. Unlike the US, Western Europe cautiously denied Israel's position, based on the attitude to the Palestinian problem in the frames of so-called international terrorism. When Bill Clinton took relatively moderate positions on these issues, then George W. Bush strongly supported Ariel Sharon position, which was that the Palestinians are a threat to the Israeli state. Already in the first months after the attacks of September 11, 2001, it became clear that Europeans tend to approach a balanced policy in the Middle East, criticizing the brutal actions of both parties and seeking a diplomatic solution of the problem.

In addition to differences in relation to the Israeli-Palestinian conflict and forms of containment of Saddam Hussein, the Europeans gradually began to show dissatisfaction about aggressive US strategy against Iran. If the EU wanted to deal with Iran on the basis of a constructive dialogue that began in mid-2000 with the adoption of the Agreement on Trade and Cooperation, the US preferred the strategy of pressure. It began even by Bill Clinton administration, but it was George W. Bush who referred Iran to the “axis of evil” states. It should take into account the effect from November 1, 1993 the principle of Common Foreign and Security Policy, confirmed by the Treaty of Amsterdam in 1997. After the terrorist attacks in 2001 it became evident that the EU and the US are moving to an independent foreign policy. In political thought appear contrasting positions “atlantists” and “autonomists”, as confirmed by European policy in the Middle East which acquires ever clearer signs of independence.

However, differences in approaches not immediately grew into a controversy, as many European governments certainly supported the decision of the US administration regarding the occupation of Iraq. Some of them have contributed to this campaign by sending ground troops there. When international inspectors didn't confirm the presence in Iraq of weapons of mass destruction and terrorist arsenals, position integrated position of transatlantic alliance began to disintegrate. With each following month of the Iraq war, more and more states and societies of the EU began to deny American Leadership in the Middle East, but in the European Union different approaches to the settlement of the Iraq problem remained.

The differences in the transatlantic community in approaches to the Middle East settlement are constantly growing due to the fact that the Europeans and the Americans celebrated different levels depending on energy supplies from the Middle East. This explains the US desire to maintain and develop its role as a regional hegemon. For their part, European governments prefer to remain outside sources influencing the situation in the region. The US continues to insist on the expediency of the use of force, while the EU seeks only a peaceful settlement, which, according to most European countries, can provide a stable peace and cooperation in the region. Different approaches the US and EU Middle East settlement problems lie in the fact that:

- on the relationship of Israel and Palestine, the US says Israeli-Palestinian conflict is not so much a classic confrontation of terrorism as Israel's struggle for survival in a hostile environment, partially ignoring the same right to the other side. So the Americans view Israel carries out acts of self-defense, while the Palestinians are using terrorist methods. Despite the proclaimed recognition of the right of both parties to the state, not enough the US government supports the right of Palestinians to their own state. For their part, the Europeans believe that both Israelis and Palestinians involved in the conflict in which both sides have resorted to unacceptable means. States of the EU, unlike the US, equally condemn violence of Palestinians and Israelis. Also, the Europeans tend to retain the role of a particular mediator in the conflict;

- for international terrorism, the government officials and politicians of US policy entirely convinced that the Middle East was formed and shaped a serious terrorist threat to American power. In the US, exaggeration assessments of terrorist threats coming from the Middle East are noticeable. In Washington, separating the fight against terrorism on the political and regional settlement, they deny the link between the Israeli-Palestinian conflict and international terrorism, stressing that the aim of the terrorists is primarily the destruction of Western civilization. Another feature of American position is to establish a direct relationship between the nature of political regimes and their attitude to international terrorism. Thus the need to use force against such regimes, under the pretext of the terrorist threat is predetermined.

In Europe, international terrorism is also considered one of the threats to national and collective security. Condemning the terrorist attacks of September 11, 2001 in the United States the Europeans consider terrorism as a complex phenomenon, specific phenomenon that is not related to the situation in the Middle East. Another difference in the EU position on that of the US is that the Europeans favor the use of different methods of combating terrorism, which must include a combination of military and diplomatic means, international cooperation and political means of settlement. A crucial element of the differences between the US and the EU is opposite approaches to the democratization of political regimes in the Middle East;

- As for political regimes, the US is convinced that regional governments are friendly and hostile to the leading international actors. The US government denies

any dialogue with hostile regimes, where there was a desire to overthrow the political regime of Saddam Hussein, and after that - to change the power in Iran and Syria. So they do not rule out the use of force against countries which violate or intend to disrupt the regime of non-proliferation, and which contribute to international terrorism. The key difference with Europe is seen in the fact that the US government may resort to military action without the approval of the international community of nations. The Europeans do not share a clear gradation of Middle Eastern regimes to friendly and hostile. In their view, democracy cannot be imposed by force of arms, as they are convinced that the political regime can be changed through dialogue as the best way to move the peace process and regional cooperation.

Therefore, different European and American perceptions of the Middle East can lead to further convergence or split, consolidation or growth of contradictions in the transatlantic alliance. Dual dimension have internal sources of differences, especially when it comes to the EU, especially evident lack of unity among the EU countries, which applies to both form of EU involvement in resolving the Israeli-Palestinian conflict and economic sanctions on both sides, which Germany, the UK and the Netherlands are denying from economic and energy reasons. There are political differences on issues of settling the Middle East conflict in the Franco-German position, on the one hand, and the Spanish-British approach, on the other. However, a gradual transition of European countries to jointly develop forms and methods of Middle East settlement will facilitate convergence of positions of the EU and awareness of the impossibility for a separate European country to play a key role in this critical region.

Finally, less obvious but also significant is the fact that between Europe and the Middle East there are different approaches to political regimes that have historical origins and lie in the fact that the Europeans have already moved to an integration course, and the Israeli-Palestinian conflict reflects trends of formation of national states. The Europeans are convinced that this conflict can be solved through international cooperation [35].

Given the EU's position on the Middle East conflict, experts stress the following elements:

- EU and EU Member States consider the Israeli-Palestinian conflict to be potentially the greatest threat to the international system, as the EU seeks to deepen its involvement in solving it with the help of economic diplomacy and means forcing Israel and Palestine to the application of the general principles of inter-state settlement;

- Europe is convinced that the US war in Iraq led to a surge of new threats in the region, as the EU and the Member States of the Union are making application of the principles of international law in the strategy for Democracy, territorial integrity, peace and security in the region. Thus the EU as an international actor sees the crucial role of the Security Council in the development and decision-making; Europeans are convinced of the expediency of parallel curb Iran's nuclear ambitions

and gradual democratization of Iranian political regime. Brussels and other European capitals set to support moderate political forces of Iran to thus affect the entire Middle East;

- the most effective means of combating international terrorism in Europe as well in the USA, considered the democratization of political regimes, but the difference between the positions of the US and EU is that the European side in favor of passing the problem of terrorism in the processes of dialogue and multilateral negotiations between different political forces; while the EU supports the use of force in international relations solely on the basis of the UN Charter and international law;

- without denying the leading role of the United States and supporting the overall objective of US strategy in the region, the Europeans sought active involvement of local governments and communities to resolve conflict. Crucial to the special position of the EU is the principle of mandatory presence of the UN and international community of nations in developing decisions on the Middle East settlement.

US Political Thought considers the origins of terrorism as a social evil is in revolutionary and rebel movements in the second half of the 1960s. It is not only the Middle East but also the Cuban revolution, Nicaraguan Contras as well. However, American researchers agree on the civilization origin of international terrorism, seeing them in relation to the intransigence of Islamic fundamentalists to Western democracies. For their part, European political scientists tend to view modern terrorism mainly in the context of the division of the world into rich and poor parts. European political thought is not inclined to associate international terrorism solely with the Middle East process.

The smallest difference in the development of strategies to combat international terrorism appears to impose sanctions against countries with territory which it applies. Both in the US and in Europe sanctions are considered not very effective tool which harms ordinary people more than terrorists. But economic sanctions are one of the factors influencing the behavior of national governments in the states of covered terrorism. US and European countries seeking to further coordinate their efforts in the fight against terrorism, which does not reduce the contradictions in international cooperation. It affects different historical experiences of terrorist threats, different attitudes of society, as well as a higher level of energy dependence of Europe from the Middle East.

The differences in estimates of the Middle East have been and remain a key component of the contradictions between the US and Europe. For the US administration practically any terrorist threat is related to the region. There are certain factual justifications for this. So 18 of 24 more or less significant acts of terrorism in 1960-90s were the results of certain events within the Middle East conflict. It cannot but affect that such European countries as Great Britain, Germany, Italy and Spain in the historical past were targets of terrorist attacks of domestic origin (ETA, Red Brigades and so on), so foreign terrorism for a long time was there relatively minor. Finally, it should be noted that not all contradictions in the attitude

of the transatlantic allies to international terrorism, but rather, to the struggle with it are caused by various grades and positions of the US and the EU. Only Italy, Spain, Poland, Romania and Bulgaria gave unconditional support for US operations in Iraq. France, Germany, Belgium and Luxembourg most actively opposed military intervention in Iraq. As noted W. Schawcross, “America is both powerful and very destructive force of the modern world. I believe that the key area is this: despite all its mistakes, the American involvement and the American sacrifice are significant for the world ... responsibility of America and its allies are huge. You can achieve certainty only in case of their success. Alternative looks terrible” [14].

In general, Washington continues to treat its European allies as the most “natural” ones in terms of value partners, expecting understanding and specific contribution to cooperation, particularly in the military and political operations. Strengthening transatlantic relations essentially focuses on what is for the American administration and Europe among key international priorities today (Afghanistan, Middle East, Russia, the fight against terrorism). That is not to say that hope for improvement is unfounded: on most political issues and geopolitical preferences Democrat Barack Obama is really much closer to Europe than the Republicans George W. Bush and John McCain. In addition, the world after the global crisis in 2009 became somewhat different because with the rise of developing countries, the relative weakness of the US after the Iraq war, both sides of the Atlantic are becoming more dependent on each other and have to act effectively in the global space, but the practice of cooperation demonstrates the complexity of the process. Europe has a special place in American foreign policy, but relations between the EU and the US vary depending on the situation. Deprived static, they take different forms of flexible cooperation, mutual influence and sometimes substitutability. America of Barack Obama looks more “westernized” for both its predecessors in conceptual vision, and in methods of foreign policy. The concept of “smart power” is defined as the basis for the use of all elements of American power – diplomacy, military force, intelligence, police, economy, culture, declaring the effectiveness of dialogue, persuasion and influence, prefer multilateral actions, demonstrate the outlook which more realistically adapted to the fact of multipolarity growth. All these elements are largely correlated with the European approach to international issues and foreign policy, including complex social and local features to eliminate the root causes of terrorism and the strategy of “indirect action”.

EU members, as it happened in the history of US-European relations, are faced with a major American paradox: the US does not support the efforts of the EU to act completely independently in areas they consider their prerogative, it demonstrates doubts about the ability of a united Europe to develop and uphold a single strategy of international interactions. This situation is particularly in Afghanistan, which has become a priority for the administration of Barack Obama, but also the source of frustration for European public opinion. The growth of “Americanization” command and criticism from the United States as for the quality of European contribution

prompted representatives of the European component of NATO Swedish Foreign Minister C. Bildt and NATO Secretary General A. Rasmussen to recall the USA the importance of recognition of actions of its partners in Europe [36].

According to the researcher M. Stürmer, “the EU has no patrons in heaven, and the US is in a state of over-voltage and does not want to or cannot rescue Europe from the consequences of their weakness”. Describing the key difference in the actions of allies in the international arena, the researcher points out: “Europe is competing in the lighter weight category easier than it could. And the Europeans have no one to blame but themselves that ‘increasingly close alliance’ based on the Roman arrangements turned into an impossible fantasy and even Germans have forgotten how to dream. EU enlargement was carried out by the deepening integration. By 1990 the US protected the Europeans from the effects of reckless decisions and actions, now when the problems and their solutions have moved to the global dimension, the EU met general information legislation, providing others to deal with the global agenda” [37; 38].

However, despite the serious differences in US-European relations, there is little doubt about the appropriateness of the strategic partnership the United States and the EU. First of all we are talking about an economic dimension, as in the context of globalization it is difficult to overestimate the weight of economic factors (EU members and the United States together produce 60% of global GDP, 40% of world trade and 62% of foreign direct investment, trade flows between the EU and the US were about 1.7 billion euro a day). The European Union is not only the main goal of US foreign direct investment, but is also a major investor to America.

It is clear that economic relations between Europe and the United States marked intensity, especially in three areas: firstly, significant disagreements remain on both sides of the Atlantic to conduct economic policy, because Americans criticize the financial and political scope of the EU in the management of international financial flows, impact of which is determined by the volume of international financial transactions that at times exceeds the volume of transactions related to trade in goods and services; secondly, negotiations on trade are traditionally difficult dimension of cooperation and competition in the US and the EU; thirdly, the US current account deficit and its potential consequences for the “euro” are a factor that creates additional tension in US-European relations [39]. Since the economic relations remains the potential for conflict, the transatlantic disagreements will be considered at the trial as through mutual doubts about the compliance of national legislation with WTO rules and the scope of anti-dumping measures and anti-subsidy in relation to industrial goods and agricultural products that can be used as the reasoning and tools to achieve goals in other areas of foreign policy.

Structural differences in the geographical distribution of international responsibility and attitude to military power emphasize controversial US-European security relationship. The United States is the only truly global actor, to some extent practical part in the international process in each of the key strategic regions of the

world, presenting itself as a leader of the international system. Europeans also tend to participate in maintaining international order, but rather as builders, not as a guarantee that assume key responsibility for the power component of international actions.

The shift in responsibility criteria and the degree of interference in global international space leads to asymmetry of interests and, of course, to differences in priorities of international politics. Analysts stress when you have to choose between the law and order, the Europeans tend to choose the right while the Americans do justice to order. These “arbitrage differences” can be seen in the transatlantic contradictions on multilateral agreements which the United States considers an obstacle to providing a guarantor of world order [40]. Structural differences help to explain why partners should always look for ways to balance and coordination, and facilitate understanding of how the methods of reconciliation and coordination could contribute to a certain ideological and political convergence. However, the EU joins the White House effort to create a more effective multilateral system, offering a set of rules and principles that should guide international security and initiate institutional reforms necessary to ensure the participation of all relevant actors in the maintenance of international peace and stability.

Experts often emphasize the fact that the sense of security interdependence underlies the vision of Obama’s foreign policy. The same proves in his book “The Post-American” by F. Zakaria, who notes that “the US must move from hegemonic strategies to leadership strategies. The choice of the administration of Democrats in favor of grand strategy of internationalism is a pragmatic one, in view that America should work closely with allies and partners to tackle common threats to international and transnational problems” [41].

Supporters of Barack Obama national security strategy argued that US foreign policy has changed in his presidency, and, above all, allies evident radical departure from the confrontational style of its driving, at least in theory this factor creates opportunities for EU ambitions in terms of effective multilateralism. Critics of the policy of Barack Obama in the US and Europe argue that the harsh reality of power, unilateral American interests and continuity of traditions will inevitably prevail. The differences in emphasis, priorities, development of applied politics as well as the differences in strategic thinking lead to different views on US targets which are more or less clear for the Europeans. But the Europeans are seeking further clarification of US security strategy, and the strategy on climate change and trade negotiations that are marked with differences.

Strategic Priorities of the USA and Europe are not defined in exactly the same order: for Europe it is the Middle East, Russia, the Balkans, for the US it is Afghanistan, China and the Middle East. The EU cannot afford over selectivity in external actions, however, acting in correlation with the main priorities of the agenda of Barack Obama, it is trying to act and for its own benefit. Thus, D. Hamilton and N. Foster record that the EU efforts in Afghanistan and Pakistan make “much to

determine the credibility of Europe in the eyes of Washington as a global safety player and its ability to deploy “soft power” [42].

The current state of bilateral relations shows that the atmosphere of dialogue between the US and the EU over the last period clearly improved, but America and Europe continue to differ in some fundamental positions, namely, the US still pay less attention to environmental protection, but is more biased to participate in armed conflicts than the Europeans. Also problematic is considered uneven perceptions of Barack Obama and the US in various European countries. Mostly European Union remains the same bureaucratic institution to which intra-European relations deepening is equally important as the expansion. Thus, enlargement has demonstrated sufficiently rapid progress, although most European countries have different views on deepening integration processes.

Since the report “Towards Post-American Europe” Research Centre “European Council on Foreign Relations” the importance of transatlantic relations is characterized as a process overlaps and differences between the American “pragmatism” in search of a stronger Europe and agreed in the context of international transformations (economic crisis, Afghanistan, terrorism) and enlarged Europe as US geopolitical logic prevails common European goals. Undoubtedly, the Lisbon Treaty does not change the structural asymmetry of transatlantic cooperation: the administration of Barack Obama defines US foreign policy and the EU should coordinate common positions in international relations of 28 states of supranational organization [40].

In the global world of “multiple partners” EU retains its status of “traditional ally” of the United States, although American politicians are less interested in Europe for themselves and more interested in military and non-military contributions that Europe can offer to solve global problems. Washington believes that the transatlantic relationship cannot be limited, so traditional allies must work together to build relationships and partnerships with other actors in international relations. Can be considered unchanged US position on EU security and defense, which is internally inconsistent and related to the assessment of the use of military capabilities in Europe, affecting the ability to confront the problems of post-conflict reconstruction and military operations in different parts of the world. Barack Obama administration’s approach to the European Security and Defense Policy administration is close to that of George W. Bush’s in 2005, when pragmatism and coordination of efforts demanded to focus on specific coalitions and solving bilateral or trilateral issues. Wherein NATO is seen as a principal security tool for the US and Europe, particularly in situations when Washington does not wish to interfere in solving some of the problems of international development, the Europeans are trying to demonstrate the ability to take the initiative, referring to the United States for advisory or technical assistance [43].

Therefore, in progress in US-European relations at beginning of the XXI century you can state the victory of mutual pragmatism. Experts believe that change in the

EU's status from "traditional allies" to that of "essential partners" is caused by the need to clearly define European interests in transatlantic cooperation, where relations between the EU and the US are based on protecting the interests and priorities of each party, in addition to the policy of compromise. Currently, the format of transatlantic cooperation remains multilevel, negotiation basis for US foreign practices combined with cooperation with the EU, which confirm the practical transition of Washington to renovation of collective actions. Enrichment of US-European relations with "global context" changes transatlantic partnership practice both in content and in form, as the US and the EU remain significant leaders of world politics, which, in addition to protect their competitive advantage obtain through strategic partnership further opportunities for the development and implementation common consensus positions on many issues of global problems. Transatlantic unity remains some ballast to the manifestations of complex processes of modern international political evolution, but for any scenario of strategic cooperation it is clear that no country or alliance of nations can ensure its safety in narrow geographic scope, that's why discussions on the development of the transatlantic partnership facing the global level in its historical and conceptual perspective.

References

1. Herrera G. The Politics of Bandwidth: International Political Implications of a Global Digital Information Network / G. Herrera // *Review of International Studies*. – 2002. – Vol. 28. – P. 93-122.
2. Farrell H. Constructing the International Foundations of E-Commerce - The EU-U.S. Safe Harbor Arrangement / H. Farrell // *International Organization*. – 2003. – Vol. 57. – P. 277-306.
3. Reilly K. The West and the World: A History of Civilization from 1400 to the Present / K. Reilly. – Princeton: Markus Wiener Publishers, 2002. – 408 p.
4. Gordon P.H., Shapiro J. Allies at War. America, Europe, and the Crisis over Iraq / P.H. Gordon, J. Shapiro. – McGraw-Hill: A Brookings Institution Book, 2004. – 266 p.
5. Krasner S.D., Goldsmith J. The Limits of Idealism / S.D. Krasner, J. Goldsmith // *Daedalus*. – 2003. – Vol. 132. – P. 47-63.
6. Young O. International Regimes: Problems of Concept Formation / O. Young // *World Politics*. – 1980. – Vol. 32. – P. 331-356.
7. Martin L. Interests, Power, and Multilateralism / L. Martin // *International Organization*. – 1992. – Vol. 46. – P. 765-792.
8. Wolf K.D. The New Raison D'état as a Problem for Democracy in World Society / K.D. Wolf // *European Journal of International Relations*. – 1999. – Vol. 5. – P. 333-363.
9. Elliott K.A., Debayani K., Richardson J.D. Assessing Globalization's Critics: Talkers are No Good Doers? / K.A. Elliott, K. Debayani, J.D. Richardson // *Institute for International Economics*. – Working Paper. – 2002. – May. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ciaonet.org/wps/elk02/elk02.pdf>.
10. Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де Монбриаль / Пер. с франц. – М.: РОССПЭН, 2005. – 486 с.
11. Chomsky N. World Order Old and New / N. Chomsky. – New York: Columbia University Press, 1996. – 343 p.
12. Tincq H. The Clash of Two Fundamentalisms / H. Tincq // *Le Monde*. – 2003. – March 31.
13. Armstrong K. Our Role in Terror / K. Armstrong // *Guardian*. – 2003. – September 18.

14. Schawcross W. *Allies. The U.S., Britain, Europe, and the War in Iraq* / W. Schawcross. – New York: Public Affairs, 2004. – 261 p.
15. Rosenau J.N. *Governance in the Twenty-first Century* / J.N. Rosenau // *Global Governance*. – 1995. – Vol. 6. – P. 13-43.
16. Keohane R.O., Nye J.S. *Power and Interdependence* / R.O. Keohane, J.S. Nye. – [2nd ed.]. – Glenview etc.: Scott, Foresman & Co., 1989. – 315 p.
17. Roche J.G., Pickett G.E. *Organizing the Government to Provide the Tools for Intervention* / J.G. Roche, G.E. Pickett // *U.S. Intervention Policy for the Post-Cold World. New Challenges and New Responses* / Ed. by A. Kanter, L.E. Brooks. – New York: W.W. Norton & Co., 1994. – P. 195-224.
18. Burly A-M., Mattli W. *Europe before the Court: A Political Theory of Legal Integration* / A-M. Burly, W. Mattli // *International Organization*. – 1993. – Vol. 47. – P. 41-76.
19. *Knowledge, Power and International Policy* // *International Organization. Special Issue*. – 1992. – Vol. 46. – P. 187-224.
20. Viotti P., Kauppi M.V. *International Relations Theory. Realism, Pluralism, Globalism, and Beyond* / P. Viotti, M.V. Kauppi. – [3rd ed.]. – Boston: Allyn and Bacon, 1999. – 509 p.
21. Viotti P., Kauppi M.V. *The Global Philosophers: World Politics in Western Thought* / P. Viotti, M.V. Kauppi. – New York-San Francisco: Lexington Books/Macmillan, 1992. – 346 p.
22. Martin L., Beth S. *Theories and Empirical Studies of International Institutions* / L. Martin, S. Beth // *International Organization*. – 1998. – Vol. 52. – P. 729-757.
23. Singer J.D. *The Responsibilities of Competence in the Global Village* / J.D. Singer // *International Studies Quarterly*. – 1985. – Vol. 29. – P. 245-259.
24. Lake A. *Address at the John Hopkins School of Advanced International Studies, Washington, D.C., September 25, 1993* / A. Lake // *Department of State Dispatch*. – 1993. – Vol. 4. – № 39. – P. 1-3.
25. *George W. Bush's Project* / W. George // *High Risk and Big Ambition* / Ed. by S.E. Schier. – Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 2004. – 292 p.
26. Zakaria F. *The Arrogant Empire* / F. Zakaria // *Newsweek*. – 2003. – March 3.
27. *Power in Trip: U.S. Unilateralism and Global Strategy after September 11* / Ed. by J. Feffer. – New York: Seven Stories Press, 2003. – 123 p.
28. Podhoretz J. *Bush Country* / J. Podhoretz. – New York: Saint Martin's Press, 2004. – 275 p.
29. *The Post 9/11 Partnership : Transatlantic Cooperation Against Terrorism*. – Washington, DC: The Atlantic Council Policy Paper, 2004. – 43 p.
30. Mueller A. *What's Wrong with Economic Growth?* / A. Mueller – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blog.mises.org/blog/archives/>
31. *U.S. Statement on the Situation in Yugoslavia May 24, 1991* // *Self Determination in the New World Order* / Ed. by M.H. Halperin, D.J. Scheffer, P.L. Small. – Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1992. – 177 p.
32. Curtis M. *Some see in Clinton policy a casualty of Balkan War* / M. Curtis // *Boston Globe*. – 1993. – March 25.
33. Лакішик Д.М. *Американо-німецькі відносини: випробування Боснією* / Д.М. Лакішик // *Дослідження світової політики: Збірник наукових праць / ІСЕМВ НАН України*. – 2000. – Вип. 11. – С. 15-20.
34. Лакішик Д.М. *Позиція США щодо німецької політики в рамках НАТО* / Д.М. Лакішик // *Вісник Київського нац. ун-ту. Історія*. – 2000. – Вип. 50. – С. 40-43.
35. Tellis A.J. *Assessing America's War on Terror: Confronting Insurgency, Cementing Primacy* / A.J. Tellis // *Washington: NBR Analysis*. – 2004. – Vol. 15. – № 4. – 104 p.
36. Bildt C. *Don't discount Europe's commitment to Afghanistan* / C. Bildt, A.F. Rasmussen // *The Washington Post*. – 8 January 2010.

37. Erlanger S. Europeans Woo U.S., Promising Relevance. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9E03EEDC153EF93AA15750C0A9669DB6>
38. Штюрмер М. Старый Свет без опеки. – [Електронний ресурс] / М. Штюрмер – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Staryi-Svet-bez-opeki-14957>
39. Hamilton D.S., Quinlan J.P. The Transatlantic Economy 2009: Annual Survey of Jobs, Trade and Investment between the United States and Europe / D.S. Hamilton, J.P. Quinlan – Washington, D.C.: Center for Transatlantic Relations, 2009. – P. V – XI.
40. Witney N., Shapiro J. Towards a Post-American Europe: A Power Audit of EU-US Relations / N. Witney, J. Shapiro // ECFR. – November. – 2009. – 239
41. Zakaria F. The Post-American World / F. Zakaria – New York: W. W. Norton & Company, 2008. – 336 p.
42. Hamilton D., Foster N. The Obama administration and Europe / D. Hamilton, N. Foster // ECFR. – November. – 2009. – P. 37-55.
43. Howorth J. NATO and ESDP: Institutional Complexities and Political Realities / J. Howorth // Politique étrangere. – 2009. – № 4. – P. 95-106.

Лакишик Д.М. Особливості відносин США та ЄС: еволюція та перспективи.

Аргументовано, що американсько-європейські відносини, незалежно від позиції США як єдиної глобальної держави, базуються на принципах взаємозалежності. Суперечності, що виникають з окремих питань, не мають стратегічного і тим більше вирішального характеру. Вони не можуть спровокувати фундаментальний конфлікт, передусім через аналогічні ціннісні і цільові орієнтири в проведенні зовнішньої політики.

Зміна статусу ЄС з «традиційного союзника» на статус «необхідного партнера» зумовлюється потребою чіткого визначення європейських інтересів у трансатлантичному співробітництві. Відносини між ЄС і США будуються на захисті інтересів і пріоритетів кожної зі сторін на додаток до політики компромісу. Нині формат трансатлантичного співробітництва залишається багаторівневим, переговорна основа зовнішньополітичної практики США поєднана зі співпрацею з ЄС, що засвідчує практичний перехід Вашингтона до поновлення колективних дій. Наповнення американсько-європейських відносин «глобальним контекстом» змінює практику трансатлантичного партнерства і за змістом, і за формою. США і ЄС продовжують залишатися одними з лідерів світової політики, які отримують додаткові можливості для формування та реалізації спільної позиції з багатьох питань глобальної проблематики завдяки стратегічному партнерству.

Ключові слова: США, ЄС, американсько-європейські відносини, зовнішня політика, партнерство.

Лакишик Д.М. Особенности отношений США и ЕС: эволюция и перспективы.

Аргументировано, что американско-европейские отношения, независимо от позиции США как единственного глобального государства, основаны на принципах взаимозависимости. Противоречия, возникающие по отдельным вопросам, не имеют стратегического и тем более решающего характера. Они не могут спровоцировать фундаментальный конфликт, прежде всего, из-за аналогичных ценностных и целевых ориентиров в проведении внешней политики.

Изменение статуса ЕС с «традиционного союзника» на статус «необходимого партнера» обусловлено потребностью четкого определения европейских интересов в трансатлантическом сотрудничестве. Отношения между ЕС и США строятся на защите интересов и приоритетов каждой из сторон в дополнение к политике компромисса. Сейчас формат трансатлантического сотрудничества остается многоуровневым, переговорная основа внешнеполитической практики США сопряжена с сотрудничеством с ЕС, что свидетельствует о практическом переходе Вашингтона к возобновлению коллективных

действий. Наполнение американо-европейских отношений «глобальным контекстом» меняет практику трансатлантического партнерства, как по содержанию, так и по форме. США и ЕС продолжают оставаться одними из лидеров мировой политики, получают дополнительные возможности для формирования и реализации общей позиции по многим вопросам глобальной проблематики благодаря стратегическому партнерству.

Ключевые слова: США, ЕС, американо-европейские отношения, внешняя политика, партнерство.

УДК 323.22/28 (477)

Igor Khyzhnyak

VIRTUES AND VICES OF THE EUROMAIDAN'S LESSONS: THE SECOND STAGE OF "STATE DEFIANCE" AFTERWARDS

The article presents an innovative fusion of the approaches to specific features of "State Defiance" second stage and as of its consequence factor the EuroMaidan's phenomenon as well as their mutual impact on the main historical events and fundamental problems in Ukraine after president Yanukovich's ousting.

The first sign of drastic changes in political architecture of Ukraine was expressed in the thesis that power may be also fought for peoples' craving for social legitimate trust but not only by means of universal suffrage.

The Maidan's Eurorevolution is a Revolution of Human Dignity. The Maidan in Kyiv is a new generation Maidan of the second decade in the XXI-st century. Still it is after the European values. It is a reforming factor of obsolete system and is a conflict inside the society but not that traditional one of opposition vs high-ranking state authorities. A new type of ethics has just started forming a new sociality in the country. The time of ruling of transparty corruption over almost a quarter of the century marked a visible sign of "state defiance." Due to that, incorrigibility the newly formed political elites have to avoid the extremes of society's reunifying shortcomings and disintegration as well as ethical apathy and false community. To the definite essentials among the EuroMaidan's attainments one may attribute the rising requirements for the new figures in politics. However, these are not to be simple doers of the deliberately assigned tasks. The figures in need have to stand primarily for the abilities that drastically change the rules in the political games and the original system of state power fraudulently imposed by former high-ranking state authorities. The EuroMaidan may also be accounted for its polyvectorial nature not only as a critical model to be followed but foremost to be consolidated at a remarkable pace for true democratic legitimacy.

After changes in setting up priorities over "state defiance" category one registers emergence of the unexpected "Russian-speaking Ukrainian nationalism". The essentials of such an oxymoron picks up the pace as an ideological stream and instinctive political movement with full colors of special sort of firm patriotism born in the Central and Southeast regions of Ukraine. As the critical reason for its coming up serves the perfidious annexation of Crimea by Russia and her illegal "invention" of the so-called terroristic "DPR" and "LPR". It takes root as a special ethnic and political variety and embraces alternative to the traditional "Western nationalism". In a certain sense, the oxymoron may be practiced in defining as "civil nationalism".

Keywords: imperatives, "state defiance", Ukraine, national identity, the union of the Ukrainian society, civil society, legitimacy and trust, ethics of the new type, transparty corruption, changes of elites, Maidan's agenda, "the Russian-speaking Ukrainian nationalism", "civil nationalism".

To build a state means never having to recognize the true level of weapon's power rather than unconditional superiority of teacher's word.

Otto von Bismarck

Ex-president Yanukovich's categorical reject to sign the Association Agreement between Ukraine and the EU on November 29 2013 originally proved to

be either of actual tectonic or historical significance. It has been found by public opinion as a really striking surprise for the whole society in Ukraine. The result turned out into true consequences of the phoney sovereign's choice who had been personifying and concentrating total amount of power in the country. The latter had also been forced to contract his legitimate being in a head of state position and to thievishly flee the state definitely earlier before his presidential term expired. All this fraudulent political venture has proved fatally ended for his inglorious feudal and autocratic reigning.

The first sign of drastic changes in political architecture of Ukraine has become to be expressed in the concept that *power can be also fought for by people who are craving for social legitimate trust but not only by means of universal suffrage*. It has happened as an innovative measurement of November-December temporal period of 2013 format for establishing *the national state of the engendered type*. Due to objectively proceeded process the newly created entity must have had rather different features of political organization and traces of national independence. And a decisive step toward a quest for *a conceived and fairly arranged system in the country* has been emulated. By that reason implicit previous homefront repercussions of **“the state defiance”** were fraught with explosive mass discontent of the middle class representatives as well as that of foremost among students at high educational establishments in Kyiv [1]. The foregoing incredible dissatisfaction was also ostensibly intensified by unexpected cardinal change of foreign policy vector ranged from the European Union towards the Customs Union. Conversely, it became clear that the simultaneity of fingers clicking on one hand and bitter reminiscences of notorious time of war communism, if pivoted backward, had formerly caused mass adersion for arbitrary decisions of impostured rulers inside the “Soviet power”. Their regrettably known utterance: “The quiet waters of the Kuban river will flow in the direction where “the Bolsheviks” shall command them to go” have entirely emerged to be sacredly born in people's minds.

Mass public adversity for the ruling elite adherence to “the new deal” course forged ahead by Yanukovich over the period of some countable hours has turned into unpredictable burst of people's anger consequently transformed into the public riot. Emerged entity was correspondingly named after definitely challenging and well-known appellation – as **“the Maidan”**. It was originally turned out into the symbiosis with another connotation – *“the Eurorevolution on the Maidan”*. And on the day after namely on November 30 2013 the place notably known all over the world as **“the Maidan for Independence”** appeared to be entirely overcrowded with have never seen before number of students inspired with righteous outrage. A transformity component of protests against openly expressed arbitrariness of Yanukovich's camarilla ruling has witnessed renewed motions of the new impulses carried through stormy flows of public indignation. The “new vector” of a criminal autocrat political selfishness along with his self-willed coterminous actions on the Pechersk hills have painfully inflicted expectant and hopeful adolescent's feelings –

to hear their inner disposition to decisive changes and wishes and for them to finally uphold their position at any price. And it happened so that after brutal and atrocious reprisal against students at night time between November 30 and December 1 the new quality **Maidan** has commenced to be either an arena for certain *imperatives* unknown before or a place of setting up *a peculiar identity* marked with principally other type of content. And just due to that fact it is expedient to understand now the truth about the *imperative's* regularity for consequent emergence and further comings into *the agenda* as apparently **the EuroMaidan** has been functioning in the way of a particular type of entity. Though the latter could seem to be of spontaneous and chaotic character at least at first sight. Albeit being allegedly as a definitive uncertainly the inner logic of **the EuroMaidan's imperatives** was based on objective and natural needs of historical and political development of the whole country. Let's consider the structure of challenges (named in our study as *imperatives*) that required urgent reaction of newly emerged state authorities.

Imperative №1. The Maidan's Eurorevolution is a Revolution of Human Dignity. The Maidan in Kyiv is a new generation Maidan of the first decade in the XXI-st century. And now it stands for the European values.

As it is known the civil society format principally assumes the prevalence of ideological diversity, the observance of original rights of all subjects proceeded from various theories which reflect major practices of life in society. More over those are these subjects who are inclined to assert their positions. But what originally did catch adolescents' vision in real life? Programmed from "above" ostentations and desultory conversations imposed in cookie-cutter fashion and being entirely of spectacular and theatrical character but not in the slightest degree had envisaged cardinal decision of basic problem. The latter didn't also mean an efficient and insistent course to practice the European class variety of reforms based on principles of the true but not slogan-mannered democracy. The high-level authorities' peremptory demands were bitterly true along with contiguous direct threats to the whole society. The essences were absolutely categorical – everybody had to indisputably follow "the letter of the law" way. But as to inviolable position of their own (this was not for public divulging) to proceed from the meeting of personal and persistent needs that were continuously growing. That meant, you guys, keep strictly to the established "law and order" but as to us we'll do manage in accordance with our exorbitant appetites somehow in the manner of "beyond any law limits" ("по безпределу").

It has just happened so that the very case of "**the state defiance**" appeared, but under some other conditions, as a mere *metaphysical category at the second stage of its formation and development*. And then unexpectedly the already **conterminous EuroMaidan** has started holding a key stance as a new segment over historical realia in building up *a society of another type* in Ukraine. The mere fact of transference to *higher stage* of the Ukrainian national development – the political nation – has commenced turning into expanded understanding and detailed connotation of this

category. The process has also resulted in the introduction of the new quality approaches with respect to the particular *code of values* born in **the EuroMaidan** itself. **The EuroMaidan** is a peculiar and a subjectivized expression of peoples' will in the Ukrainian society. They simply **entrust their status of the only and a true sovereign** to high-ranking authorities being temporally in power. Besides **the EuroMaidan** is also a subject of the Ukrainian's society political will and it simultaneously shows a definite certainty of its ripeness efficiency in comparison to those who had been personifying the previous high-ranking authorities panopticon when in power. **The EuroMaidan** started to be taught to administer politicians along with an emerging notable claim for *direct sovereignty* of the people. More over the tendency of appreciable public disappointment over those who were earlier affiliated to politics additionally enforces and simultaneously futhers flaming out the high level of protesting feelings in the society. An enormously-suffered **idea of the only European choice** together with the **human dignity** one has become of primary importance in the **EuroMaidan** rather than faces of "the known-all" mass media-orchestrated politicians. The year of 2013 has become a point of progressive comprehension in political forming of the new nation in Ukraine as well.

Imperative №2. **The EuroMaidan** is a reforming factor of ostensibly obsolete system. It is a conflict within the society itself but it is not that one of the traditional opposition vs the high-ranking state authorities. A strategic task basically lays in the whole nation's potency to progress and renovation as well as its ability for turning into self-regulating and self-developing organism. The base for its implementation extensively includes forming of appropriative foundation for the whole Ukrainian society unification down into a certain historical community with numerous social and ethnic groups. The previous practical active implementation of "**the state defiance**" category and especially over the period of Yanukovich's 4-years presidency (surely with its own political benefit) has only generated direct artificial and forcibly imposed deformity of ethnical identity in Ukraine. All prospects for the national Renaissance over identificational distinctions have been designated for the full-scale involvement of both either political or social institutes. The key task of those committed the full-time presence in **the EuroMaidan** provided aspiration for strengthening unity and integrity in the Ukrainian society along with keeping for inviolability and originality of the national identity as well as of the individual communities.

Imperative №3. Passionate adherents for a new type of sociality based on recently emerged ethical basis have already been starting its forming in **the EuroMaidan**. Such kinds of ethics entailed drives to the priority of such values as solidarity, mutual support and sincere respect of personality. The foregoing notions stipulated on real basic principles for accepting international norms, values and spirituality. An incredible aura of similar feelings was so heavily a function of those simultaneously being present in **the EuroMaidan** and communicate with residents of various areas either from Ukraine, close bordered territories or foreign guests. The vanguard

positions of such a sociality has started to be provided primarily with social network organization. The letter has surely acquired dominated position with respect to the traditional models of social communication too. In practice that was eventually the most effective way in finding essentially prioritized, socially active and adequately thinking personalities in parallel to newly-formed institutions in the media communicative sphere.

An extraordinary model from the viewpoint of previous practice in independent Ukraine defines an untypical coincidence of romanticism and pragmatism. As rather picturesque event **the EuroMaidan** has originally generated the sacred dream of freedom preponderance and chooses the long-wished tantamount search for the path to corresponding pragmatism. Among other innovations **the EuroMaidan** itself has initiated unexpected drive to acknowledged unity of values and solidarity. And it naturally is asserted as being a true place for reconstruction and matching the social orders aspired in the society. Likewise it has assumed the role of striking contrast to demonstrative “brown-nosed” toadyism of fraudulent and autocratic decisions of a “family-commissioned” Yanukovich’s criminal clan. The latter’s hirelings (“titushki”) were continuously precipitating the bludgeon swoops against political scenes as well as the most successful business. Afterwards one has started to be watching simultaneous unification of interests among business institutions for the civil society has commenced openly declaring its own conceptual independent stance for sequential status as an individual subject in politics.

Hence it is a rule of thumb that the key position of the middle class in the civil society is ensured in every industrially developed state. And that only just started to be dominant social stratum is a definitely sort of mentally resourceful, horizontally enforced, constructively critical and socially inclined as to its responsibilities section of population in Ukraine today. Its potentials in building up an effective political nation have been accently expressed over the whole period of vehement withstanding in **the EuroMaidan**. And adding to all earlier mentioned negative traits of “**the state defiance**” category’s inconsistencies the striking paradox is blatantly registered through dubious absence of the middle class’s persuasive presentation with its convincing and effective political program in the Verkhovna Rada. More over the vanguard of the civil society still has been striving for **committing its own presence in correspondingly affiliated and disposable mass media**.

As to priorities in the founding values within the abovementioned creative social stratum its primaries are being registered between the credentials of **legitimacy and trust**. And if to extrapolate all stated above as the ideas of human values and spirituality and augment them to **the EuroMaidan’s** tasks (an author deliberately doesn’t concentrate on ostensibly belligerent and brutal propagandistic incitements of certain political circles) one may acknowledge them as true hopes and expectations of both people and society in Ukraine. Hence publicly longed for **legitimacy and trust** have noticeably sufficed their inseparable identity and sameness. **The EuroMaidan’s values** being vivaciously supported by the creative middle class have

also clearly indicated a striking earlier incongruity (at least in Ukraine) to basic assessments of entailing drives to principal raising limits of *moral* credentials as well as the similar ones in politics.

Now the *new type of ethics* has just only generated the starting point in forming a *new sociality* in **the EuroMaidan**. The letter goes along as a topical image due to its gradual impeccability over social practice to establishing *the new stage* in forming the political nation in Ukraine. Unfortunately the rerdering of momentum mechanism marked with a minus sing that corresponds to transformity segment of “**the state defiance**” category has been opened up for sufficient negative resource. And the striking incongruity between its negative and positive composings still remains obviously unfavorable for the latter.

In the future *the imperative's of №3* functions and its significance will evidently be expected either to be actual or deprived according to availabilities of the whole complex of historical circumstances.

Imperative №4. The political elites have to obligatory avoid of the extremes of reunifyind shortcomings and disintegrity as well as their ethnical apathy and false community. To the definite essentials among **the EuroMaidans** attainments one may indubitably attribute the truely imminence of rising requirements for the new figures in politics. But these are not eventually to be simple doers of the deliberately assigned political tasks. The figures in need have to stand primarily for the abilities that drastically change the rules in the political games and foremost in the original system of state power fraudulently imposed by former high – ranking state authorities. Though it has to be likely one of the most astounding features within “**the state defiance**” phenomenon over the previous 24 years of Independence in Ukraine. More over it was the time when “the big dogs” had been inviolably administering the artificially latent system of transparty corruption. The tangible features of their exposures were lavishly coloured with constant quarrels, mutual outrages, eloquent media disclosures especially during the terminals of the election campaign and numerous talk shows. And all this has to be indispensably accompanied with “thoroughbred hits in the politicians’ kissers” in the Verhovna Rada and simultaneously transmitted with the numerous TV cameras in “the 3D format”. This is so to say for popular digest. But the mature latency has been carefully nidden by “the peoples’ delegates” whose tasks were imperatively outlined before by the former leading high – ranking state authorities. The latters – devised political construction has been steadily verifying a dogmatic position disposed on founding values of the material wealth and originally basic source determinant – big money.

The repeated tendency of restoring “a parliamentary republic” formula *at the stage* of certain transformations has been turned out to be obvious again. It simultaneously goes through the attempts to at last clearly separate responsibilities among branches of power and tries to form a stable and resulted government. Although the present day one had not been legitimately and entirely supported yet by

the Verhovna Rada at least up to the moment of the 2014 parliamentary elections. The similar efforts have also been entailed to creating of an independent judicial power. For the same purpose there has also been under taken some efforts to establish an effective institute for tangible struggle with corruption, setting up consensus of political class and newly formed image of the society as well as relative prospects for strategic state development. The foregoing concepts generally reflect basic priorities in altering the correspondingly existing state system in power and embody **the EuroMaidan's** key demands.

The content of **the EuroMaidan's imperative №4** contains some special place for *irreversible changes in the elite's environment*. But nevertheless even the altering in *that very important amendment* doesn't mean certain drastic changes inside its *basic agenda*. And as it was stated before the main thing lays in the fact of *changing rules in political game*. That means the creation of the mature but not only as the simply conditional middle class in Ukraine in contrast to that one which over a certain number of previous years had been serving a base for destructive and ruinous character of **“the state defiance”** category. It also looks like as a task of special priority to tangibly alter of the political class character. The reforming in the state administering structure goes along with cardinal changes within its original pro-Soviet key components and constitutes the same urgent necessity as well. Concerning the younger as to their relatives generation in former high-ranking state authorities their preferences as earlier still entail exceptional drives to meeting personal welfare needs at the expense of the Ukrainian state resources.

The middle class does starts forming *the agenda of its own* in **the EuroMaidan's** social and political vicinity. Now in the provisional government there has appeared some rather “sympathetic” faces from the viewpoint of today's demands. But there *hasn't been introduced any key changes in nature and character of political power itself yet*.

Additionally there is a recognized existence between two social contracts in a *mainstream of the West* as well as in a *similar one of the East*. Both espire to actual and effective changes but by their separately own ways. And that's the reason why it is highly necessary to find a resourceful way for consensus that may ensure a long needed for the both task.

Imperative №5. Another **the EuroMaidan's** undisputable and conceptual acquisition may be attributed to the noticeable assertion fairly heard among its participants: “To often make mistakes in «trifling formalities» always means to lose the main ones”. The foregoing concept earlier turned out into the basic principle. It has also assumed changings in *spiritual and moral attitude* towards the provisions which even having been reached after acquiring Independence somehow have strangely started to be considered as *“trifling unnecessaries”*. The matter dealt with vulgar simplifications in interpreting the so-called the national unifying myth that had been introduced into scientific discourse by M. Grushevskiy. That *“trifling unnecessary”* directly pertained to practicable difficulties in simplifying and

choosing appropriate historical contexts under which there had been taking place the formation of the Ukrainian national consciousness. To the same category of *“the trifling unnecessaries”* (somehow with in the similar period) the tendencies of forming *a paradigm for the national identities* may also be attributed. Albeit as *the main true context* of the update currencies there should be recognized the presence of *the new historical community* or by another words *the new identity* the state citizens. Due to its seeming impeccability they have been starting to formulate this *vitality* within the boundaries of *the new stage forming of the political nation itself* in Ukraine.

There also happened a definite collapse of negative instruments gathering within **“the state defiance”** category especially following disgraceful president Yanukovich’s and his disciples ousting on February 21 2013. But the fact itself of **the EuroMaidan’s** availability and the latter’s presence like *a specific historical reality as its consequence* has resulted in a visible interpretation of the transformity within the Ukrainian peoples community. Thus it is not an area for only abstract theoretical concepts but the dilemma of the existing truth. It is evidently *the new historical reality* that has entailed sequential consideration for a necessity to consider the Ukrainian peoples community as a self-governed and self-revival. Domination of **“the state defiance”** transformity segment over 24 years of Independence has fraught with artificial deforming of ethnic identities in Ukraine. And consequently prospects for original identification revival of citizens in Ukraine fully depends upon a certain number of factors like-a full-scaled participation in preserving territorial integrity and unity of society in general as well as including in the whole process appropriate political and social institutions inside the country. In addition the parallel indisputable distinction of individual communities activity is ensured to be observed.

The definitely assured assumption of foregoing principles witnesses a certain number of widely scaled social and political dialogue alongside with *an open democratic legitimacy* which has become a peculiar type of the call board for various innovations introduced in the course of implementation **the EuroMaidan’s** political venture.

In a grandiloquently pompous, self-confident and infallible speech of Russian President Putin there been his born a strong resemblance to the *only imitation of similarity to legitimacy*. It was fully devoted to «unifying» (to be more correct annexation) of Crimea by the Russians themselves. The eloquent mummery contained alleged definition about Crimea: “...it always will be Russian, Ukrainian, Tatar but never be – Bandera’s”. That happened on March 18 in 2014. Besides the talkative speaker was accentuatedly grieving over the availability in Ukraine not only Russian phobia beares, fashists but anti-Semits as well. As to the latter one needs an exclusive definition. And foremost because it just became to be an active and original bugaboo of Goebbel’s descent propaganda inspired by Putin’s providers of mass media. The psychological attack proceeded previous burst of the Anschluß offensives in Crimea that had been perfidiously occupied by “the green unidentified

little fellows”. The matter was that as if allegedly envisaging the Russian leader’s “surreptitious intercovers” as well as his exercises in drawing up atrocious realities of the Ukrainian origin. Y. Zisels the head of the Association of Jewish organizations in Ukraine appearing on the Ukrainian TV “the TBI” channel has openly estimated **the EuroMaidan’s** occurrences: “I didn’t feel myself as a Jew in the Maidan... The Maidan has speeded up building the Ukrainian political nation, and did it very quickly. We didn’t feel ourselves as a separate ethnic groups... We felt ourselves as a united Ukrainian people... who were standing in the Maidan, on the barricades”. To the all above mentioned it should be added that **the EuroMaidan** has emerged as an area of another important ponderable features: *solidarity* and *mutual understanding* between the Ukrainians and the Poles, the Ukrainians and the Armenians etc. (to the point, the first sorrowful sacrifice among the heroes of “The Celestial is a Hundred” has become an adolescent of the Armenian descent who dreamt of the carrier of the movie star but appeared to be a true defender of the Ukrainian people and sacrificed his life to establish the new Ukrainian political nation). Albeit against a defined background it looks rather strange the fact of actual support by high-ranking political authorities in Armenia, due to the only reasons known to them, of the Russian Blitzkrieg over the Crimean annexation.

It is **the EuroMaidan’s dignity** to distinguish with *its agenda* the major painful points within “**the state defiance**” category that is our a case study. The ostensible inability and unskillfulness of the earlier ruling political class in Ukraine to act geopolitically has also been ascertained along with the latter’s inefficiency to conclusively formulate new postulates in philosophic and social format. The category’s meaning neither goes out of the distinct limits over “local postmodernism” nor proposes a definitely new world outlook in response to becoming imminently objective **the EuroMaidan’s** demands. Having summarized the previous research and certain definitely actualized in this article features of “**the state defiance**” category a case study has been also supplemented by the Ukrainian researcher F. Rudych who is quoted as writing: “In the present day’s Ukraine everybody is aware of the fact that after the fall of the USSR as well as getting its Independence the new order in the state has not been outlined and established yet to ensure the nation’s survival” [2, c. 305].

As **an utmost** among the other of **the EuroMaidan’s** surprises one may register a totally unexpected emergence of “**a Russian-speaking Ukrainian nationalism**”. The essentials of that sort of *the newly-formed national movement* have some rather specific colourings and are based on firm patriotism born in the Russian-speaking regions of the Central and the South-Eastern parts in Ukraine. It entirely offers *a particular kind of variety nationalism* that comes forward as an alternative to the so-called areal “nationalism from the Western Ukraine”. Over the last two years the latter has been inclusively representing the mobilized focus for sticking up propagandistic and ideological labels from the arsenal of informational war imposed upon Ukraine by its Northern and “fraternal neighbor”. “**A Russian-speaking**

Ukraine nationalism” is evidently a sort of *innovative political oxymoron* which definitely arises from the perfidious annexation of Crimea, illegal intrusion of “DPR” and “LPR”, Russia’s armed invasion and direct intervening into internal affairs of Ukraine as well as impudent violation of her *internal and external sovereignty*. Proponents for this perspective may also attribute *the oxymoron’s ideology* to a distinctive **social nationalism of the Ukrainian model**. The uncommon origin of **the oxymoron’s character** encourages an extensive nationalistic discourse on its peculiarities. It may also become a case study for thorough analysis and a base for further investigations throughout the scientific environment.

Thus **the EuroMaidan** has really proved being as an objectively entailed drive to much more than unusually formed stance not only for Ukraine but still insufficient for similar comprehension of the world outlook in the West. The code of values that it tries to follow has included: *the respect human dignity, purity of moral and democratic legitimacy, objectively pronounced peoples’ will, personification of human virtues such as frankness and openness, decency, fairness and disengagement, ethics of particular openness in politics, legitimate identity and trust* – all the foregoing virtues have turned out to be so precious and so fragile for being the only acquisition of the Ukrain’s **the EuroMaidan’s revolution**. And only a thrift cherishing of the so dearly procured newly establishing treasure may do come true a noble task for forming *one and indivisible state in Ukraine*.

The author is perfectly aware of the specific character over the polyvectorial nature inside the essential political preferences among those who were **the EuroMaidan’s** participants. Besides he is also conscious to realize the latter’s major content and ceases accounting for their political diversities. To initially solve urgent and vital problem of a case study the certain portion of attention in the research has also been registered in favour of the intricate varieties over their unusual approaches and comprehensions toward the same facts and events. The primary author’s aim for the publication is to poke into analytical and synthetical plot of top materials to advance *a major the EuroMaidan’s premise* how to master a new political culture and start going along with still unblazed traits in historical, legitimate and moral responsibility for creation the new national state in Ukraine. Whereas **“the Revolution of Dignity”** itself after its start in **the EuroMaidan is still going on**.

References

1. A detailed summing up and characteristics of the first stage essence concerning “the state defiance” category in Ukraine have been initially introduced into scientific discourse by the author of this article. This study demonstrates conclusions on typically the Ukrainian type of state which now exists within its period of transformation. The author outlines the highlights of the first stage study of “the state defiance” category in his previous publications: Хижняк І. Держава всупереч: імперативи забезпечення державного суверенітету України доби Незалежності / І. Хижняк // Сучасна українська політика. – Спецвипуск: Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. – С. 332-343; Хижняк І.А. Держава всупереч: імперативи забезпечення її суверенітету – двадцять років потому Української Незалежності / І.А. Хижняк // Гілея: науковий вісник. Збірник

Еврореволюція на Майдане це революція людського гідності. Євромайдан в Києві – це Майдан нового покоління українців другої декади ХХІ в. і стояв він за Європейські цінності. Він же є фактором реформування вже отжившої системи – це конфлікт суспільства, а не опозиції з владою. На ньому почала формуватися соціальність, яка будується на принципах етики нового типу. Безроздільне правління латентної системи транспартійної корупції в теченні майже чверті століття була однією з вражаючих рис категорії «держави проти». Тому нові політичні еліти, які з'являються, обов'язково повинні уникати конструкцій, які роз'єднують суспільство, роблять його дезінтегрованою, апатичною, етнічною общиною. Однією з важливих досягнень Євромайдана можна атрибутирувати як запит на нових людей в політиці, але не просто виконавців, а на тих, хто, головним чином, принципово виступає за зміну правил гри і всієї системи влади. Євромайдан можна вважати яскравим прикладом не тільки різноформатного діалогу, а головне і дійсною демократичною легітимністю.

Після зміни пріоритетних позицій категорії «держави проти» однією з несподіваних Євромайдана стало з'явлення несподіваного тренду, який можна інтерпретувати як «український націоналізм російськомовного походження». Такий політичний оксиморон починає виникати як ідеологічне течення і оформляється в певне політичне рухення, має специфічну окраску, засноване на достатньо стійкому патріотизмі, виникло в російськомовних регіонах і розташованих в центральній і південно-східній частині України. Базовими причинами його виникнення є анексія Криму з боку Росії, а також створення їю незаконних терористических формувань ДНР і ЛНР. Оксиморон представляє собою особливий етнополітичний вид, що виступає як альтернатива традиційному т.н. «Западному націоналізму». Певним чином цей інноваційний феномен можна розглядати в значенні «гражданський націоналізм».

Ключеві слова: імперативи, «держави проти», національна ідентичність, єдність українського суспільства, громадянське суспільство, легітимність і довіра, етика нового типу, транспартійна корупція, зміна еліт, повестка дня Євромайдана, «український націоналізм російськомовного походження», «гражданський націоналізм».

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК (930.253:94)(477+470+436)

Срібняк І.В.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ ГУРТOK ПОЛОНЕНИХ ОФІЦЕРІВ-УКРАЇНЦІВ У АВСТРІЙСЬКОМУ ТАБОРІ ЙОЗЕФШТАДТ (СЕРПЕНЬ 1917 – ЛЮТИЙ 1918 РР.)

У статті аналізуються деякі аспекти організаційної та національно-патріотичної діяльності полонених офіцерів-українців – членів Культурно-Просвітнього Гуртка у таборі Йозефштадт (Австро-Угорщина) у другій половині 1917 – на початку 1918 рр. Це стало можливим після його українізації та переведення до цього табору тих офіцерів-українців, які висловили на це згоду у своїх рапортах до австрійських таборових комендатур. Усунення з Йозефштадту російського чорносотенного елемента створило можливість інтенсифікувати національно-патріотичну роботу в середовищі полонених українців та закласти підвалини державницького світогляду в свідомості значної частини офіцерів. Встановлено, що утворення громади полонених офіцерів-українців стало можливим завдяки надходженню до таборової бібліотеки української літератури та часописів, організації різних освітніх курсів та проведенню низки викладів з обширу українознавства, роботі аматорського театру, національно-патріотичним акціям.

Ключові слова: табір, полонені офіцери-українці, Йозефштадт, гурток, виклади, часопис, Австро-Угорщина.

Дослідження проблематики обставин функціонування таборових громад полонених офіцерів-українців зі складу російської армії в українській історіографії було розпочато у другій половині 90-х рр. минулого століття, але й після публікації кількох праць вона залишалась маловивченою [1; 2; 3; 4]. Деякі аспекти культурно-організаційної діяльності офіцерів-українців цього табору були висвітлені у розвідці Н. Сидоренко [5] у контексті вивчення таборової періодики Йозефштадту. За десять років розробка цієї тематики була продовжена на мікрорівні, коли з більшою деталізацією вивчались різні аспекти життєдіяльності українських гуртків офіцерів-українців у окремих багатонаціональних таборах Австро-Угорщини [6; 7]. Проте і зараз існує потреба у реконструкції таборового повсякдення полонених українців та визначення ступеня ефективності культурно-просвітницької роботи у процесі формування їх національної свідомості.

Відтак автор даної публікації вбачав своїм завданням залучити до наукового обігу додаткові архівні матеріали з фонду 3533 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), в якому збереглись різноманітні документи про діяльність Культурно-Просвітнього Гуртка (КПГ) табору Йозефштадт (звіти, листування, звернення та ін.), а також окремі номери рукописних таборових видань – «Свободне Слово» і «Наш

Голос». Для реконструкції процесу формування національної свідомості полонених офіцерів у цьому таборі автором були використані матеріали «Вістника СВУ» (з 1918 р. – «Вістника літератури, політики і життя»).

Заходами Союзу визволення України табору Йозефштадт (Австро-Угорщина) на короткий час – у другій половині 1917 р. – судилося стати центром українського життя для значної кількості полонених офіцерів-українців зі складу російської армії. Це стало можливим після його українізації та переведення до цього табору тих офіцерів-українців, які висловили на це згоду у власних рапортах. Усунення з Йозефштадту чорносотенного елемента створило можливість інтенсифікувати національно-патріотичну роботу в середовищі полонених та закласти підвалини державницького світогляду в свідомості значної частини офіцерів. Для цього існували й відповідні підстави, справа в тім, що у першій половині 1917 р. діяв український гурток, діяльність членів якого власне й уможливила таку зміну статусу цього табору. З ухваленням австрійською владою рішення про повну українізації табору Йозефштадт (5 серпня 1917 р.) тут мала бути створена нова українська організація – Культурно-Просвітній Гурток (КПГ).

21 серпня 1917 р. відбулись загальні збори членів КПГ (були присутні 12 чол.), під час яких були обговорені та ухвалені програми діяльності секцій гуртка, всіх бажаючих запрошено до вивчення рідної мови. Голова зборів Я. Сич закликав «всіма силами старатись приєднувати нових членів та підбадьорювати їх до культурно-просвітньої праці». Також було обрано управу КПГ в складі Я. Сича (голова), В. Сергієвського (писар), Д. Михальчука (скарбник) [8, арк. 3]. Голова управи виступав як представник «Культурно-Просвітнього Гуртка» у відносинах з усіма організаціями табору та комендатурою. Під його проводом відбувалися загальні збори гуртка. Фонд гуртка складали добровільні внески його членів та різних інституцій.

До складу КПГ міг вступити кожний полонений, хто бажав взяти активну участь у культурно-просвітній праці у таборі. За статутом гурток поділявся на дві секції: шкільну та лекційно-інформаційну. Члени шкільної секції мали працювати з тими офіцерами-українцями, які «через всякі обставини й умови життя піддалися впливові русифікації і майже зовсім втратили (втратили – *І.С.*) рідну українську мову», а також і тими, хто «не так одірвались від рідної стихії, котрі більш-менш знайомі з літературною навіть мовою» [9, арк. 2]. Найголовнішим для всіх, хто звертатиметься до КПГ буде бажання «вивчити літературну мову, щоб потім, користуючись таборовою бібліотекою, газетами і т.и., йти далі самим по дорозі поширення знань з обшару українознавства» (підкреслено в тексті – *І.С.*) [8, арк. 4].

З цією метою мали проводитись заняття з читання вголос творів українських письменників з подальшим їх поясненням, «писання під диктовку» (зокрема й підготовка перекладів з російської, робота з помилками, вивчення основ української граматики), «розмова», коли вчителі та учні намагатимуться

спілкуватись виключно українською літературною мовою між собою. Як ще один засіб вивчення мови пропонувалось проводити «конспективне ознайомлення з історією, географією й історією літератури». Крім того, члени шкільної секції вважали за потрібне організувати школу для солдатів, які перебували в таборі, оскільки серед них було багато «зовсім неграмотних, а у інших грамотність і знання з різних галузей дуже неоднакові» [8, арк. 4-4зв.].

У своїй програмі від 21 серпня 1917 р. члени лекційно-інформаційної секції сформулювали своє основне завдання у такий спосіб: «З огляду на те, що ми, українці, як і взагалі вся наша інтелігенція, виховувались під гнітом русифікації й про свою націю й її завдання завше і скрізь чули тільки казюне: «Не было, нет и быть не может», а тепер нам треба повернутись на Україну не тільки вільними громадянами, а й свідомими українцями-інтелігентами, котрих чекає народ і край як своїх провідників – ми повинні зайнятися найширшою, можливою в неволі, підготовкою до цього» [8, арк. 5; 9, арк. 2].

Обов'язки членів лекційно-інформаційної секції полягали в організації та проведенні публічних лекцій з різних проблем українознавства, міжнародної політики, економіки тощо. Теми рефератів визначалися по таких розділах: 1) «Українознавство» (історія України, географія й етнографія, історія літератури, театру й музики, Галичина та її мешканці, мова народна й літературна, останні світові події і українське питання, відносини між Росією і Україною в минулому, сьогоденні та майбутньому та ін.); 2) «Світова політика»; 3) «Сільське господарство і кооперація»; 4) «Біжучі події».

КПГ розпочав свою практичну діяльність кількома викладами з мовно-літературної тематики, зокрема, 22 серпня 1917 р. відбувся виклад М. Букшованого «Роля рідної мови в існуванні нації», 28 серпня – доповідь І. Перлика «Засоби вивчення рідної мови», 29 серпня – реферат Д. Скарженовського «Занепад культурно-національного життя на Україні і його відродження (Харківсько-Полтавська школа)» [9, арк. 3, 4, 5]. Гуртком також було укладено розклад щоденних занять (шість раз на тиждень ввечері) за винятком тих днів, коли виголошувався реферат або проводилось віче [9, арк. 41]. Таким чином, патріотично налаштована частина полонених офіцерів-українців чітко усвідомлювала свою історичну місію і готувалася не тільки до захисту рідного краю, але й до розбудови незалежної Української Держави.

У серпні 1917 р. управа КПГ знову звернулася до всіх офіцерів-українців з відозвою, в якій закликала їх звертатися до комендатур таборів з рапортами про переведення до Йозефштадту. У відозві, зокрема, зазначалося, що Україні «замість старих царських чиновників, що деморалізували українську людність, [...] потрібні великі кадри інтелігентних робітників. Такими робітниками можуть бути свідомі Українці, і свідомі не тільки по назві, а й по духу. Той, хто не знає своєї мови, історії, літератури, звичаїв свого народу, відноситься до них байдуже, на має права називатися Українцем [...] Наша мета – стати свідомими

громадянами Вільної України. Ми хочемо змити з себе геть той намул русифікації, яким так щедро обдарувала нас московська школа» [10].

Полонені офіцери-українці табору Йозефштадт повідомляли своїх земляків, що вони займаються «вивченням української мови, історії, письменства, географії», влаштовують «виклади з різних галузей українознавства», обговорюють події в Україні та Росії, проводять «публічні сходи, віча, дискусії, літературні вечорниці, виставки, концерти для розваги й ознайомлення з нашими національно-політичними й побутовими піснями». За допомогою СВУ офіцери заснували українську бібліотеку, придбали строї й ноти для табірної театру, обладнали сцену. У зверненні містився заклик до всіх офіцерів-українців засновувати в таборах українські гуртки й бібліотеки, випусувати українські часописи та поширювати національну свідомість [10].

Управа КПП намагалась впливати на вироблення у таборян національного світогляду силою друкованого слова, і тому 31 серпня 1917 р. на загальних зборах гуртка (були присутні 10 осіб) В. Проході було доручено «справу таборової стінної часописі», який мав розробити її програму та виконувати надалі обов'язки її редактора. Переважна більшість офіцерів багато читала, відтак книгозбірня, до якої надходили книжки та періодичні видання, була досить популярним місцем комунікації між полоненими. Враховуючи те, що відбулось об'єднання української і російської збірок книжок, для КПП було важливо мати бібліотекарем українця (ним було обрано С. Доленка).

Національне освітлення офіцерів було продовжено викладами – їх проведення було доручено М. Букшованому і В. Проході (граматика і письмо), Я. Сичу (читання), Д. Скарженевському (історія літератури і красне письменство), Кедреновському (історія і географія). Заняття розпочались з 1 вересня та відбувалися тричі на тиждень, у понеділок, вівторок і п'ятницю, з 9 до 10 години вечора в «громадській залі» [8, арк. 7-7зв.; 9, арк. 11, 36]. Про своє бажання відвідувати їх заявило 72 офіцери (при загальній кількості у таборі – 113 чол.) [11, арк. 3-5зв.], до того ж значна частина з них вписалась одночасно як до 1-ої (початкової), так і 2 групи [9, арк. 33, 38]. Особливу увагу члени секції приділяли влаштуванню викладів української мови для тих офіцерів, які не володіли нею достатньою мірою.

З вересня 1917 р. КПП взяв на себе організацію щотижневих вічей в таборі, на які запрошувались всі бажачі (зокрема й солдати). Вони проводились як правило у вівторок, після отримання КПП свіжого номера «Вістника СВУ». Учасники віча обмінювались думками та новинами, почерпнутими з часописів, що частково задовольняло їх попит у новинній інформації. Крім того, на думку управи КПП, такі зустрічі були корисними «зادля вивчення рідної мови, задля скорого й легкого інформування товаришів про різні події на Україні і т.п.» [9, арк. 8]. Цій же меті слугували виклади членів КПП – в архівних документах міститься інформація про цілу низку таких «відчитів», зокрема – В. Проході на тему «Гетьман Мазепа і його старшина – як помішники царів в поневоленню

свого народу» (відбувся 5 вересня 1917 р.) [9, арк. 9]. За три тижні він виголосив ще один свій реферат – «Економічна політика Петра I на Україні», до того ж слухачі відзначили виступ доповідача гучними оплесками [12].

Через брак достатньої кількості лекторів з офіцерів шкільна секція КПП вже 10 вересня вирішила об'єднати першу і другу групи на курсах рідної мови. Відтоді заняття відбувались тричі на тиждень (у понеділок, середу, п'ятницю) і тривали впродовж 1-1,5 годин зранку [9, арк. 11]. Але члени КПП шукали і знаходили нові можливості для інтенсифікації культурно-національного впливу на таборян, використовуючи потяг офіцерів до різного роду мистецьких заходів. З цією метою 16 вересня у таборі було проведено літературно-музичний і вокальний вечір у двох частинах, до програми якого були включені «Ще не вмерла Україна...» і «Заповіт» (у виконанні хору під орудою С. Калитенка), вірші Т. Шевченка, народні пісні на музику М. Лисенка та ін. [9, арк. 13].

Розуміючи важливість розвитку національного шкільництва на українських землях, полонені офіцери-українці організували збір добровільних внесків для потреб волинських шкіл, які відбувались 16-21 вересня на вшанування пам'яті «славних козаків-Богданівців, що пали 8 серпня в Києві в обороні волі Рідного Краю од руки темних сил». Зібрані гроші (112,18 к.а.) були передані при посередництві СВУ за призначенням [13, арк. 5]. Крім того, на своїх загальних зборах громада офіцерів-українців ухвалила надіслати до Києва телеграму (підписав голова управи табору Я. Скарженовський), в якій було висловлене «глибоке обурення й жаль» через «злочинний напад на козаків-Богданівців» [14, арк. 107].

Але національно-організаційна діяльність членів КПП послідовно патріотичного спрямування зустріла прихований опір з боку частини офіцерів, які хоча й поділяли ідеї «свободи, рівності та братерства», все ще залишались в полоні малоросійськості та продовжували симпатизувати російському загальнодемократичному рухові. Це унаочнила поява в таборі рукописного україномовного часопису «Свободне Слово» (видавець – Г. Бесарабов, редактор – Сайченко), перший номер (не зберігся. – *І.С.*) вийшов у другій половині вересня 1917 р. ймовірно в одному-двох примірниках.

У наявних у архіві номерах (№ 2-5) цього великоформатного (розміром А3) журналу за вересень-листопад 1917 р. його редактор уміщував матеріали як на загальні теми (політика, земельна справа та ін.), так і про новини табору (велась навіть окрема рубрика «Таборове життя»). Це видання перебувало в «опозиції» до КПП, стояло на платформі автономізму УЦР, полемізувало з українцями, які займали послідовно національні позиції, звинувачуючи їх у т.зв. «щирізмі» та націоналізмі. Попри таку настанову видавця і редактора «Свободного Слова», часопис є важливим джерелом з історії таборового повсякдення офіцерів-українців, а аналіз його матеріалів дозволяє відстежити особливості політичного світогляду таборян.

Зрештою, прихована протидія малоросів з таборян спонукала український актив утворити комісію з перегляду Статуту у складі капітана П. Ганжі (голова) та членів – підполковника І. Перлика, поручика Собка і прапорщика Я. Сича. На загальних зборах офіцерів табору 1 жовтня 1917 р. зі 104 полонених 71 особа підтримала нову редакцію Статуту, проти висловилося 14 чол., решта утримались [13, арк. 7]. Таким чином, більшістю у понад дві третини голосів Статут було ухвалено в цілому (без постатейного обговорення, що було обумовлено раніше). Такі дії головуючого на цих зборах В. Проходи викликали критику з боку «опозиції» на його адресу, крім того докори були висловлені й тим офіцерам, які ухилялись від будь-якої участі в громадському житті табору [15].

Попри те, що більшість офіцерів проголосувала за ухвалення Статуту (хоч і з процедурними порушеннями), зібрати їх для проведення виборів управи КПП і табору виявилось непростою справою. Частина офіцерів просто уникала з'являтися на загальні збори, внаслідок чого не можна було зібрати кворум (2/3 від загальної кількості). Выборча комісія (голова В. Прохода) тільки з третього разу зуміла зібрати достатню кількість офіцерів (70 осіб), і 5 жовтня була обрана нова управа КПП і громади табору (голова управи КПП і табору – капітан П. Ганжа, писар – прапорщик В. Сергієвський) [13, арк. 8, 9]. До складу управи КПП і громади табору були також обрані (простою більшістю голосів) Д. Присовський, Скарженівський, Зубчук [16, арк. 15].

Новообрана управа з самого початку докладала всіх зусиль для подолання малоросійських настроїв у частини офіцерів-українців, ухваливши 18 жовтня рішення про те, що всі заяви і прохання до управи мали подаватись виключно українською мовою [13, арк. 12]. Але найефективнішим кроком у цьому напрямку стала ухвала загальних зборів КПП від 22 жовтня 1917 р. про підготовку до видання власного тижневика «Наш Голос», чим мала зайнятись щойно заснована видавнича секція КПП (редакційний комітет) у складі Я. Сича, В. Проходи і С. Доленка, яким доручалось підготувати перший номер журналу.

Перспектива видання часопису зацікавила багатьох членів української громади, так що свою попередню згоду співробітничати у часопису висловило 29 членів КПП. Часопис був покликаний «ширити національну, політичну та економічну свідомість між товаришами докладним ознайомленням з потребами Рідного Краю в його минулому й сучасному, вияснювати наші домагання в будучині, знайомити з мировими подіями сучасного життя й освітлювати факти таборового життя, об'єднувати товаришів і цим самим виховувати свідомих громадян Вільної України» [13, арк. 8зв., 9].

Як йшлося в протоколі загальних зборів КПП, напрямок часопису мав бути «позапартійним, демократично-поступовим, республіканським». Рішенням загальних зборів були регламентований перелік його рубрик, зокрема: «Передовиці», «Огляд політичних подій всього світу і на Україні», «Огляд

воєнних подій», «Красне письменство й переклади», «Фейлетон», «Листи з рідного краю», «Хроніки таборового життя», «Рецензії». За зміст кожного розділу відповідав «окремий завідуючий», який призначався Редакційним комітетом в складі трьох осіб (редактор, коректор, видавець). Управа КПП визначила, що «часопись треба поставити так, щоб нею зацікавилась громада, щоб вона відбивала національно-демократичний настрій громади і об'єднувала полонених нашого табору» [8, арк. 9].

Перший номер рукописного тижневика полонених офіцерів табору Йозефштадт «Наш Голос» побачило світ 28 жовтня 1917 р., надалі він видавався заходами видавничої секції КПП та її редакційного комітету. Це було великоформатне стінне видання (обсягом до 10 сторінок), яке виготовлялось в одному примірнику та вивішувалось у визначеному місці для ознайомлення офіцерами і солдатами. Газета регулярно інформувала таборян про основні політичні події в Україні й Росії, уміщувала на своїх шпальтах хроніку життя табору, подавала полемічні матеріали. Загалом вийшло 11 номерів журналу, останній номер побачив світ 1(14) січня 1918 р. [17].

У жовтні 1917 р. КПП продовжив серію викладів для таборян, зокрема 17 жовтня відбувся відчит В. Сергієвського на тему «Український рух і російський централізм», 30 жовтня – реферат І. Перлика «Про сільську кооперацію та позичкову спілку в таборі» [9, арк. 20, 22]. Виклади відбувались і пізніше, зокрема, Я. Сич прочитав реферат на тему «Про національне питання взагалі і українську національну справу», д-р С. Томашівський – «Самоозначення як питання права и сили» і «Про федерацію», І. Перлик – «Про сільське господарство» [9, арк. 30, 34].

Протистояння між малоросами та українцями в таборі не припинялось ані на хвилину і набувало різних форм. Так, зокрема, коли 27 жовтня 1917 р. група в кількості 41 офіцера-українця підписала звернення до управи громади табору з проханням зібрати загальні збори для обговорення питання про виселення з табору солдатів-неукраїнців [18, арк. 8] (що було підтримано й комендатурою табору), частина офіцерів звернулась до управи, протестуючи проти їх виселення. Тоді ж до управи звернувся і виконавчий комітет солдатів табору Йозефштадт, який просив відкласти виселення до весни на тій підставі, що з моменту створення табору (22 липня) всі солдати весь час старанно виконували свої обов'язки ординарців перед офіцерами, і з наближенням зими – виселяти їх негайно є несправедливим, бо вони опиняться в складній ситуації на новому місці в загальних бараках без жодних засобів існування (бо влітку працювали в таборі, і не зробили жодних заощаджень як інші полонені, які були залучені до польових робіт). Солдати-українці просили залишити в таборі неукраїнців, бо «спільне життя з солдатами Великоросами аніскільки не заважає [їм] виконувати свою службу і вчитись» [19, арк. 5-5зв.].

Стати однозначно на чийсь сторону у цій ситуації доволі складно, з одного боку, полонені солдати-росіяни не вирішували (і не могли вирішувати), в якому

таборі їм перебувати; крім того, перебування в таборі ніколи не давало хоч мінімального прибутку (за винятком виконання постійних таборових посад, які всі були зайняті офіцерами), з іншого боку – перебування «інородного» (у даному випадку російського) елемента в таборі не йшло на користь процесам українізації, тим більше, що солдати-українці через свій низький освітній ценз та відсутність виробленої національної самосвідомості демонстрували байдужість до визвольних гасел. До того ж – спільне перебування в одному таборі протягом багатьох місяців або навіть років призводило до того, що між полоненими солдатами встановлювались неформальні зв'язки і товариські стосунки, які додатково ускладнювали видалення з табору росіян.

Існувала й ще одна проблема, яка суттєво ускладнювала проведення національно-патріотичної роботи у середовищі солдатів-українців (як, зрештою, і росіян) – надзвичайно погане харчування, яке пояснювалось величезними труднощами з продовольчим забезпеченням Австро-Угорської імперії, які остання відчувала у цей час. Щоправда, це значно меншою мірою стосувалось полонених офіцерів, які крім пристойного харчового забезпечення ще й опікувались власним городом, зокрема поливали городину, яка там вирощувалась (листопад 1917 р.) [13, арк. 17]. Натомість солдати надзвичайно потерпали від нестачі продуктів. Дехто з офіцерів-українців розумів ненормальність такого стану речей, і пропонував колегам ділитись своїми пайками з солдатами-джурами.

Так, зокрема, офіцер Кирица звернувся до всіх таборян із закликом припинити «проповідувати пообідавши вдосталь» гасла «свободи, рівності, братерства» перед голодними солдатами, бо ті не в силах слухати це на голодний шлунок. Він звертав увагу колег на те, що солдат годували дуже погано: «страва – це вода, а як плавають лушпайки з бараболі, то й добре», тому не треба «слів, час узятися за діло!». Він закликав таборовий загаль: «Згляньтесь й нагодуйте свого зголоднілого брата!» [18, арк. 35].

Про незадовільне харчування свідчить і звернення виконавчого комітету солдатів до управи табору Йозефштадт від 16 листопада 1917 р., в якому зокрема йшлося: «утром приносять вмісто (замість. – *I.C.*) чаю холодної води, а деколи [...] зовсім нічого не приносять. Кажуть що підсковзнулись – упали і розлили, а крім того ми ніколи не можемо одержати те, що нам полагается» [19, арк. 34]. З огляду на такий стан речей, на одному з офіцерських зібрань більшістю голосів було вирішено, що офіцери мають обов'язково сплачувати не менше 1 (однієї) крони австр. на день солдатів-джурі за надані послуги [18, арк. 11].

Але попри всі складнощі культурно-освітня робота в таборі успішно тривала, зокрема загальні збори КППГ від 1 листопада 1917 р. ухвалили рішення про поповнення бібліотеки новими виданнями, для чого мало бути витрачено 85 крон австр., а ще 65 крон австр. пропонувалось спрямувати на придбання підручників з української мови. На зборах також було обговорено доцільність

організації солдатської школи та закликано офіцерів взяти в ній участь в якості учителів. У школі планувалось розпочати виклади з історії України і географії, а шкільній секції доручалось «винайти преподавателів та виробити новий розпис занять» [8, арк. 9зв.-10]. Кошти на всі ці потреби планувалось зібрати через підписний лист серед членів таборової громади.

Після реорганізації внутрішнього життя табору управа КПП перебрала на себе загальний провід, опікуючись усіма сторонами таборового побуту. Капітан П. Ганжа перебрав на себе обов'язки Посередника у зносинах між полоненими офіцерами та австрійською комендатурою (після відмови від виконання цих обов'язків старшими офіцерами – підполковниками І. Перликом і Ромішевським). У цей час всі приватні контакти офіцерів з таборовою комендатурою здійснювались через Посередника. До складу управи увійшли також С. Зубчук (контролював роботу кухні), Д. Скарженовський (крамниця), І. Прісовський (майстерня кравців і шевців) [13, арк. 15, 16].

12 листопада 1917 р. управа української громади табору поширила серед полонених заяву, в якій підкреслювалося, що «наш табір не є звичайним табором полонених, а має особливі завдання: на першому плані в його житті стоять не господарські потреби, а потреби культурно-просвітнього й національно-політичного характеру». У відповідності до цього був укладений статут КПП, а управа проводила у відповідності до нього свою діяльність. Але через декого з таборян, які мали «мало чого спільного з українством», і «свідомо ставили опір українізації життя табору і тим утрудняли національно-політичну роботу управи» [13, арк. 22].

Розбіжності виявились вже в справі українізації солдатів, через що управа поставила на голосування питання про довіру управі, яка була «висловлена примусово, з огляду на обставини нашого життя», та із зауваженнями, які суперечили статуту та робили «управу органом без жодної ініціативи, без жодних прав». Повноваження управи, зокрема й адміністративні, не були чітко визначені, і її роль була зведена до прийняття заяв та підготовки порядку денного загальних зборів. Попри це управа працювала, хоч і усвідомлюючи те, що не може виконувати своїх національно-політичних завдань.

Але ситуація вимагала рішучих кроків з огляду на те, що загальні збори офіцерів були неефективними, непоодинокими були випадки, коли їх не відвідувала значна частина офіцерів, а ті, хто був присутній – ухвалювали незначною більшістю рішення, які суперечили положенням статуту. «Переконавшись, що в таких обставинах праця управи не може принести користі нашому табору як українському», а це останнє було визначальним чинником згоди її членів увійти до її складу – управа 12 листопада 1917 р. заявила про свою відставку в повному складі [13, арк. 22].

Однак, відставка управи не була прийнята, і вона до середини грудня продовжувала працювати у старому складі (за винятком Д. Скарженовського, який відмовився виконувати обов'язки писаря (замість нього був призначений

В. Сергієвський) [18, арк. 33]. Таким чином, ситуація в таборі свідчила про глибоку кризу, яка унеможлиблювала проведення планомірної культурно-освітньої та національно-організаційної роботи.

Проголошення III-го Універсалу УЦР в Києві поглибило розбіжності між малоросами та українцями-патріотами. Президія управи КПП (І. Перлик, Я. Сич, М. Бушкований) від імені всіх українців, згуртованих у КПП, підписала звернення до Української Центральної Ради, в якому заявили про свою підтримку її законотворчості [20, с. 17-18]. Як йшлося у зверненні – «Ми, полонені офіцери й солдати українського табору Йозефштадт (у Чехах), як вірні сини дорогої нам України, вважаємо своїм обов'язком належати виключно до української національної армії, а тому, приймаючи на себе відповідні права й обов'язки, просимо признати нас такими. На випадок зав'язання (укладення. – *I.C.*) миру просимо повернути нас якнайскорше й безпосередньо на Україну й дати нам можливість у найближчій часі стати до оборони ладу й вільності Рідного Краю» [9, арк. 28].

Вже 23 листопада 1917 р. у таборі були скликані загальні збори з таким порядком денним: «Криза громадського життя в таборі та її причини» та «Способи полагодження кризи» [13, арк. 25]. Але знадобився майже цілий місяць аби вгамувати пристрасті та наново об'єднати (хоч і до певної міри номінально) офіцерів з різними політичними переконаннями, які інколи діаметрально протилежно уявляли собі шляхи та перспективи розвитку УНР. Тільки 26 грудня 1917 р. були проведені перевибори на більшість громадських та господарчих посад у таборі. До складу президії управи громади табору було обрано підполковника І. Перлика (голова), штабс-капітана Яковлева (заступник), прапорщика Завгороднього (писар) [16, арк. 33, 41].

Крім того, відбулась заміна завідувачів внутрішньотаборових служб, зокрема пошти, майстерень, вугільного складу, камери схову, крамниці, харчового комітету. Були обрані нові представники до солдатського комітету, ревізійної комісії, офіцерського і солдатського комітетів допомоги, комітету честі; «редактором перекладів», касиром, бухгалтером, «господарем» зібрання, скарбником, редактором стали ті офіцери, які дійсно вболівали за долю України. У таборі діяли три т.зв. «вільні установи й організації», зокрема КПП (який делегував до складу управи громади офіцерів свого представника Сергієвського), театральний гурток і Сільськогосподарська спілка (останню очолював І. Перлик) [16, арк. 33, 41].

Новообрана управа офіційно приступила до роботи з 1 січня 1918 р., хоча вже в кінці року (починаючи з 23 грудня) загальні збори скликалися за рішенням І. Перлика [13, арк. 26, 29]. Управа звернулася до австрійської комендатури з проханням лібералізувати режим утримання офіцерів (відмовитись від перевірок кімнат офіцерів та перекличок, дозволити прогулянки без варти, збільшити їх протяжність та ін.) на тій підставі, офіцери табору вже не є приналежними до складу російської армії, а належать до

війська УНР. Остання не є в стані війни з Австро-Угорщиною, відтак українці вправі очікувати кардинальних змін у ставленні до них з боку комендатури табору. Проте суттєвих змін в режимі утримання офіцерів не відбулось, що породжувало глибокий скепсис у частини таборян.

4 січня 1918 р. відбулись загальні збори членів Культурно-Просвітнього Гуртка та видавничої секції, на яких голова КПП Я. Сич дав короткий огляд його діяльності, яка виявилась у проведенні викладів, влаштуванні «вічей», ведення школи для солдатів та видання часопису «Наш Голос». На його думку, «діяльність гуртка за послідні часи була не зовсім інтенсивною». Члени КПП ухвалили рішення продовжити видання часопису та навчання в школі для солдатів [8, арк. 10-10зв.]. Дещо пізніше КПП асигнував 215,07 крон для придбання книжок зі Львова, крім того – ще 87,65 крон було виділено для передплати «Вістника СВУ», таборових часописів – «Розваги», «Розсвіту», «Громадської Думки», «Вільного слова»; газет «Діло», «Свобода», «Українське слово» [9, арк. 24].

Здавалось би, що морально-психологічний клімат в таборі є сприятливим для згуртування українців, проте дійсність не залишала місця для такого висновку. 23 січня 1918 р. голова управи КПП прапорщик Я. Сич звернувся до неї з заявою такого змісту: «Шахрайство громадськими сумами крамнички, злодійство, п'янство та картюжництво – все це дуже прикро мене вразило, я не можу спокійно працювати і передаю головування в Гуртку т[оваришу] Писарю (йдеться про писаря гуртка. – І.С.). Повідомляю, що не можу працювати з шахраями в Редакційному Комітеті і виходжу з його» [9, арк. 25]. Це були серйозні звинувачення, які ставили під сумнів доброчесність та людські якості неназваних Я. Сичем українських активістів, проте на жаль, в архівних документах відсутня докладніша інформація, яка дозволила би встановити кого і що саме мав на увазі цей офіцер.

Є досить показовим, що загальні збори КПП під головування І. Перлика, які відбулись 31 січня 1918 р., прийняли відставку Я. Сича, підготувати йому адресу, в якій висловити «щирю подяку за його корисну працю на культурно-просвітній ниві і сум з приводу його уходу». Але по суті висловлених Я. Сичем гострих звинувачень жодних рішень не було ухвалено, КПП вирішили не розв'язувати, а реорганізувати, «поповнивши його притоком нових сил», для чого провести віче та відзвітувати про його діяльність. «Найрадикальнішим» кроком став переоблік членів КПП та фінансовий звіт скарбника гуртка Д. Михальчука.

Події в Україні змушували задуматись про майбуття не одного офіцера-українця. Майже всі вони у цей час мали можливість отримувати періодику та літературу від СВУ, але частина з них не задовольнялась тільки цим, та намагалась студіювати різні видання, не шкодуючи при цьому коштів з власних депозитних рахунків, відкритих для них у таборі Йозефштадт. Так, зокрема, прапорщик Ф. Чуриков у своєму рапорті до комендатури табору від

29 січня 1918 р. звертався з проханням перевести 7,50 к.а. до українського табору Зальцведель для придбання цілої низки видань, зокрема «Значіння самостійної України» О. Скорописа-Йолтуховського, «Національне відродження України» Гнатюка, «Історія українського війська» І. Крип'якевича та робіт Каутського, Жан-Жореса, К. Реннера та ін.

Після того, як до табору Йозефштадт дійшла звістка про проголошення України IV Універсалом суверенною державою, полонені офіцери-українці 5 лютого 1918 р. знову звернулися до комендатури табору із заявою, в якій вони наполягали на офіційному визнанні їх громадянами цієї держави і вимагали визнати їх приналежними до українського війська: «З огляду на dokonаний факт признання України незалежною вільною і суверенною державою, ми, нижчепідписані офіцери українці і приналежні до сеї станції солдати, заявляємо, що від сього моменту бачимо себе офіцерами й солдатами української національної армії і прохаємо Ц[ісарську] і К[оролівську] Команду станції поробити негайно по телеграфу заходи перед компетентними властями, щоби нас, по порозумінню з правительством Української Республіки – офіційально було признано приналежними до українського війська» [9, арк. 26]. Взагалі проблема трактування та скасування більшості обмежувальних правил під час утримання офіцерів-українців набула особливої актуальності. 14 лютого 1918 р. до управи громади звернулось близько 80 полонених офіцерів з вимогою лібералізації режиму їх утримання, які вважали ненормальним той стан справ, коли і після підписання мирної угоди між УНР і державами Почвірного союзу офіцерів все ще продовжують тримати на «тюремному» становищі. Офіцери клопотались про уможливлення прогулянок без супроводу службовців комендатури, скасування перевірок і перекличок, усунення варти в таборі та дозволу прогулянок у дворі табору без обмеження часу. У зверненні містилось попередження, що з 18 лютого 1918 р. таборяни не зважатимуть на ті накази коменданта табору, в яких офіцерів трактували би як полонених. Українці обґрунтовували це тим, що полонені вояки австро-угорської армії в Україні користуються «повною свободою» [19, арк. 25-25зв., 26-26зв.].

Продовольча ситуація в Австро-Угорщині взимку 1918 р. продовжувала загострюватись, щоправда у цей час офіцери-українці мали обмежені можливості для мінімального задоволення своїх харчових потреб. Зокрема, вони мали право раз на тиждень готувати страви із заготовлених на городі запасів, смажити ячмінь для виготовлення сурогатного «кавового напою», крім того таборяни вигодували одного поросся, якого було вирішено зужити в їжу, бо «дорого коштуватиме, коли кормити його як слід, як тепер, ячменем, а в иньчім разі воно схудне» [16, арк. 40]. Але в цей час офіцери добре усвідомлювали тимчасовість свого перебування у таборі, розуміючи, що за кілька тижнів їх становище має змінитись.

Зрештою, підписання мирного договору УНР з державами Почвірного союзу та ухвалення останніми рішення про формування військових частин з полонених українців, невдовзі уможливило розпочати процес перевезення офіцерів-українців до Володимира-Волинського, де й мало відбуватись комплектація майбутньої «Сірожупанної» дивізії. 22 лютого 1918 р. з Йозефштадта виїхала перша партія офіцерів (25 осіб), про що члену Президії СВУ А. Жуку повідомляв М. Сайченко: «нарешті оддано самих себе до розпорядимости дорогої вітчизни» [21, арк. 5].

З першою партією до Володимира-Волинського відбув і І. Перлик, після чого головою управи української громади в таборі було обрано М. Бушкованого, заходами якого робота з підбору офіцерів успішно продовжувалась. Одночасно у лютому 1918 р. тривала ліквідація окремих інституцій табору (зокрема крамниці, книгозбірні та таборового театру) у зв'язку з від'їздом більшості їх членів до Володимира-Волинського [13, арк. 51, 54]. У березні процес ліквідації «громадського майна» було продовжено, виручені за це гроші перерахувались на потреби волинських шкіл [18, арк. 30-31].

У середині березня 1918 р. до Володимира-Волинського вирушила третя група офіцерів для укомплектування українських частин, що увійшли до складу «Сірожупанної» дивізії. З цієї нагоди голова табору М. Букшований надіслав до СВУ листа, в якому відзначив, що цими офіцерами рухає «свідомість високого обов'язку перед рідним краєм і народом, бажання захистити його від непроханих зайдів-чужинців, міцне пересвідчене бажання всіма силами, всією своєю істотою боронити й зміцнити державність нашої дорогої України», і кожен з них готовий відгукнутись «на заклик своїх провідників і на голос своєї совісти, свого громадянського обов'язку перед землею политою кров'ю славних прабатьків» [21, арк. 26-27].

Табір в Йозефштадті значною мірою успішно виконав свою місію згуртування патріотів-українців, які після свого переведення сюди потрапляли у вир українського життя та мали можливість безперешкодно виявляти своє національне «я». Для цього у Йозефштадті були створені всі належні умови – від СВУ надходила українська література та часописи, у таборі діяли національні організації, проводились виклади з різних ділянок українознавства, діяв український театр, бібліотека та ін. Слід зауважити, що далеко не всі таборяни широко і послідовно підтримували українські національно-визвольні гасла, меншість таборового загалу мала малоросійський світогляд і часто намагалась або блокувати патріотичні ініціативи українських активістів, або чинила пасивний опір національним ініціативам. Як наслідок – поступальний розвиток української громади табору Йозефштадт час від часу переривався, і актив табору мав докладати чималих зусиль для подолання кризових явищ у національно-громадському житті таборян.

Але завдяки тому, що до Йозефштадту переводились офіцери-українці виключно за власним бажанням, які перед цим здебільшого входили до складу українських гуртків інших таборів, організаційно-патріотична та культурно-освітня робота в таборі ніколи не завмирала, а патріотично налаштовані таборяни вже восени 1917 р. склали переважну більшість мешканців цього табору. Завдяки цьому в Йозефштадті проводився збір коштів на загальнонаціональні потреби, в своїх листах до УЦР полонені висловлювали свою готовність виступити на захист Батьківщини (на жаль, Центральна рада воліла не чути цих звернень). Важливим було й те, що найактивніша частина офіцерів намагалась дати початкову освіту та прищепити «ази» національно-патріотичного світогляду полоненим солдатам-українцям, які перебували у цьому таборі.

З початком 1918 р. Йозефштадт вже виконував функції переходною станиці для всіх офіцерів-українців у Австро-Угорщині, які приймали рішення влитись до складу «Сірожупанної» дивізії. При цьому не усіма офіцерами-українцями рухало шире бажання влитись до лав війська УНР (частина офіцерів у такий спосіб намагалась просто звільнитись з полону та швидше потрапити додому), але більшість була свідомо свого патріотичного обов'язку захистити УНР від більшовицької навали. Загалом табір пройшло понад 100 офіцерів-українців, які починаючи з лютого 1918 р. відряджались до Володимира-Волинського для заміщення старшинських посад у згадуваній дивізії. І хоча «сірожупанникам» та їх формації судилась непроста доля, значне частина їх взяла активну участь у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917-1920 рр.

Список використаних джерел та літератури

1. Срібняк І.В. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1915-1918 рр.) / І.В. Срібняк – К., 1996. – 46 с.
2. Срібняк І.В. Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914-1918 рр.) / І.В. Срібняк // Сурмач. – Лондон, 1997. – Ч. 1-4. – С. 45-53.
3. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) / І.В. Срібняк. – К., 1999. – С. 130-136.
4. Срібняк І.В. Культурно-просвітницька та організаційна діяльність полонених офіцерів-українців російської армії в таборах Німеччини і Австро-Угорщини у 1917-1918 рр. / І.В. Срібняк // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К., 2000. – Вип. 4. (Збірник наукових праць кафедри історії України та зарубіжних країн, № 1). – С. 173-190.
5. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни / Н.М. Сидоренко. – К., 2000. – С. 75-86 (підрозділ «Голос свідомого українця. Національне виховання у таборі Йозефштадт»).
6. Срібняк І.В. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 – червень 1917 рр.) / І.В. Срібняк // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: С.Г.Кулешов (гол. ред.) та ін.]. – К., 2011. – Т. 12. – С. 42-45.

7. Срібняк І.В. Табір полонених українських офіцерів у Кляйнмюнхені (Австро-Угорщина) навесні 1918 року / І.В. Срібняк // Київські історичні студії: Зб. наук. праць / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; редкол. Салата О.О. та ін. – К., 2015. – № 1. – С. 21-25.
8. Центральний державний архів вищих органів та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3533, оп.1, спр.5.
9. ЦДАВО України, ф.3533, оп.1, спр.6.
10. Відозва управи офіцерського табору полонених українців в Йозефштадті (Чехія) // Вістник СВУ. – Відень, 1917. – 28 жовтня. – Ч. 44 (174).
11. ЦДАВО України, ф.3533, оп.1, спр.12.
12. Свободне Слово: Вістник свободомислящих. – Юзефов, 1917. – 30 вересня. – № 2.
13. ЦДАВО України, ф.3533, оп.1, спр.1.
14. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.171.
15. Свободне Слово: Вістник свободомислящих. – Юзефов, 1917. – 7 жовтня. – № 3.
16. ЦДАВО України, ф.3533, оп.1, спр.3.
17. ЦДАВО України, ф.3533, оп.1, спр.10.
18. ЦДАВО України, ф.3533, оп.1, спр.2.
19. ЦДАВО України, ф.3533, оп.1, спр.4.
20. Офіцери-Українці табору Йозефштадт у Чехах // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – 11 січня. – Ч. 1/2 (184/185).
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.269, оп.1, спр.167.

Срібняк І.В. Культурно-Просветительський Кружок військовоплених офіцерів-українців в австрійському лагері Йозефштадт (август 1917 – лютий 1918 гг.).

В статті аналізуються деякі аспекти організаційної та національно-патриотическої діяльності офіцерів-українців – членів Культурно-просветительського кружка в лагері Йозефштадт (Австро-Венгрія) во второй половині 1917 – внаслідок 1918 гг. Це стало можливим після його українізації та переведення сюди тих офіцерів-українців, які висказали на це своє згодування в своїх рапортах, адресованих австрійському лагерному коменданту. Очищення Йозефштадта від російського чорносотенного елемента створило можливість інтенсифікувати національно-патриотическу роботу в середі військовоплених та закласти основи державнического мировоззрення в свідомості значительної частини офіцерів. Установлено, що створення організації військовоплених офіцерів-українців стало можливим завдяки наданню в лагерну бібліотеку української літератури та періодики, організації різних освітніх курсів та проведенню серії лекцій по українознавству, роботі любительського театру, національно-патриотическою акціям.

Ключеві слова: *лагерь, військовопленні офіцери-українці, Йозефштадт, кружок, лекції, видання, Австро-Венгрія.*

Sribnyak I. The Cultural and Educational Group of Ukrainian Officers Held as Prisoners of War in Josefstadt Camp in Austria (August 1917 – February 1918).

The article examines some aspects of organizational and national-patriotic activities of Ukrainian officers – members of cultural and educational circle created in the camp for prisoners of war Josefstadt (Austria-Hungary) in the second half of 1917 – early 1918. It became possible after Ukrainization of the camp and transfer to it of those Ukrainian officers who have expressed their consent in their reports to the Austrian camp commandant. Removal from Josefstadt of Russian reactionary elements created an opportunity to intensify the national-patriotic work among prisoners of war and promote the Ukrainian statehood ideology among officers. The creation of the organization of Ukrainian officers held in the camp was made possible thanks to the arrival to the camp library of

Ukrainian books and journals, creation of various educational courses, delivering of lectures, the work of amateur theater and national-patriotic actions.

Keywords: *Camp, prisoners of war, Ukrainian officers, Josefstadt, circle, lectures, edition, Austria-Hungary.*

УДК [327.7:009] (477+438)“20”

Литвин М.Р.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ У ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ (1991–2016 РР.)

Узагальнено українсько-польські наукові зв'язки у гуманітарній сфері за останнє двадцятиліття. Особливу увагу приділено дослідженням археологів обох країн про заселення території сучасної України у найдавніший період, реконструкції шляхів міграцій та переселень у неолітичну та ранню бронзову добу, культурним зв'язкам стародавнього населення Прикарпаття і Волині. Показано основні напрями та тематику історичних досліджень в установах Польської академії наук, Національної академії наук України та університетах обох країн, зокрема й тих, які викликають найбільше дискусій у суспільстві. Узагальнено досвід етнологів, філологів і культурологів щодо дослідження трансформацій традиційної культури в умовах пограниччя, особливостей етнокультурної інтеграції населення України та Польщі. Відзначено необхідність перейняття українськими науковцями та представниками влади досвіду Інституту національної пам'яті Польщі щодо декомунізації історичної пам'яті, шанування жертв тоталітарних режимів, проведення документальних пошуків та правових експертиз.

Ключові слова: Україна, Польща, наукові зв'язки, гуманітарна сфера, культура.

Євроінтеграційний вибір України передбачає комплексне узагальнення досвіду державного управління, функціонування економіки, системи освіти і науки європейських країн, насамперед сусідніх, які за історичною спадщиною, демографічними і соціально-економічними характеристиками є близькими до нашої держави. Тому найбільш прийнятним для сучасної України є реформаторський досвід Польщі, яка за два десятиліття перевела економіку на ринкові умови, провела територіально-адміністративну реформу, очистилася від комуністичних ідеологем в історії, культурі, мистецтві, проходить самокритичний і болісний шлях очищення історичної пам'яті. Значну роль у цьому процесі відіграє наукова еліта соціогуманітарного профілю, котра об'єднана в установах Польської академії наук, Польської академії освіти та культури, багатопрофільному Інституті національної пам'яті, вищих державних і приватних навчальних закладах, наукових фундаціях різних форм власності, з якими наукові установи України мають прями або опосередковані зв'язки, насамперед на рівні творчих колективів або окремих виконавців.

На жаль, безпідставна ухвала Польського сейму щодо українсько-польського протистояння на Волині 1943 р. від 11 липня 2016 р., вихід у прокат антиукраїнського художнього фільму «Волинь» частково призупинили конструктивний діалог науковців та представників влади обох країн. У зв'язку з цим відомий громадсько-політичний діяч Польщі, головний редактор «Газети Виборчої» А. Міхнік обурено написав: «Сталося щось дуже недобре: запекла дурість і приголомшливе боягузтво розладнали доробок кількадесятирічної

мудрої політики мудрих поляків та українців. Про цих привидів кількадесят років тому на сторінках паризької «Культури» писав Ю. Лободовський – письменник з цікавою, непересічною біографією, великий прихильник польсько-українського діалогу. Торкаючись цієї гарячої теми, він зазначав: «Територія, на якій відбуваються нечисленні українсько-польські зустрічі, настільки найжачена колючими засіками, перекопана вовчими ямами, захарашена взаємними упередженнями та підозрами, просякнута тухлою водою анархічних поглядів, що її бодай частково слід очистити й осушити, бо інакше загубимося на ній без порятунку». Звісно, по обидва боки баррикад є люди, яким вже нічого не допоможе ... Не входячи в суперечку, чи був це геноцид чи тільки кривава етнічна чистка, з боку польських парламентарів прийняття резолюції – це демонстрація дурості, шовінізму й підлості. Це було плювком в обличчя української демократії, українським, часто пропольським, патріотам» [1]. З цією думкою важко не погодитися. На щастя, 20 жовтня 2016 р. Верховна Рада України одночасно з Сеймом Польщі ухвалили Декларацію пам'яті і солідарності щодо подій історії Другої світової війни, в якій нарешті наголошено на необхідності активізації неупереджених історичних досліджень та необхідності стримування сил, які ведуть до суперечок в обох державах [2]. Відтак сподіваємося, що цей документ призупинить зайву політизацію дослідження історичного процесу, його фальсифікацію на угоду крайнім праворадикальним силам у Польщі та Росії.

Як і в Україні, головний науковий потенціал цієї країни зосереджений в Польській академії наук (ПАН), яка має відділи у Кракові, Познані, Лодзі, Гданську, Вроцлаві та Любліні [3]. Крім профільних наукових інституцій в ПАН діють міжвідомчі комісії, зокрема історії, права, політології і міжнародних відносин, теології, польсько-українських культурних зв'язків та ін. Автор цієї публікації 14 листопада 2014 р. виступив на засіданні Комісії українсько-польських культурних зв'язків Люблінського відділу Польської Академії Наук із доповіддю «Польсько-більшовицька війна 1920 р.: геополітичні передумови та наслідки для України». На цьому засіданні обговорено налагодження конструктивних зв'язків з Комісією НАН України з вивчення українсько-польських історичних та культурних зв'язків (голова – академік НАН України М. Жулинський), можливість відновлення діяльності польсько-української історичної комісії при ПАН і НАН України (діяла у 1993-2008 рр. під керівництвом відомого медієвіста та культуролога, академіка НАН України Я. Ісаєвича). Презентовано нові видання польських істориків та літературознавців, а також науковців Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Українського католицького університету (Львів) [4].

Особливо конструктивною є співпраця археологів двох країн. Культурно-історичні контакти стародавнього населення Східної Європи тривалий час досліджує Інститут археології та етнології ПАН, з яким співпрацюють науковці

Інститутів археології та українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, переймаючи досвід сучасних міждисциплінарних методик дослідження і обмінюючись науковою інформацією. Зокрема, Інститут археології та етнології ПАН під керівництвом професора А. Буко тісно співпрацює з археологами та медієвістами Інституту українознавства (Л. Войтович, В. Гупало, Ю. Лукомський), а також істориками архітектури Національного університету «Львівська політехніка» у дослідженні в 2013-2018 рр. княжого Холма, однієї зі столиць Галицько-Волинської держави. Фінансову та організаційно-юридичну підтримку цієї міжнародної експедиції здійснює Фонд Петра Порошенка. Сподіваємося, що в цьому місті, на батьківщині видатного українського історика і державного діяча М. Грушевського, будуть відбуватися не лише археологічні, але й історико-політологічні заходи, присвячені новітній історії України та Польщі. На жаль, 2016 р. влада міста Холма відмовила у наданні дозволу на спорудження пам'ятника М. Грушевському.

У рамках співпраці між НАН України та Польською академією мистецтв і науки у 2007-2010 рр. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України досліджував заселення території сучасної України у найдавніший період існування людства, шляхи міграцій та переселень у неолітичну та ранню бронзову добу, культурні зв'язки стародавнього населення Прикарпаття і Волині. До того ж, басейн Дністра розглядався як культурний міст і погранична зона поміж давніми цивілізаціями Центральної і Східної Європи, культурами Сходу та Заходу. Результати дослідження, яке здійснювалося під керівництвом краківського професора Я. Махніка, викладені в польськомовних, англomовних та україномовних публікаціях. Найновішою серед них є колективна монографія «Багатошарові пам'ятки археології у Бикові поблизу Дрогобича» («Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Wykowie koło Drohobycza») (Kraków, 2016).

Спільно з Інститутом геологічних наук ПАН у Варшаві відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України розробляв тему «Стратиграфічна кореляція палеолітичних стоянок і палеогеографія середнього і верхнього плейстоцену Західної України і Південної Польщі» («Korelacja stratygraficzna stanowisk paleolitycznych i paleogeografia środkowego i górnego plejstocenu zachodniej Ukrainy i południowej Polski»), керівник з польської сторони Т. Мадейська). Конструктивною була співпраця львівських археологів на чолі з О. Ситником із Інститутом археології та етнології університету ім. Миколая Коперніка у Торуні в розробці теми «Палеоліт Західної України і Південної Польщі» («Paleolit zachodniej Ukrainy i południowej Polski») (керівник з польської сторони – К. Цирек), з університетом ім. М. Кюрі-Склодовської у Любліні над темою «Стратиграфія і палеоліт Верхнього Подністрів'я» (керівник – М. Ланчонт).

Успішно закінчився польсько-український дослідницький проект Міністерства науки і вищої освіти в Польщі (N 306 426234) «Палеогеографічні

підстави феномену постійного палеолітичного заселення в Прикарпатсько-Подільському регіоні» («Paleogeograficzne podstawy fenomenu trwałego osadnictwa paleolitycznego w strefie podkarpacko-podolskiej»), який об'єднав археологів двох країн у 2008-2011 рр.

За підтримки Міністерства науки і вищої освіти Польщі укладено Угоду про наукову співпрацю з Львівським національним університетом ім. Івана Франка та Варшавським університетом у сфері історії археології, внаслідок якої опубліковано двомовну монографію про видатного діяча східноєвропейської археології «Професор Леон Козловський» (Львів; Варшава, 2010 р.). Представники львівської археологічної школи (Львівського національного університету та Інституту українознавства) у 2010-2013 рр. виконували міжнародний проект «Палеолітична ойкумена Прикарпатського регіону – дослідження природних змін Західної України і Південно-Східної Польщі в плейстоцені та їхній вплив на первісне заселення, а також шляхи міграцій (на основі дослідження лесових та печерних пам'яток)» («Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej – studium zmian środowiska zachodniej Ukrainy i południowo-wschodniej Polski w plejstocenie i ich wpływu na pierwotne osadnictwo oraz szlaki migracji (na podstawie stanowisk lessowych i jaskiniowych)» (MNiSW nr 691/N-Ukraina/2010/0).

Більше двох десятиліть археологи Інституту українознавства спільно з Інститутом археології Жешівського університету проводили польові дослідження території західного регіону України та Південно-Східної Польщі. Спільна Українсько-польська експедиція відкрила сотні нових пам'яток археології поселенського характеру, а також за окремою програмою – більше тисячі курганів доби енеоліту – раннього залізного віку. За результатами цих робіт опубліковано десятки наукових статей у вітчизняних та зарубіжних виданнях, а також науковий англomовний збірник «Довкілля і людина в Карпатському передгір'ї в басейні верхнього Дністра від неоліту до раннього Середньовіччя» («Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from Neolithic to early mediaeval period») (Krakow, 2006), який високо оцінили українські та європейські спеціалісти. Здобутки експедиції широко висвітлювалися в засобах масової інформації обох країн.

Щоправда, в цій науковій царині є чимало резервів, зокрема щодо обміну спеціалістами та підвищення їхньої кваліфікації в галузі антропології, палеонтології, трасології, палінології, малакології та ін. Цінним є польський досвід щодо проведення різних аналізів, особливо радіовуглецевого C-14, термolumінесцентного та інших датувань в польських та українських лабораторіях, що дасть змогу корегувати спірні питання етногенезу двох сусідніх народів.

Інститут історії ім. Тадеуша Мантойфля Польської академії наук підтримує творчі контакти з Інститутом історії НАН України та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича, Українським католицьким університетом,

здійснює обмін стажистів та наукової літератури. Його структурні підрозділи (Джерелознавчих досліджень та видавництва, Середньовічних студій, Історії Нового часу, Історичного атласу, Суспільно-політичної історії XIX і XX ст., Історії ідей і інтелігенції у XIX-XX ст., Історії дипломатії та тоталітарних систем, Дослідження історії Польщі після 1945 р., Історії Східної Європи та дослідження Імперій XIX і XX ст., Історії Помор'я, Відділ історично-географічного словника польських земель в Середньовіччі, Відділ Польського біографічного словника, Бібліографії польської історії, Наукова лабораторія історії Німеччини і польсько-німецьких відносин) прямо або опосередковано розглядають суспільно-політичні та етнокультурні процеси в Центрально-Східній Європі, зокрема на українсько-польсько-білоруському пограниччі. В останні роки в Інституті започатковано студії, присвячені історії міст, ментальності та повсякдення, історії держави і права, функціонування тоталітарних режимів, до яких могли б активно залучатися українські науковці. Актуальними для української науки є проекти Інституту історії ПАН: «Перша світова війна на польських землях. Очікування. Досвід. Наслідки», «Політичні та економічні еліти Бессарабії в міжвоєнний період», «Велика земельна власність в Подільській губернії першої половини XIX ст.», «Критичне видання «Галицько-Волинського літопису» з коментарями та перекладом», «Расові ідеї, національна характерологія і етнопсихологія в Центрально-Східній Європі у контексті Першої світової війни», «Між історією та літературою. Образ жінки в російській радянській прозі 20-30-х рр. XX ст.», «Культурна історія здоров'я і хвороби в польському селі другої половини XX ст.». Цінним для нас є надбання цього варшавського інституту щодо укладання бібліографії історії Польщі, історико-географічного словника польських земель епохи Середньовіччя, історичних атласів Польщі, перекладу власних видань на англійську мову з метою популяризації в паперовому та електронному вигляді [5].

Міжнародне визнання дістав проект Інституту історії ПАН та Польської академії освіти та мистецтва під назвою Польський біографічний словник (Polski Słownik Biograficzny) – багатотомне видання, започатковане у 1935 р., мета якого – реконструювати історію та культуру Польщі крізь призму людських доль. У період німецької окупації та сталінізму Словник не видавався, а відновився лише у 1958 р. До 2016 р. видано 51 том (208 зошитів), в яких вміщено майже 31 тис. життєписів, починаючи від князів Попеля і П'яста, королів Мешка I і Болеслава Хороброго до осіб, померлих у 2000 р. До 2030 р. планується завершення видання у 62 томах. Крім політичних і державних діячів, гасла Словника подають біографії вчених, письменників, художників, скульпторів, архітекторів, священнослужителів, акторів театру і кіно, спортсменів. У Словнику подано також біограми відомих українських діячів історії та культури на тлі суспільно-політичних та воєнних подій, які тісно перепліталися з минулим польського народу [6]. Однак на відміну від

30-х рр. ХХ ст., коли активними дописувачами словника були українські вчені (зокрема член Наукового товариства імені Шевченка у Львові М. Кордуба написав низку статей, присвячених роду Хмельницьких), сучасні біографи українських діячів пишуть переважно польські науковці. Тому вважаємо за доцільне, щоби в цьому проекті брали участь не лише окремі українські науковці, але й вітчизняні наукові осередки, такі як Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, академічні бібліотеки держави.

Револуція Гідності ще раз актуалізувала необхідність перегляду окремих подій та явищ новітньої історії України, аналізу специфіки міжетнічних та регіональних проблем, наших уявлень про них. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним для нас є досвід польського Інституту національної пам'яті (Instytut Pamięci Narodowej) (ств. 19 січня 1999 р.), який об'єднав зусилля понад 1200 істориків, політологів, юристів-практиків [7]. До 2010 р. він підтримував тісні взаємини з Українським інститутом національної пам'яті, Інститутом етнопольських та політичних досліджень ім. І. Кураса, Східноєвропейським національним університетом ім. Лесі Українки (Луцьк), Галузевим архівом Служби Безпеки України, готуючи спільні конференції та археографічні публікації. Однак призупинення діалогу за добу президентства В. Януковича призвело до радикалізації частини польського і українського суспільств щодо оцінки діяльності УПА та Армії Крайової, оцінки річниць трагедії 1938-1947 рр. на Холмщині, Волині та Галичині, блокування ексгумаційної та пам'ятко-охоронної діяльності на пограниччі. Вважаємо, що академічні установи України спільно з цим Інститутом могли б відновити наукові семінари «Україна-Польща: важкі питання», які проводилися за участю Польсько-української історичної комісії при ПАН і НАН України до 2008 р. (як свідчать сучасні суспільно-політичні реалії, діяльність цієї комісії необхідно відновити). Роботу вказаного семінару міг би координувати Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (М. Литвин, А. Боляновський, Л. Хахула, О. Піх, О. Руда, Х. Чушак), у доробку якого вісім випусків збірника «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (2007-2016 рр.) та співорганізація зі Східноєвропейським національним університетом ім. Лесі Українки, представництвом ПАН у Києві міжнародної наукової конференції «Етнічні конфлікти у роки Другої світової війни: досвід Центрально-Східної Європи» (2016 р.). За участю цього Центру та Міжнародного центру правових та історико-політичних досліджень країн Центрально-Східної Європи Київського університету права НАН України щороку проводиться у Львові міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (ХХ – поч. ХХІ ст.)» (2015-2016 рр.).

Цінним для України є досвід науково-організаційної та експертно-правової діяльності Інституту національної пам'яті РП, при якому діють: Комісія

переслідування злочинів проти польського народу, Люстраційне бюро, Освітнє бюро, Бюро доступу до документів та їх архівування. ІНП нараховує одинадцять відділів у тих містах, де діють апеляційні суди РП: Білосток, Гданськ, Катовіце, Краків, Люблін, Лодзь, Познань, Жешів, Варшава, Вроцлав, Щецін.

Вважаємо, що й українські дослідники, аналізуючи репресійно-депортаційні акції українців, поляків, кримських татар, німців та інших народів у ХХ ст., повинні максимально використовувати польський досвід, залучати до цього процесу як науковців-правників, так і діючих прокурорів. Як відомо, крім наукових працівників до роботи в ІНП залучені прокурори, організовані у Відділення нагляду над слідствами Головної комісії переслідування злочинів проти польського народу та її регіональних представництвах. У 2015 р. ІНП та Український інститут національної пам'яті створили спільну групу істориків для дослідження складних питань українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. На жаль, їй не вдалося досягнути компромісних результатів щодо оцінки подій на Волині 1943 р.

Необхідно також налагодити конструктивну співпрацю з Інститутом політичних студій ПАН (2016 р. його очолив Г. Мотика, відомий дослідник українсько-польських відносин у роки Другої світової війни), який тривалий час аналізує трансформаційні процеси на пострадянському просторі, регіональну співпрацю країн Центрально-Східної Європи, роль трансатлантичного чинника в міжнародних відносинах [8]. Вказані проблеми, зокрема співпрацю наших країн в економіці, освіті, культурі, транскордонному та прикордонному співробітництві, нині спільно вивчають Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Інститут регіональних досліджень НАН України, Університет ім. Адама Міцкевича (Познань), Інститут європейської культури Вармінсько-Мазурський університет (Ольштин), Варшавська вища школа безпеки та охорони.

Чималий науковий та суспільний резонанс викликала наукова конференція «Війна на Україні в контексті прав людини», яку проведено 9-10 грудня 2014 р. у Любліні за участі кафедри соціології права і моралі Інституту соціології та Відділу суспільних наук Люблінського католицького університету Івана Павла II (К. Мотика, А. Пшиборовська-Клімчак, В. Осадчий, А. Яблонський), а також науковців Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Б. Бабін), Дипломатичної академії України (С. Троян), Українського інституту національної пам'яті (А. Киридон). Учасники конференції не лише узагальнили суспільно-політичну ситуацію в Україні, але й обговорили можливі шляхи припинення війни та надання населенню Донбасу гуманітарної допомоги.

Активну співпрацю з вітчизняними книгозбірнями – Національною бібліотекою України ім. В. Вернадського, Львівською національною науковою

бібліотекою України ім. В. Стефаника та Науковою бібліотекою Львівського національного університету ім. І. Франка, розвивають такі польські наукові бібліотеки: Національна бібліотека у Варшаві, вроцлавська бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських та краківська Ягеллонська бібліотека. Українська сторона зацікавлена передусім українікою в польських книгосховищах, польська – полоністикою, зокрема історичними збірками бібліотек України. Співпрацюючи на засадах паритету, бібліотеки проводять роботу з реєстрації, опрацювання та створення інформаційних баз полоністики та україніки у фондах польських і українських бібліотек. Бібліотеки та університетські осередки досліджують історичні фонди, організовують міжнародні конференції. З-поміж них відзначимо цикл міжнародних наукових конференцій «Краків-Львів. Книжки, часописи, бібліотеки XIX і XX століть», організованих Інститутом бібліотекознавства Педагогічної академії в Кракові та Львівським національним університетом ім. І. Франка. Варта уваги науково-видавнича діяльність польських і українських бібліотек, обмін сучасними технологіями обробки інформації. Зокрема цінним є досвід Ягеллонської бібліотеки щодо консервації фондів (декислотизації книжок і документів).

Заслуговує схвалення практика координації зусиль вроцлавського «Оссолінеуму» та ЛННБ ім. В. Стефаника. Ще у 2006 р. у Львові відкрито представництво вроцлавського Наукового закладу ім. Оссолінських, працівники якого створюють спільні бібліографічні бази, електронні колекції унікальних документів, допомагають впроваджувати новітні методики оцифрування різновидових джерел [9].

За підтримки Міністерства закордонних справ Польщі, «Оссолінеуму» та ЛННБ ім. В. Стефаника щомісячно проводяться «Оссолінські зустрічі», на яких знайомлять науковців та управлінців регіону з новітніми здобутками істориків, культурологів, політологів, музейників та правників (останні, наприклад, презентували досвід розробки територіально-адміністративної реформи у Польщі, який не завадило би терміново перейняти й українській владі). Чималий науковий та суспільний резонанс викликала зустріч 1 грудня 2014 р. у Львові з директором Інституту національної пам'яті Польщі Л. Камінським, на якій обговорено проблеми функціонування історичної пам'яті по обидва боки кордону, польський досвід декомунізації суспільства [10].

Важливими осередками міждисциплінарних студій в Польщі є кафедри україністики у Варшавському, Торунському, Познанському, Краківському, Люблінському, Гданському, Катовіцькому, Ольштинському, Жешівському та інших університетах, які об'єднують в науково-освітній діяльності не лише філологів та літераторів, але й істориків, політологів-міжнародників. Зокрема кафедра україністики (факультет прикладної лінгвістики) Варшавського університету існує з 1953 р. (нині очолює І. Митнік), де викладають фольклор, історію, антропологію, етнологію, спецкурс «Трансформаційні процеси в Україні» та інші політологічні курси. Результати досліджень кафедри

апробовуються на міжнародних конференціях та у «Варшавських українознавчих зошитах», де неодноразово друкувалися представники академічної та університетської науки України.

В Ягеллонському університеті при Інституті східнослов'янської філології з 1994 р. діє кафедра україністики (очолює проф. А. Фаловскі), яка об'єднує як літературознавців, так і мовознавців та викладачів української мови як іноземної. На факультеті Міжнародних і політичних студій з 2005 р. діє кафедра українознавства на чолі з проф. В. Мокрим, який має досвід парламентської діяльності та два десятиліття очолює Фундацію святого Володимира, що видає науковий збірник «Поміж сусідами», проводить наукові конференції та мистецькі виставки. З культурологами та богословами Ягеллонського університету, Фундацією святого Володимира, Люблінського католицького університету Івана Павла II тривалий час співпрацює Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, яке готує спільні міжнародні наукові конференції та видання збірників. На жаль, в останні роки кількість кафедр україністики в сусідній країні зменшилася.

Чималі надії на взаємозближення на науковому ґрунті подавав Європейський колегіум польських і українських університетів (Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów) – польсько-українська освітня установа в Любліні, яку створено 2000 р. за підтримки українського публіциста-міжнародника Б. Осадчука, польського медієвіста Є. Ключовського та редактора паризької «Культури» Є. Гедройця. Учасниками проекту були Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблінський католицький університетом Івана Павла II, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Львівський національний університет ім. Івана Франка та Національний університет «Києво-Могилянська Академія». До 2010 р. зі стін Колегіуму вийшло понад 100 фахівців Ph.D (в Україні – кандидатів наук). На жаль, український уряд так і не зумів знайти кошти на співфінансування закладу, тому 2011 р. Колегіум припинив свою діяльність. На його місці постав Центр Східної Європи, який очолив випускник Львівського університету, професор історії В. Осадчий. З його ініціативи укладено договір про творчу співпрацю з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковці Львівського національного університету та Інституту українознавства спільно з Жешівським університетом завершили проекти «Багатокультурне історичне середовище Львова XIX – першої половини XX ст.» (2002-2006 рр.), «Історія-ментальність-ідентичність. Роль історії та істориків у житті польського та українського народу в XIX і XX столітті» (2007-2011 рр.), у результаті яких під керівництвом професора Л. Зашкільняка підготовлено декілька колективних праць та аналітичних записок щодо гармонізації міжнаціональних відносин, особливостей функціонування історичної пам'яті обох народів.

Тривалий час з Південно-Східним науковим інститутом в Перемишлі (С. Степень, О. Колянчук) співпрацюють науковці Інституту історії України НАН України (О. Рубльов) та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (М. Литвин, І. Чорновол, В. Александрович), Київського, Львівського та Прикарпатського національних університетів. Результатом їхніх спільних студій стали наукові збірники «Україна-Польща: тисячу років сусідства», «Бюлетень українознавчий», документальний багатотомник «Поляки в Україні» та ін.

Спеціалісти з історичної лексикографії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Н. Хобзей, М. Чікало, Г. Войтів) та Інституту польської мови ПАН (Я. Рігер) готують фундаментальний «Польсько-український словник», словник «Українські говірки в Польщі», а також «Атлас надсянського говору».

Розвиваються зв'язки між філологами двох країн. Зокрема кафедра української філології Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (УМКС) спільно з Львівським національним університетом ім. І. Франка (ЛНУ) та Дрогобицьким державним педагогічним університетом ім. І. Франка (ДДПУ) організовують фольклорно-діалектологічні експедиції, як-от у липні 2014 р. в с. Головецько Сколівського району на Львівщині. Водночас підготовлено три збірники наукових праць «*Studia Ingardeniana*» – з відділом теорії літератури Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Vol. I); з кафедрою теорії літератури ЛНУ (Vol. II), з кафедрою української літератури та теорії літератури ДДПУ (Vol. III).

Науковці Люблінського католицького університету Івана Павла II (Ю. Колодзей, Є. Красовський, М. Лесів) за участі вчених Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (М. Жулинський) підготували двомовний «Кобзар 1840 року» (2014 р.). З польськими літературознавцями Варшави, Кракова і Любліна тривалий час співпрацює професор Р. Радишевський (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), який досліджує українсько-польські літературні взаємини XVII-XVIII ст., «українську школу» польської літератури, української та польської літератури від давнини до сучасності. В його доробку антології польською мовою: «Польськомовна українська поезія кінця XVI – початку XVIII ст.» (1996 р.), «Польськомовна поезія в Україні» (1996 р.), «Роксоланський парнас» (1996 р.), упорядкування та редагування двомовних антологічних видань творів Ю. Словацького, Я. Івашкевича, «Передзвони Польської лютні», наукової серії «Київські полоністичні студії», «Студії з україністики». За його участю організовано міжнародні конференції: «А. Міцкевич і Україна» (1998 р.), «Ю. Словацький і Україна» (1999 р.), «Я. Івашкевич і Україна» (2000 р.). Не менш плідно вказану тему розробляє директор Інституту Івана Франка НАН України, професор Є. Нахлік, автор монографій «Доля-Los-Судьба: Шевченко і польські та

російські романтики» (2003 р.), «Творчість Юліуша Словацького й Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики» (2010 р.).

Дослідження етнічних та етнокультурних процесів на порубіжних територіях України та сусідніх держав (етнічних українських землях) проводиться на підставі укладених угод про довгострокове співробітництво між Інститутом народознавства НАН України та Інститутом етнології і культурної антропології Варшавського університету, Інститутом етнології і археології Польської АН та ін. Львівські етнологи спільно з польськими колегами досліджують динаміку змін традиційної культури в умовах пограниччя, особливості етнокультурної інтеграції населення порубіжних територій, проводять міжнародні експедиції, щорічні семінари і круглі столи. Зокрема Інститут народознавства НАН України координував українсько-польський науковий проект «Збереження національної ідентичності в контексті міжкультурного діалогу: польсько-український досвід» (2012-2014 рр.; спільно з Інститутом славістики ПАН (РП)) тощо. Львівські етнографи та науковці Варшавського університету підготували до друку збірник соціологічних досліджень українсько-польського пограниччя «Na pograniczu «nowej Europy»: Polsko-ukraińskie sąsiedztwo» (Pod. red. Magdaleny Zowczak), монографію «Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя», збірник наукових праць «Церква і костел в контексті етнічної самоідентифікації на українсько-польському пограниччі».

Аналіз трудової міграції, етнічних факторів формування соціальних ідентичностей в умовах глобалізованого суспільства Інститут народознавства НАН України здійснює у співпраці з Центром міграційних досліджень Варшавського університету, Аграрним університетом ім. Г. Колонтая в Кракові. Під час дослідження проведено соціологічні опитування, моніторинг медіапростору та інформаційних потоків, організовано круглі столи і публічні лекції, щороку видаються матеріали про масштаби, напрямки, закономірності і тенденції сучасної трудової міграції українців, результатом чого стала публікація книги «Церква у просторі міграцій: етнокультурні ресурси та соціоінтегративний потенціал релігійних спільнот українців» (2012 р.).

Колектив Інституту народознавства НАН України також уклав угоди про співпрацю в галузі культурології, мистецтвознавства та музеології з Національним музеєм у Варшаві, Музеєм Замоїських в Козлувці (Польща), Національним музеєм у Кракові та ін. У рамках цієї співпраці відбувався не тільки обмін вченими, музейними працівниками, надання та отримання консультацій фахівців, проведення спільних семінарів та конференцій, але й опрацювання музейних фондів, видання ілюстрованих наукових каталогів окремих фондів збірок Музею етнографії Інституту народознавства НАН України та підготовка розгорнутих тематичних фондів виставок.

Розробка полоністичних та польсько-українських студій стимулюється низкою державних та недержавних фондів у Польщі. Зокрема існують

стипендіальні програми, які фінансує уряд Польщі, а також низка неурядових і міжнародних інституцій. Програми функціонують як для іменитих вчених (Нагорода ім. Івана Виговського), так і для студентів, які щойно починають наукову діяльність (Програма уряду Республіки Польща для молодих науковців (Program Rządu RP dla Młodych Naukowców), Стипендіальна програма ім. Банаха). Ці стипендії можна поділити на дві категорії:

- 1) спрямовані на полегшення та популяризацію вивчення питань, пов'язаних з історією Польщі. Такі програми, спрямовані на широке коло дослідників (Стипендія Музею історії Польщі (Stypendium Muzeum Historii Polski), Програма німецького історичного інституту у Варшаві);
- 2) програми, спрямовані на колишні республіки СРСР, держави колишнього соціалістичного блоку, які стали на шлях євроінтеграції (такі як Балкани) – Каса Мянвського (існувала з 1994 по 2011 рр., нині пропонується програма Fellowships Research & Experience II (Стипендії для дослідження і здобування досвіду-2) для країн Східного партнерства, куди входить і Україна), Стипендія ім. Кшиштофа Скубішевського.

Як бачимо, дослідницькі проекти і стажування підтримуються як із державних коштів, так і неурядовими організаціями. Значну роль у фінансуванні дослідницьких проектів відіграє НУО Фонд польської науки (Fundusz na rzecz nauki Polskiej), який діє з 1991 р. Нині українські вчені здебільшого користуються програмами, спрямованими на країни Східної Європи, Центральної Азії та Кавказу (тобто, фактично, використовують преференції у ставленні до цих держав, які історично пов'язуються з давніми уявленнями польських інтелектуалів про певну «цивілізаційну» місію Польщі щодо її «східних сусідів»). На жаль, у програмах, відкритих для вчених з усіх країн світу, українських лауреатів, як правило, немає (там кількісно переважають стипендіати з Німеччини). Проте в рамках проектів для Східної Європи, Південної Азії та Кавказу вчені з України становлять найчисельнішу групу стипендіатів. Так, у програмі Лейна Кіркланда до 2013 р. було задіяно 565 українців, а в програмі Каса Мянвського за час її існування (до 2011 р.) – 859 з 1605, тобто, понад половину всіх стипендіатів із 36 країн. Кілька програм спрямовано виключно на фінансування перебування і дослідження українських вчених в польських університетах чи при ПАН (Нагорода ім. Івана Виговського – для гуманітаріїв та представників точних наук).

Окремі навчальні заклади мають свої стипендії для науковців чи студентів із країн Центрально-Східної Європи, зокрема Стипендійна програма Європейського колегіуму в Натоліні для післядипломного навчання, стипендія королеви Ядвіги та ім. Юзефа Дітля в Ягеллонському університеті, Східна стипендія Варшавського університету для магістрів, а віднедавна – і бакалаврів. Водночас, слід зауважити, що тільки одна зі стипендій підтримує перебування польських вчених в Україні. В умовах, коли Україна, фактично, не

надає стипендій для вчених, які вивчають Україну, це дуже позитивно, проте не достатньо.

І, насамкінець, автор цих рядків як фаховий історик хоче вказати на недостатньо досліджені та проблемні питання нашої спільної історії. Аналіз історіографічного доробку двох країн засвідчує: в нашій спільній минувшині є чимало дискусійних проблем, невисвітлених сюжетів, які потребують нових археографічних пошуків і незаангажованих висновків. Зокрема дослідникам середньовічної історії України і Польщі потрібно по-новому розглянути наступні суперечливі теми. Насамперед вартувало б об'єктивно дослідити територію т.з. «Червенських градів» і прикордонних земель X-XIII ст.; проаналізувати комплекс сакральних пам'яток XIII ст. у Холмі; вивчити боротьбу за краківський престол в останній чверті XIII ст. та участь у ній короля Лева Даниловича; узагальнити боротьбу за Галицьку спадщину у 1340-1387 рр. та діяльність князів Любарта-Дмитра Гедиміновича і Владислава Опольського. Актуальними є студії про особливості функціонування магдебурзького права у містах Руського, Белзького і Волинського воєводств у XV-XVI ст. Викликає зацікавлення також поширення німецької і польської колонізації на землях Галицько-Волинської держави у XIII-XVI ст., аналіз взаємин галицьких і волинських князів з польськими у XI-XV ст. (до смерті Свидригайла Ольгердовича).

Як відомо, сучасні польські історики, часто навіть молодшого покоління, однобоко розглядають український національний рух XIX ст. як виключно етноцентричне явище, що вело до радикального націоналізму і руйнувало багатокультурний характер східноєвропейського суспільства. До того ж, нехтуються демократичні, народницько-просвітницькі та визвольні аспекти українського руху XIX ст., його ліберальний, гуманістичний характер. Навіть такі чільні представники українського демократичного руху, як М. Грушевський, представлені насамперед як виключно антипольські «націоналісти». Українські історики здебільшого не враховують значення і позитивний вплив польського чинника на історію України у XIX ст., зокрема роль польського національно-політичного досвіду як моделі для українського руху, участь польських проукраїнських діячів в українському відродженні (починаючи від польських письменників «української» школи). Дотримуючись традиційної російської і радянської схеми, деякі дослідники зводять польську присутність на Правобережжі майже виключно до соціального пригноблення селянства та політичної експансії і не враховують стимулюючої ролі польсько-української культурної взаємодії. Отже, особливу увагу дослідникам треба звернути на польський чинник у формуванні модерної національної ідентичності українців, аналіз взаємопоборювання і взаємовпливів українських і польських національних рухів XIX – початку XX ст. (йдеться про витoki і наслідки москвофільства, полонофільства, діяльність Польського кола і

Руського клубу у Галицькому сеймі, Державній раді Австро-Угорщини у Відні).

В останнє десятиліття науковці досить добре реконструювали літопис відродження української і польської державностей у 1917-1921 рр., західноукраїнське партійно-політичне життя міжвоєнної доби ХХ ст., його ліві, праві та центристські сили. Водночас відсутні україномовні студії про структуру (воєводську, повітову) та склад польського і єврейського політикуму в Галичині та на Волині у першій третині ХХ ст. Є потреба й у дослідженні зовнішньополітичних орієнтирів українських партій у міжвоєнний період, зокрема т.зв. конформістських чи пропольських. Треба ґрунтовніше вивчити діяльність органів місцевої влади та самоуправління в Галичині й на Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. та силових структур, насамперед місцевих військових гарнізонів і прикордонних служб.

Незадовільним є стан дослідження ролі Римо-католицької церкви в Україні. І якщо її діяльність на Наддніпрянщині, зокрема радянські репресії проти служителів культу, досліджують Н. Рубльова (Київ) і Г. Стронський (Тернопіль), то міждисциплінарних студій про західні землі України практично немає. Без сумніву, треба глибше простежити взаємини Римо-католицької і Греко-католицької церков у міжвоєнний період ХХ ст.; проаналізувати співпрацю Римо-католицької церкви з польським підпіллям у 1939-1944 рр. Бракує також комплексних україномовних студій про сучасну місію і соціальні проекти Римо-католицької церкви, її багатомістову мистецьку спадщину в Галичині та на Поділлі.

Недостатньо наукових досліджень про міжнародну дипломатію в західноукраїнському регіоні у період Другої Речі Посполитої. До речі, у Львові до 1939 р. діяло 17 консульств іноземних держав (значно більше, ніж зараз), які активно пропагували проведення у місті Східних торгів. Опубліковано лише декілька розвідок про Генеральне консульство СРСР у Львові, яке було відкрито 1929 р. й фактично стало центром радянофільства та експансії комунізму в Галичині та на Волині. Неповним є мартиролог репресованих поляків у західному регіоні України в 1940-1941 рр. Йдеться насамперед про жертви трьох хвиль депортацій (управлінці, військовики, педагоги, фінансисти та ін.). Складність виявлення цих матеріалів полягає у тому, що вони зберігаються у відомчих архівах СБУ і МВС України. На жаль, обласні архіви МВС західних областей України з особовими справами депортованих практично недоступні для дослідників. Отже, документальні бази польської «КАРТИ» (аналог нашого товариства «Меморіал») мають фрагментарний характер.

Немає ґрунтовних праць і про долю польських військовополонених, які потрапили 1939 р. у сталінські табори на території України (йдеться про Старобільський і Путильський табори, умови життя та побут полонених). Зрештою, чимало польських вояків із цих теренів потрапило до

Осташківського табору (нині Калінінська обл., Росія), про який теж є мало публікацій.

Особливо болісний для обох народів був період Другої світової війни, коли українсько-польський міжетнічний конфлікт роздмухували німецькі та радянські чинники. Україна та українці воєнної доби часто асоціювалися з негативом – «бандами» УПА, козаками і повстанням Хмельницького. У сучасній Польщі та Україні вже видано низку публікацій про українсько-польсько-німецько-радянське збройно-політичне протистояння в західному регіоні України під час Другої світової війни. На жаль, на відміну від Волині, недостатньо реконструйована хроніка боїв польського збройного підпілля наприкінці війни у Галичині. Українське суспільство майже не знає про спроби співпраці Армії Крайової і УПА. Немає спеціальних студій про участь тисяч українців у польських збройних формуваннях, насамперед армії Андерса, Берлінга, Армії Людовій, в якій воював і кавалер Ордена Віртуті Мілітарі, член Пласту й ОУН львівський підприємець В. Кашицький (похований на Личаківському цвинтарі у Львові). Зрозуміло, що є також велика потреба в документуванні трагічних військово-політичних подій на Холмщині та Волині 1938-1947 рр. Важливо з'ясувати причини локальних конфліктів, масштаби взаємних втрат на Холмщині, Волині та Галичині й пам'ятати про роль зовнішніх чинників (радянського, німецького) у розпалюванні етнонаціональних конфліктів на пограниччі. У зв'язку з цим актуальним є збір нового документального матеріалу не лише в архівах України та Польщі, але й Росії, Німеччини та інших країн.

Як бачимо, польський досвід є важливим для української гуманітаристики як з погляду інституалізаційного розвитку, так і тематики досліджень, інформаційного та технологічного забезпечення, форм і методів співпраці з державними і недержавними структурами. У зв'язку з цим важливо активізувати діяльність представництва НАН України при Польській академії наук та Українсько-польської історичної комісії НАН України, яка відновлена 2016 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Міхнік А. Прокляття Волині. Повернення примар минулого / А. Міхнік // Високий замок. – 2016. – 6 вересня
2. Кралюк П. Як означити події 1943-го? / П. Кралюк // День. – 2016. – 1 листопада.
3. Polska Akademia Nauk. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.instytucja.pan.pl>.
4. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua>.
5. Instytut Historii im. Tadeusza Monteuffla PAN. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ihpan.edu.pl>.
6. Polski Słownik Biograficzny. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psb.pan.krakow.pl/index.php/pl>.

7. Instytut Pamięci Narodowej. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipn.gov.pl/>.
8. Instytut Studiów Politycznych PAN. – Режим доступу: www.isppan.Waw.pl.
9. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.oss.wroc.pl>.
10. Smirnow J. Spotkanie Ossolińskie z prezesem IPN Januszem Kamińskim. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kuriegalicyjski.com/index.php/kulturaa/3700-spotkanie-ossoli-skie-z-prezesem-ipn-januszem-kami-skim>.

Литвин Н.Р. Українсько-польські научні зв'язи в гуманітарній сфері (1991-2016 гг.).

Проаналізовані українсько-польські научні зв'язи в гуманітарній сфері за останнє двадцятиліття. Особливу увагу приділено дослідженню археологів обох країн про заселення території сучасної України в давніший період, реконструкцію шляхів міграцій і переселень в неолітичній і ранній бронзовій епохі, аналіз культурних зв'язів давнього населення Прикарпаття і Волині. Показано основні напрями і тематику історичних досліджень в установах Польської академії наук, Національної академії наук України і університетах двох країн, в тому числі і тих, які викликають дискусії в суспільстві. Узагальнено дослідження етнологів, філологів і культурологів щодо трансформацій традиційної культури в умовах пограниччя, показано особливості етнокультурної інтеграції населення України і Польщі. Зазначено необхідність застосування українськими ученими і представниками влади досвіду Інституту національної пам'яті Польщі щодо декомунізації історичної пам'яті, увековечення пам'яті жертв тоталітарних режимів, проведення документальних пошуків і правових експертиз.

Ключові слова: Україна, Польща, научні зв'язи, гуманітарна сфера, культура.

Lytvyn M. Ukrainian-Polish Academic Cooperation in the Sphere of Humanities (1991-2016).

The article analyses cooperation between Polish and Ukrainian academic institutions in the field of humanities in the recent two decades. It focuses on archaeological research conducted by scholars of both countries in the field of study of early settlements on the territories that are now Ukraine and mutual cultural influences of Prykarpattia and Volhynia population, as well as archaeological reconstruction of Neolithic and Bronze Age migration routes. The article also examines the main directions and issues of historical research of the Polish Academy of Sciences, the National Academy of Sciences of Ukraine and universities of both countries with an emphasis on problematic issues that attract attention in both societies. It summarises the results of research conducted by ethnologists, philologists and specialists in the field of culture that are related to transformation of traditional culture on the borderland and specific features of ethnic and cultural integration of Ukrainian and Polish population. The article suggests that the Ukrainian academy and authorities should adopt the best practices of the Polish Institute of National Memory regarding de-communisation of historical memory, commemorating victims of totalitarian regimes, conducting documentary research and legal expert evaluations.

Keywords: Ukraine, Poland, academic cooperation, humanities, culture.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(479.24+930.85):55(930)

Эйнулла Мадатли

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА, ЕГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В ИРАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье аргументируется, что почти половина населения современного Ирана является или носителем тюркского языка, или же знает этот язык, потому что азербайджанский тюркский язык является общепонятным средством общения всего населения исторических территорий Азербайджана. Отмечается, что азербайджанский тюркский язык является средством общения миллионов людей не только в Азербайджанской Республике, Турецкой Республике и во многих странах мира, где этот язык неуклонно развивается и обогащается. В отличие от Ирана, где азербайджанские турки, столетиями живущие в этой стране и составляющие более трети населения страны, лишены такой возможности. Вместо развития и обогащения азербайджанского тюркского языка происходит его ассимиляция и в этой неестественной, субъективной деятельности определенную ответственность несут историки, языковеды, представители интеллигенции страны.

Ключевые слова: тюркский язык, культура, Азербайджан, Иран, Рза-шах.

Прежде, чем обратиться к научным трудам и статьям иранских историков, посвященным проблемам формирования азербайджанского народа и его языка, необходимо обратить внимание на историческую географию Азербайджана. Одну треть территории исторического Азербайджана составляет современная Азербайджанская Республика, а почти две трети ее (провинции Восточный Азербайджан, Западный Азербайджан, Зенджан, Газвин, Хамадан, Ардебиль. – Э.М.) входит в состав нынешней Исламской Республики Иран. В результате двух войн, произошедших между Российской империей и Гаджарским государством (Иран) в 1804-1813 гг. и 1826-1828 гг. и по условиям Гюлистанского (1813 г.) и Тюркманчайского (1828 г.) мирных договоров, территория Азербайджана была разделена между двумя державами на две части: Азербайджанские земли, находящиеся на левом берегу реки Араз (северные территории страны), были включены в состав Российской империи, а южные территории страны остались в подчинении побежденной в этих войнах стороны – тюркской династии Гаджаров, отстраненной от власти в 1925 г. Территория Северного Азербайджана была разделена на отдельные губернии и уезды и вплоть до Октябрьского переворота 1917 г. рассматривалась в качестве колонии. Даже несмотря на колониальную политику Российской империи и на те обстоятельства, что с целью обособления, разделения североазербайджанских тюрков от тюрков южного Азербайджана и Анатолийского полуострова (Турции), тюрков называли «татарами», их язык

«татарским»), а народ (живущий в пределах трех государств. – Э.М.) сохранил азербайджанский тюркский язык и создал на родном языке богатую научную, а также художественную литературу. В период существования Азербайджанской Народной Республики (28 мая 1918 г. – 28 апреля 1920 г.) азербайджанский народ вновь получил возможность свободно развивать свой язык и культуру в пределах независимого государства.

Следует отметить, что с начала XIX в. древнеазербайджанский город Дербент был включен в состав Российской империи, ряд территорий Южного Кавказа, населённых на протяжении веков азербайджанскими тюрками, вновь завоеванных «обновленной», большевистской Россией, в годы Советской власти были переданы Армении и Грузии. Несмотря на это, азербайджанские тюрки, оказавшиеся в пределах этих государств (Российской Федерации, Армении и Грузии), сумели сохранить родной язык и культуру, передали эти ценности грядущим поколениям.

В 1988 г. в результате территориальных претензий Армении к Азербайджану армянские сепаратисты Нагорно-Карабахской Автономной Области, искусственно созданной в Азербайджанской ССР (1922-1991 гг.) еще в июле 1923 г., подняли мятеж с требованием «воссоединения Нагорного Карабаха с Арменией», который вскоре превратился в межнациональный, межгосударственный конфликт. В результате этого конфликта более 250 тыс. азербайджанцев были изгнаны из Армении. Они в качестве «беженцев», «вынужденных переселенцев» уже более 27 лет живут в Азербайджанской Республике. В результате политики «этнической чистки», традиционно проводимой властями Республики Армения, были варварски уничтожены материальные и духовные ценности, созданные в этом регионе азербайджанцами на протяжении столетий. А в Республике Грузия азербайджанские тюрки живут в своих родных очагах совместно с грузинами, представителями других народов, развивают свой язык и культуру.

Территории азербайджанских ханств, оставшиеся после двух войн между Российской империей и Иранским Гаджарским государством в составе державы Гаджаров (1795-1925 гг.), в результате административно-территориальной реформы были включены в состав провинции Азербайджан, одной из четырех провинций централизованного государства.

Провинция Азербайджан находилась на северо-западе Гаджарского государства и абсолютное большинство населения этой провинции составляли азербайджанские тюрки. Они и ныне составляют абсолютное большинство указанного нами региона современной Исламской Республики Иран (ИРИ). Однако следует особо отметить, что миллионы азербайджанских тюрков живут также в столице ИРИ – Тегеране, в других провинциях и больших городах государства. Несмотря на искусственные меры иранских властей по ассимиляции азербайджанских тюрков и на объективные, естественные ассимиляционные процессы, даже в неазербайджанских провинциях и городах

Ирана, где компактно живут азербайджанские тюрки, народ сумел сохранить родной язык и свою культуру. Рассмотрев официальную статистику, данные переписей населения, проведенных в разные годы, можно убедиться в том, что азербайджанские тюрки составляют более одной трети населения Исламской Республики Иран [1].

Таким образом, не остается сомнения в том, что родной язык азербайджанских тюрков (в Иране этот язык называют «торки». – Э.М.) является вторым языком в Иране после персидского. Вдобавок если учитывать то обстоятельство, что азербайджанский тюркский язык является общепонятным средством общения всего населения исторических территорий Азербайджана, можно придти к такому выводу: почти половина населения современного Ирана является или носителем тюркского языка, или же знает этот язык. Следует отметить и то, что родной язык иранских тюрков полностью соответствует языку десятиmillionной северной части азербайджанского народа, проживающего в Азербайджанской Республике и в условиях нынешних добрососедских отношений и сотрудничества между Ираном и Азербайджаном язык играет значительную роль в общении представителей единого народа.

Большинство иранских историков, языковедов и литературоведов отмечает, что азербайджанские тюрки наряду с персами сыграли значительную роль в формировании и развитии древней и богатой иранской культуры. Тюрки, поселившиеся на территории Ирана и Южного Кавказа с III тыс. до н.э., жили в условиях добрососедства и взаимовлияния с арийцами, переселившимися в этот регион из северных территорий древней Индии и считающимся предками персов.

Персы и тюрки на протяжении столетий имели схожую судьбу и культуру. В 224-651 гг. территория Южного Кавказа входила в состав империи Сасанидов. На протяжении VII-XI вв. огромный регион (от Индии до Испании. – Э.М.) входил в состав Арабского Халифата, большинство народов этого региона приняло ислам и все это способствовало формированию общекультурных ценностей, создателями которых стали народы, принадлежащие к различным культурам и говорящие на разных языках.

Научная литература свидетельствует о том, что с начала VII в. появились совершенные образцы фольклора на азербайджанском тюркском языке. Эпос «Китаби-Деде Горгуд» («Книга Деда Горгуда»), превратившийся в памятник духовной культуры всех тюркских народов, является вершиной азербайджанского фольклора. В последующие столетия на обширной территории сформировалась богатая мусульманская культура. В связи с этими региональными социально-политическими и культурными событиями ряд деятелей литературы и науки Азербайджана создали поэтические, прозаические произведения, научные труды на арабском языке.

Следует отметить, что только в медресе «Низамийа», действующем в Багдаде, учились и трудились десятки прославленных впоследствии азербайджанских ученых, поэтов, литературоведов, языковедов, философов, теологов.

С XI в. на Ближнем и Среднем Востоке установилась политическая власть тюркской династии Сельджукидов (1038-1157 гг.), вскоре их государство превратилось в мощную империю. Арабские халифы постепенно потеряли политическую власть и Арабский Халифат пал (1258 г.), после чего в регионе появились татаро-монголы (большинство которых составляли тюрки. – Э.М.). Все эти события привели к возрождению персидского языка, превращению его в литературный язык народов мусульманского Востока. В период Сельджукидов и в последующие столетия (XII-XIV вв.) ряд видных литераторов, поэтов, ученых Азербайджана наряду с произведениями, научными трудами на персидском языке создали бессмертные образцы литературы, науки на тюркском языке. Исключительную роль в развитии персидской поэзии за пределами «Ирана» сыграли такие видные азербайджанские поэты-мыслители, как Низами Гянджави (1141-1203 гг.), родившийся в городе Гянджа и проводивший там всю свою жизнь, Афзаладдин Хагани Ширвани (1120-1199 гг.), живший и творивший в городе Шемаха – столице азербайджанского государства Ширваншахов (861-1538 гг.), их современница поэтесса и музыкант Мехсети Гянджави. С чувством сожаления следует отметить, что ряд современных иранских исследователей с целью присвоения культурных ценностей азербайджанского народа считают этих и других не упомянутых поэтов-мыслителей, ученых «иранскими» только потому, что они не по собственному желанию, а по традициям своей эпохи писали свои труды, произведения на персидском языке.

Необходимо отметить, что в периоды правления различных тюркских династий (XI-XIV вв.) и господства азербайджанско-тюркских династий XV–XIX вв. (Гарагоюнлу, Аггоюнлу, Сефевиды, Афшары, Гаджары. – Э.М.) в Иране азербайджанский язык наряду с персидским языком был языком науки, литературы, а также занимал значительную позицию на официальном, государственном уровне. Даже с начала XVI в. – в период существования азербайджанского государства Сефевидов (1501-1736 гг.) тюркский язык наряду с персидским широко использовался в качестве государственного языка и в межгосударственных, дипломатических переписках. Основатель азербайджанского государства Сефевидов Шах Исмаил I (1487-1524 гг.) создал поэтический «Диван» («Сборник») на тюркском языке, состоящий из известных стихов и газелей. В период существования азербайджанской тюркской династии Афшаров (с 1736 г.) в обществе, во дворце правителей, в армии, в официальных переписках Надир-шаха Афшара (1736-1747 гг.) тюркский язык был основным средством общения.

После убийства Надир-шаха Афшара централизованная власть в Иране полностью развалилась. В результате развала этой власти на исторических землях Азербайджана сформировались независимые государства-ханства. И в этот критический период азербайджанский тюркский язык занимал в обществе господствующее, ведущее место. В период правления тюркской Гаджарской династии официальная, государственная переписка, делопроизводство велось на персидском языке. А в провинции Азербайджана основным средством общения населения был тюркский язык и здесь не было никаких запретов, ограничений в отношении тюркского языка. Столицей Азербайджана был город Тебриз, где находились «шахзаде» – наследные принцы и другие официальные лица Гаджарской державы. Они как правило говорили на родном-тюркском языке. В годы правления династии Гаджаров большинство населения провинции Азербайджан вообще не знало персидского языка.

В начале XX в. произошли глобальные, региональные и социальные потрясения, глубокие революционные изменения. Под непосредственным влиянием первой русской революции (1905-1907 гг.) в Иране начались социально-политические движения, в которых азербайджанские тюрки сыграли ведущую роль [2]. Основоположники конституционного движения в Иране Саттар-хан («Сардари-милли» – «глава народа». – Э.М.) и Багир-хан («Салари-милли» – «полководец». – Э.М.), их соратники, идущие в первых рядах движения «Мешруте» (это персидское слово имеет значение Конституция. – Э.М.) во имя ликвидации абсолютной монархии и установления конституционной (парламентской) монархии в стране, также были азербайджанскими тюрками и разговаривали на родном языке. В честь этих знаменитых людей создавались песни, дастаны (эпосы) на тюркском языке.

С древних времен в Иране бытует поговорка: «фарси шеккер аст, торки хонар аст», то есть «персидский язык сладкий, как сахар, а тюркский язык это Мир искусства». Великий поэт Азербайджана и Ирана Мухаммед Хусейн Шахрияр, воспевая тюркский язык, писал:

Не может быть языка, более любимого, чем тюркский

Если смешать этот благородный язык с чужим, он потеряет свою суть.

Создание в мае 1918 г. в Северном Азербайджане независимого государства (1918-1920 гг.), объявление азербайджанского тюркского языка государственным языком, прогрессивные изменения, происходившие в Азербайджанской Народной Республике оказали значительное влияние на движение национального возрождения в южной части исторического Азербайджана. В 1920 г. в Тебризе поднялось восстание против шахского режима управления. Руководителем этого восстания стал известный интеллигент Азербайджана Шейх Мухаммед Хиябани, который вырос в семье религиозного деятеля. Народ в знак уважения называл его «Шейхом» (это слово имеет значения: религиозный титул, одновременно «мудрец», «старец»,

«учитель», «глава», «наставник». – Э.М.). В результате тебризского восстания было создано Азербайджанское Национальное Правительство (апрель-сентябрь 1920 г.), официальным языком был объявлен тюркский. Он стал основным в устном общении, делопроизводстве, в государственных и дипломатических переписках, в официальной и бытовой, повседневной жизни Южного Азербайджана [3, с. 96-97].

В результате внутренних раздоров, происходивших в Гаджарском государстве, беспощадного, бескомпромиссного соперничества международных сил, центральная власть в стране пришла в упадок и эти силы в 1925 г. привели к власти Рза-хана. Он с первого же дня принял вымышленное имя «Пехлеви» и приступил к притеснению азербайджанских тюрков и тюркского языка. Новая власть страны старалась возродить традиции времен Сасанидской империи, утвердить в общественном сознании идею «единства, целостности Ирана», добиться утверждения «одного, единого языка (персидского. – Э.М.) для единой нации». Для достижения этих целей шахский режим Ирана начал проводить политику стеснения и запрета второго основного языка в стране-тюркского, а также курдского, арабского и других языков.

В действительности Рза-шах был профессиональным военным служащим, сыном бедного тюрка Дадашбека, не имел никакой связи с вымышленной «династией Пехлевидов» и все его «мероприятия», «реформы» служили только сохранению и укреплению его личной власти [4, с. 539]. «Основоположник» вымышленной «династии» приступил к военной службе в казацкой бригаде последнего шаха из Гаджарской династии, созданной с помощью русских, в качестве пулеметчика, активно участвовал в беспощадном подавлении длительных мятежей, восстаний, беспорядков, направленных против шахского режима в стране и за эти «заслуги» получил звание полковника. Своей активностью Рза-хан привлек внимание англичан, с их помощью он стал главным везиром (министром), одновременно министром обороны и главнокомандующим вооруженных сил, а впоследствии шахом Ирана [5, с. 157]. В церемонии коронации Рза-шаха одна из знатных женщин, принадлежавшая к распавшейся династии Гаджаров назвала его «вором короны», а Рза-шах без угрызения совести ответил ей: «Я не вор, я взял ее только для того, чтобы она не валялась под ногами».

Рза-шах не имел образования, однако он видел и понимал реальности начавшегося XX в. Для развития просвещения и культуры в стране он был намерен провести реформы, аналогичные проводимым Мустафой Ататюрком (1889-1938 гг.) в соседней Турецкой Республике. Рза-шах стал инициатором определенных мероприятий для ликвидации безграмотности в Иране: создавал школы, по его указанию организовывались различные курсы. Рза-шах дал поручение министерству образования, чтобы не только в процессе обучения, но и в перерывах между занятиями был введен запрет на общение на

азербайджанском (тюркском) языке. В условиях продолжительных требований, связанных с предоставлением права родному языку азербайджанских тюрков в Иране, он, вместо хотя бы частичного удовлетворения справедливого, естественного желания азербайджанского народа, дал своим высокопоставленным чиновникам такое указание: «Старайтесь, чтобы азербайджанские мужчины женились на персиянках и в результате их дети заговорили «на родном языке», как этого требуют тюрки». Образование, учеба только на персидском языке приводило к тому, что миллионы азербайджанских тюрков, не знающих персидского языка, оставались неграмотными.

Рза-шах Пехлеви, имеющий такую неприятную политическую биографию, отмечал, что «персы принадлежат к «арийской» расе, поэтому все население страны должно говорить на персидском языке, только персидский язык может служить единению иранской нации, а другие нации, языки и культуры следует вытеснить из общественной жизни Ирана». Такая политическая линия шаха постепенно сформировала в иранской историографии враждебную «методологию» исследования. Вскоре в стране появились «идеологи», служившие политике шахского режима. Они старались унижить неперсидские народы, особенно азербайджанских тюрков, их язык и культуру и «научно обосновать» положение о том, что «неперсидские народы являются пришлыми, их языки произошли от персидского языка, а культура этих народов в течение столетий развивалась под благоприятным влиянием персидской культуры». Эта политическая линия внедрялась вплоть до падения шахского режима в феврале 1979 г. и всегда встречалась с сопротивлением народов, требующих удовлетворения своих справедливых требований.

Историк азербайджанского происхождения Сейид Ахмед Кесреви Тебризи (1890-1946 гг.) был самым известным исследователем, служившим политике пехлевидского режима Ирана в области языка. Он отличался своеобразными исследованиями и «научными положениями». Его труды, посвященные проблемам истории, литературы, языкознания, философии, культуры, политики, общества, религии, вероисповедания, права, экономики и сегодня привлекают особое внимание ученых и иранские исследователи периодически обращаются к этим трудам в качестве «ценного источника». Соображения А. Тебризи об иранизме, о национализме, религиозности, государственности выделяются своим новаторством. Однако они крайне противоречивы. Например, он призывал шахский режим «положить конец шиитско-суннитскому противостоянию, служить единой исламской вере – «чистой религии», но одновременно считал необходимым и «ликвидацию всех национальных, культурных и языковых различий и создание «единой нации Ирана», обладающей единым языком» (таким языком он считал персидский. – Э.М.).

Статья «Тюркский язык в Иране» А. Тебризи привлекает особое внимание исследователей. По сведениям доктора Д. Хейята, А. Тебризи написал эту

статью на арабском языке и этот труд был опубликован в журнале «Аль-Ирфан», издающемся в Сирии. Данная статья сначала была переведена профессором Э. Зегалом на английский, а затем профессором Гарвардского университета (США) Т. Шахаби на персидский язык. Известный исследователь А. Фарханги издал эту статью А. Кесреви в Тегеране в виде брошюры [6, с. 1]. Следует отметить, что А. Тебризи в этой статье высказал ряд позитивных и объективных соображений об азербайджанских тюрках и об их языке. Например, ученый отмечал, что «тюрки с древних времен пришли из Туркестана в Иран, поселились в различных местах этой страны, современные иранские тюрки являются потомками тех тюрков, для которых Иран стал родиной». С этой мыслью А. Тебризи можно согласиться частично. Однако следует учитывать и то обстоятельство, что еще до появления арийцев в Иранском нагорье, на этих территориях жили различные племена и народности, в том числе тюрки – аборигены Ирана. А. Тебризи в отличие от ряда иранских историков, необоснованно утверждающих о том, что «тюрки появились в Иране только в XII-XIII вв.», в этой статье не выдвинул кардинально шовинистические положения официальной иранской историографии. А. Тебризи писал: «Азербайджанский тюркский язык является совершенным, сильным, созидательным, прогрессивным, независимым языком, соединяющим все своеобразные особенности и превосходства любого средства общения. Хотя этим языком в письме пользуются не так уж часто, но он имеет своеобразные особенности, которые отличают его от ряда развитых языков мира» [7, с. 496]. Интересно, что в этой статье А. Тебризи сравнил тюркский язык с персидским и арабским языками и пришел к такому выводу: грамматика тюркского языка опирается на более стабильные правила, формы глагола в этом языке очень богаты. В данной статье привлекает внимание еще одно признание иранского ученого: «У меня нет сведений о состоянии тюркского языка в период правления Хулагу-хана и его преемников (имеется ввиду период правления Хулагуидов-Эльханидов в Азербайджане и сопредельных странах в XIII-XIV вв. – Э.М.). Но документы и источники, дошедшие до нас в последние годы, свидетельствуют о том, что тюркский язык и в предыдущие столетия, всегда (даже в период правления тюркоязычных династий) подвергался упрекам, оскорблениям, унижениям, озлоблениям правителей». Заключение данной статьи является показателем противоречивого научного творчества и позиции автора: «Повышение склонности и симпатии населения Азербайджана к тюркскому языку свидетельствует о том, что может быть это событие превратится в литературное движение во имя восстановления нарушенных прав азербайджанских тюрков, прекращение оскорбления их, прекращения запрета и давления на тюркский язык» [7, с. 498].

Следует отметить, что в своих книгах и статьях, опубликованных в Иране, А. Тебризи продемонстрировал совершенно другое, предвзятое, враждебное отношение к проблемам истории азербайджанских тюрков, языка и духовного

мира азербайджанского народа. Видимо, он старался служить шовинистической политике шахского режима, направленной против неперсидского населения Ирана. С этой точки зрения следует специально проанализировать его книгу «Азери или древний язык Азербайджана» [8]. А. Тебризи, высказывая свое отношение к мнению ряда европейских исследователей, называющих азербайджанский тюркский язык «азери», ссылается на сведение об Азербайджане из сочинения «Муджам ал-булдан» арабоязычного географа конца XII – начала XIII вв. Ягута аль-Хамави: «У них имеется полуязык (наречие, диалект. – Э.М.), который называют «азери». Кроме них этот язык никто не понимает». После этого «сведения» арабоязычного автора, не имеющего научной основы, А. Тебризи отмечает, что «он считает язык «азери» одним из ветвей персидского языка». Не основываясь на других источниках и специальной литературе, он приходит к такому заключению, что «до первых веков исламского летоисчисления (хиджри. – Э.М.) население Азербайджана состояло из арийцев или ариев, а язык этого населения был не чем иным, как языком, произошедшим от персидского языка» [8, с. 9-10].

В первой главе вышеуказанной книги («Первые тюрки в Азербайджане») А. Тебризи писал: «Первые тюркские отряды появились в Азербайджане в годы правления Султана Махмуда Газневи... Наши исследования свидетельствуют о том, что «торки» (тюркский язык. – Э.М.) появился в Азербайджане вместе с тюркскими переселенцами в годы господства Сельджукидов» [8, с. 15].

А. Тебризи выдвинул здесь два противоположных мнения по отношению к одной проблеме, хотя в его вышеуказанной статье он отмечал, что «тюрки живут в Иране с древних времен». Он проигнорировал сведения исторических источников, свидетельствующих о том, что тюркские племена (гунны, сабиры, болгары, хазары и др.) появились и осели в Азербайджане еще в IV-V в. В годы существования Сасанидской империи (III-VII вв.) в Иране появились тюркские племена, входившие в состав союза племен «Гейтюрк» и по указу Сасанидского шахиншаха Хасрова I Ануширвана (531-579 гг.) они были розселены в различные места Азербайджана. Исследователь Д. Хейят, опираясь на источник «Воспоминания Ануширвана», прокомментировал эти сведения в своей вышеупомянутой нами книге [7].

А. Тебризи, выражая свое отношение к утверждениям иранских историков о том, что «массы тюрков появились и размножились в Азербайджане именно в годы господства монголов», писал: «Мы не сможем утверждать, что в период правления монголов число тюрков в Азербайджане увеличилось. Ибо мы не имеем доказательств, аргументов в пользу этого утверждения» [8, с. 18]. Эта мысль А. Тебризи отражает исторические реальности: еще задолго до господства монголо-татар – в период правления Сельджукидов (XI-XII вв.) в Иране, восточной Анатолии и Азербайджане жило огромное количество

огузов-тюрков, а также, гыпчагов-тюрков, прибывших из северных берегов Каспийского моря и Кавказа, осевших в этих краях и тюркский язык уже тогда был основным средством общения для населения огромного региона. Однако здесь следует иметь ввиду и то, что более половины монгольских войск, полководцев составляли тюрки. Об этом свидетельствуют исторические источники и исследовательские труды европейских и русских авторов. Следует отметить и то, что еще с XIII в. русские летописи называют этих тюрков «татарами» и в русской историографии утвердилось выражение «татаро-монголы». Имеются также сведения о том, что в период правления монголо-татар в Иране, особенно в Азербайджане поселилось более двух миллионов тюрков. Ибн Баттута и Ибн Фазлуллах-ал-Омари, побывавшие в Тебризе в XIV в., отмечали, что «население Тебриза было тюркоязычным» [7, с. 503].

А. Тебризи писал: «Тюркский язык распространился в Азербайджане в период существования государств Гарагоюнлу и Аггойунлу, а в период правления Сефевидов находился на вершине своего развития, далее наступили застой и отступление. В годы правления Шаха Исмаила I (1501-1524 гг.) и шаха Тахмасиба I (1524-1576 гг.) тюркский язык использовали наряду с персидским и он занимал вторую позицию в государстве. После воцарения шаха Аббаса I (1587-1629 гг.) и переноса столицы государства Сефевидов из Газвина в Исфахан (1598 г.) тюркский язык потерял прежнюю позицию. Однако в результате начала движения «Мешруте» и усиления патриотических настроений в стране процесс отступления тюркского языка остановился». А. Тебризи справедливо отмечал, что движение «Мешруте» было освободительным, оно не служило запрету тюркского языка». Приход к власти Рза-шаха (1925 г.), роспуск парламента и усиление крайнего персидского национализма вновь остановили процесс развития тюркского языка.

Необходимо отметить, что текст и образцы поэзии, представленные А. Тебризи в своей книге для доказательства «правильности» его положения «что существовании языка «азери», не имеют ничего общего с историей и культурой азербайджанских тюрков. Ибо этот текст и образцы поэзии вырваны автором из «арсенала» диалектов, говоров татского и талышского языков». Доктор Д. Хейят справедливо отмечал: «А. Тебризи, претендующий выступить в качестве исследователя и лингвиста, выступил не как лингвист, а как профессиональный политик, смешивал, путал свои доводы и таким образом, старался навязать читателям свои мысли». Например, называя различные диалекты «языком азери», он отождествлял их с персидским языком и пришел к такому выводу, что тюркский язык, являющийся средством общения миллионов азербайджанцев и иранцев, изживает себя. По мнению А. Тебризи, азербайджанцы должны отказаться от этого языка и тюркский язык должен быть заменен персидским.

Можно привести много примеров из ошибочных «нововведений» А. Тебризи, не имеющих научной основы. Но нам приходится с сожалением

отметить, что традиция фальсификации истории происхождения и формирования азербайджанских тюрков, истории тюркского языка, заложенная им, была развита последующими иранскими исследователями [9].

«Кесревизм», основы которого были заложены в книгах и статьях А. Тебризи 90 лет тому назад и служащий паниранизму и крайнему персидскому национализму, направленный против естественных, справедливых прав, требований половины населения Ирана и ныне занимает определенное место в общественной жизни страны. Идеи «кесревизма», паниранизма, персидского шовинизма пропагандируются не только в исследовательских трудах современных иранских историков, языковедов, но и в газетах и журналах Ирана, в теле-радио-каналах страны и даже за пределами Ирана – с помощью иранских эмигрантов, проживающих в различных странах мира. Например, в ряде этих публикаций можно отметить книгу «Азербайджан: этническая принадлежность и его борьба за власть в Иране» Т. Атабеги, изданную в Нью-Йорке и Лондоне на английском языке и переведенную в 1997 г. на персидский язык под названием «Азербайджан в современном Иране»; статью «Где находится Азербайджан?» Д. Метини, опубликованную в журнале «Ираншунаси» («Ирановедение»), издающегося в США (1989 г., № 3) и др. [10, с. 7].

В условиях современной глобализации в Исламской Республике Иран имеются «исследователи», которые как и в первых десятилетиях прошлого века, под влиянием антинаучных «положений» А. Тебризи говорят о том, что азербайджанские тюрки, курды, арабы и представители других народов Ирана «принадлежат» к «Иранской расе» (вымышленной еще в начале прошлого столетия. – Э.М.) и «они вынуждены говорить на тюркском, арабском и курдском языках только под воздействием исторических событий». А источником всех этих пропагандистских, паниранистских высказываний является то, что в Исламской Республике Иран персидский язык имеет статус единственного официального языка. По Конституции страны граждане Ирана имеют право учиться, получить образование на родном языке, но несмотря на это, официальные власти Ирана не допускают учебу, образование на азербайджанском тюркском языке. Азербайджанский язык даже не включен в учебные планы в качестве отдельного предмета, дисциплины. Азербайджанский тюркский язык является средством общения миллионов людей не только в Азербайджанской Республике, Турецкой Республике, но и во многих странах мира, где этот язык неуклонно развивается и обогащается. А азербайджанские тюрки, столетиями живущие в Иране и составляющие более трети населения страны, лишены такой возможности. Вместо развития, обогащения азербайджанского тюркского языка происходят его ассимиляция и в этой неестественной, субъективной деятельности определенную ответственность несут историки, языковеды, представители интеллигенции страны.

Список использованных источников и литературы

1. Iran Yearbook 96. – St Edition, MB Medien and Bucher Verlagsgesellschaft. mb Н. Bonn, 1995. – 534 p.
2. Ахмед Кесреви. Тарих-е Хидждансалеје Азербайджан. Джелде еввел. Техран: 2537 (по старому календарю) 457 с. (на персидском языке); Ахмед Кесреви. Дер пирамун-е тарих. Техран: 1378 (хиджри), 147 с. (на персидском языке).
3. Шовкет Тагиева. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане (1917-1920 гг.). Баку, 1956. – 120 с. (на азерб. языке).
4. Алиев С.М. История Ирана (XX век.) / С.М. Алиев. – М., 2004. – 648 с.
5. Тураджд Атабеги. Азербайджан дер Иране моасер. Техран: 1376 (хиджри), 157 с. (на персидском языке).
6. Журнал «Варлыг», Техран: 2007, зимний выпуск (на азерб. языке).
7. Джавад Хейят. Во имя нашего языка, нашей литературы и национальной принадлежности. – Баку, 2011. – 704 с. (на азерб языке).
8. Ахмед Кесреви. Азери уа зебан-е бастан-е Азербайджан. Техран: 1309 (хиджри) (1926), 76 с. (на персидском языке).
9. Ахмед Кесреви. Тарих-и мешруте-йе Иран. Техран: 2537 (по старому календарю), 926 с. (на персидском языке); Яхья Зока. Карвенд-е Кесреви. Техран: 1352 (хиджри), 592 с. (на персидском языке); Инаятуллах Рза. Азербайджан аз кихентерин аяам та емруз. Тебриз: 1367 (хиджри), 263 с. (на персидском языке).
10. Эйнулла Мадатли. Азербайджанские реальности в иранской историографии. – Баку, 2011. – 270 с. (на азерб. языке).

Мадатлі Е. Питання формування азербайджанського народу, його мови та культури в іранській історіографії.

У статті аргументується, що майже половина населення сучасного Ірану є або носієм тюркської мови, або ж знає цю мову, тому що азербайджанська тюркська мова є загальнозрозумілою і засобом спілкування всього населення історичних територій Азербайджану. Відзначається, що азербайджанська тюркська мова є засобом спілкування мільйонів людей не тільки в Азербайджанській Республіці, Турецькій Республіці та в багатьох країнах світу, де ця мова набуває розвитку і збагачується. На відміну від Ірану, де азербайджанські тюрки, століттями живуть в цій країні і які складають більше третини населення країни, позбавлені такої можливості. Замість розвитку і збагачення азербайджанської тюркської мови відбувається її асиміляція і в цій неприродній, суб'єктивній діяльності певну відповідальність несуть історики, мовознавці, представники інтелігенції країни.

Ключові слова: тюркська мова, культура, Азербайджан, Іран, Рза-шах.

Madatli E. Issues of Formation of the Azerbaijan People, its Language and Culture in Iranian Historiography.

The article states that almost half of the population of modern Iran are native speakers of the Turkic language or know the language because the Azerbaijani Turkic language is the means of communication understood by entire population of the historical Azerbaijan territories. It is noted that the Azerbaijan Turkic language is a communication tool for millions of people not only in the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey but also in many countries around the world, where this language has been developed and enriched unlike Iran, where Azerbaijanians, who for centuries have been living in this country and make up more than a third of the population, are deprived of such opportunities. Instead of development and enrichment of the Azerbaijani language, its assimilation takes place in Iran and historians, linguists, representatives of the intelligentsia bear a certain responsibility for this unnatural process.

Keywords: Turkic language, culture, Azerbaijan, Iran, Reza Shah.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бувльвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лакішик Дмитро Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Литвин Микола Романович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, голова Українсько-польської історичної комісії НАН України.

Мадатли Ейнулла – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту історії ім. А.А. Бакиханова Національної академії наук Азербайджана (м. Баку, Азербайджанська Республіка), Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджанської Республіки в Україні (2010-2015 рр.).

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Перга Тетяна Юрївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Потєхін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Хижняк Ігор Антонович – доктор історичних наук, доктор політичних наук професор, головний науковий співробітник відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», академік Української академії політичних наук.

Цвятий Вячеслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, ректор Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Bulvinskiy Andriy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of New Independent States of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Lakishyk Dmytro – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Lytvyn Mykola – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of I. Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Chairman of the Ukrainian-Polish Historical Commission of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Madatli Eynulla – Ph.D., Associate Professor, Leading Research Fellow of A.A. Bakyhanov Institute of History of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan), Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Azerbaijan in Ukraine (2010-2015).

Martynov Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Perga Tetyana – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Potiekhin Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Sribnyak Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History of Borys Grinchenko Kyiv University.

Tkachenko Vasyl – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Khyzhnyak Igor – Doctor of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences.

Tsivatyi Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

Shmorgun Oleksandr – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є необов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 0,5 ум. друк. арк. (20 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень та не пройшли внутрішнє рецензування.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

ЧИТАЙТЕ У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ:

«БРИТАНСЬКИЙ ДОСВІД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ І ОПОЗИЦІЇ»

«УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА УРОКИ»

«ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ»

«РУССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ РАЗУМ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ОСМАНО-РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ КОМПАРАТИВИСТИКИ»

Наукове видання

Проблеми всесвітньої історії

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2, 2016

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Оригінал-макет виготовлено видавництвом «Фенікс»

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 19,01.

Тираж 300.

Зам. №16-245-1

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»

03680, вул. Шутова, 13Б, м. Київ

Св-во суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.